

પ્રકાશક
જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ,
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
કાળીપુર, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨૦૦૦, સન ૧૯૪૪

મુદ્રક
ચતુરભાઈ શનાભાઈ પટેલ,
શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય, મામાની
હવેલી, શાકઝમ્નર, અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગીતા વિષેનાં આ પ્રકરણો કાકાસાહેબે જ્ઞેષ્ઠમાં મૂળ મરાઠીમાં લખાવેલાં. તેનું ગુજરાતી કરવાનો તેમને તો સમય નહોતો એટલે તે કામ તેમણે તેમના એક મિત્રને સોંપેલું. એ મિત્ર કંઈક અંશે વ્યવસાયી છે એટલે એમને આ તરજુમો કરતાં બહુ વખત થયો. આખરે તેમણે એ આખું પૂરું કરીને હમણાં અમને સોંપ્યું.

શ્રી. કાકાસાહેબનો ખ્યાલ એવો હતો કે પોતાની જીવન અંધાવણિમાં એકનો ઉમેરો કરી તેમાં પોતે ગીતા વિષે કરેલી વિચારણાને અંતે લખેલું બધું ભેગું પ્રસિદ્ધ કરવું. તેમાં જ આ પ્રકરણોને પણ લઈ લેવાં. પણ અત્યારે તેઓ જ્ઞેષ્ઠમાં છે અને તે આખું પુસ્તક તેમની દેખરેખ વિના છપાય એ બરાબર લાગતું નથી. તેથી આ પ્રકરણો અત્યારે સ્વતંત્ર છાપી નાખવાનો નિર્ણય કયો છે. એ રીતે એ સચવાશે પણ ખરાં. પાછળથી ત્યારે શ્રી. કાકાસાહેબ વખત આપી શકશે ત્યારે તેમણે યોજેલા મોટા પુસ્તકમાં એ પ્રકરણોનો સમાવેશ કરી લેવામાં કશી અડચણ નહિ આવે.

અમને આશા છે કે ગીતાના ભક્તોને તેમજ અન્ય વાચકોને ગીતાના જ એક ભક્તે લખેલાં આ પ્રકરણો રુચશે.

અનુક્રમણિકા

અંગ્રેજીના	ક્ર	ગાથાના નામ—અથવા સ્થિતિ	પાના
૧. ગીતાનું લોકશાસન	૩	૧૯. જ્ઞાનયોગ—અથવા સ્થિતિ	૭૩
૨. અભય	૬	૨૦. આર્થિક યોગ	૮૦
૩. સત્યસંશુદ્ધિ	૧૧	૨૧. કામ	૮૭
૪. મુક્તિ	૧૮	૨૨. અહિંસા	૮૮
૫. મોક્ષ—દમ	૨૪	૨૩. સત્ય	૯૮
૬. ભેદ	૩૦	૨૪. શાંતિ	૧૦૮
૭. યજ્ઞ, જ્ઞાન અને તપ	૩૩	૨૫. આત્મચરિત્ર	૧૧૩
૮. કૃષ્ણ	૪૪	૨૬. ગીતાના પાંચ સાર	૧૨૨
૯. ગાદી	૪૮	૨૭. અર્થ યોગ	૧૩૦
૧૦. આત્મિક	૪૮	૨૮. કર્મચારની પૂર્વાગાદી	૧૩૩
૧૧. અદ્વૈત	૫૦	૨૯. બ્રહ્મચરિત્ર	૧૩૬
૧૨. અપેક્ષાનુ	૫૪	૩૦. અર્થયોગ	૧૪૧
૧૩. કૃષ્ણ	૫૪	૩૧. શિષ્ય પ્રમાણમાં	૧૪૪
૧૪. શૈવ	૬૩	૩૨. નમસ્કૃતિના સ્વરૂપ	૧૫૦
૧૫. અસાધ્ય	૬૬	૩૩. આત્મચરિત્ર	૧૫૫
૧૬. અન્યાયનુ	૭૦	૩૪. ગીતાના પાંચ સાર	૧૬૭
૧૭. નાતિગાનિતા	૭૨	૩૫. ગીતાના પાંચ સાર	૧૬૯
૧૮. અકોષ	૭૫		

ગીતાધર્મ

અથવા

ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર

ગીતાનું લોકશાસ્ત્ર

પ્રાસ્તાવિક

ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયમાં ભૂતસર્ગ અને સંપત્ત એવા બે શબ્દો આવે છે. તેમનો સીધો સાદો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે. ભૂતસર્ગ એટલે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, તેમની સૃષ્ટિ. પણ એ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં તેનો અર્થ જીવનના પ્રકાર અથવા સંસ્કૃતિના કુદ્દા કુદ્દા તરફતા કે મુદ્દા એમ મંગે. જોઈએ સંપત્ત શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સંપત્તિ છે. પણ અહીં એ શબ્દનો જીવનવૈભવ, જીવનસમૃદ્ધિ એવો જ અર્થ કરવો જોઈએ. જીવનસમૃદ્ધિના અથવા સંસ્કૃતિના બે વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે.

નવમા અધ્યાયમાં (શ્લોક ૧૨-૧૩) દૈવી, આસુરી અને રાક્ષસી એમ ત્રણ જાતની પ્રકૃતિઓ કહેલી છે. સાંખ્યા કાળથી નિરંતર લોકસમાજમાં દેખાતા લોકસ્વભાવના ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો જ અહીં દર્શાવેલા છે. આ પ્રકૃતિઓનો સંસ્કાર કરી તેમનો ‘મોક્ષ’ કરવો તેનું જ નામ ધર્મ છે. આ ગીતાધર્મ એ જ આપણું સમાજશાસ્ત્ર છે.

ગીતામાં નિર્દેશેલી દૈવી સંપત્ત એ જ આર્યોના સમાજશાસ્ત્રનો અથવા લોકશાસ્ત્રનો પાયો છે. સમાજના બધા ઘટકો સહીસલામતીથી અને સુખપૂર્વક રહીને પોતપોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તે માટે કેવી સમાજવ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તે વિષેની ખીમાંસાનું નામ સમાજશાસ્ત્ર છે. પરસ્પર અવલંબીને રહેતાં અને એકબીજાના હિતની કાળજી રાખનારાં મનુષ્યપ્રાણીઓનો જ સમાજશાસ્ત્રની વિચારણામાં સમાવેશ થાય છે. આજકાલનું સમાજશાસ્ત્ર મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ વિષેની માનવીની નૈતિક

જવાબદારીના વિચારને છોડતુ જ નથી. મનુષ્યનો પાછલી, ચાપુ અને આવતી પેઢી પૂરતો જ વિચાર જવાની સમાજશાસ્ત્ર પોતાની જવાબદારી માને છે. પરંતુ લોકશાસ્ત્રની કલ્પના આથી વ્યાપક છે. વિશ્વમાં અધુ ચૈતન્યમય છે એટલે તે સર્વને અંગે આપણી જવાબદારી નિર્મોહી થયેલી છે. બેગક, હૃદયનો અને જીવનનો જોટલા પ્રમાણમાં વિકાસ થયો હશે તેટલા પ્રમાણમાં જ એ જવાબદારીનું બોન થાય. પણ શાસ્ત્ર જ રચવા બેઠો તો પછી દીર્ઘદર્શી લોકોની નજર જ્યાં સુધી પડે એ ત્યાં લગીનો વિચાર કરીને નિર્મોહી થઈ જાય.

લોકશાસ્ત્રની સામાન્ય ક્ષેત્રમર્યાદામાં મનુષ્ય અને તેનાં આશ્રિત પશુપક્ષી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યેષ્ઠીયે વિશેષ વ્યાપક કલ્પના કરીએ તો તેમાં માત્ર પંચમહાભૂતો અને તેમાંથી પેદા થતી વનસ્પતિ-સૃષ્ટિ, કીટસૃષ્ટિ અને માછલાં વગેરે જળગર તથા પશુપક્ષી પ્રત્યાદિ જીવર નેમજ બેગક પ્રાણીઓનો જ નહિ, પરંતુ પ્રેતયોનિ, ભૂતયોનિ, યક્ષગંધર્વ. અનેક કૌટિના દેવો વગેરે અદૃષ્ટ, કાલ્પનિક અથવા રૂપકાત્મક કૌટિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. અને તે ઉપરાંત એ સર્વેનો અધિષ્ટાતા, અધ્યક્ષ. લોકભૂત, લોકનાયક જે ભગવાન છે તેની પણ તેમાં ગણતરી થવી જોઈએ.

તિર્થંજ્યોનિ વિષેન આપણે કર્તવ્ય આજે યોગ્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવતું નથી, અને પ્રેતયોનિ વગેરેના તો અસ્તિત્વ વિશે પણ સર્વત્ર નાસ્તિકતાનું વાતાવરણ છે. એ રિધતિમાં ગીતાનું લોકશાસ્ત્ર ઘટાવતી વખતે એ સર્વ કલ્પનાઓનો ઉપપત્તિ આપણે ક્યા ક્યા અર્થમાં સમજીએ છીએ તેમજ એ સર્વ કલ્પનાઓથી આપણને શા બોધ થાય છે તે જાણવું જોઈએ. વળી સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી મરણોત્તર જીવન શું છે તે પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. મરણોત્તર જીવનની કલ્પના સ્પષ્ટ થાય એટલે પુનર્જન્મની કલ્પના પર નવો જ પ્રકાશ પડે છે. ધરણી-ઓની ભૂકંપની, ગ્રીહીની અનાભવાદી પુનર્જન્મની, મહાભારતમાં

ધર્મવેલી મરેલાંઓને માટે અલગ અલગ કાઠી રાખેલા મિત્ર મિત્ર શાકની, અને વેદાતીઓની આત્મિકતાની, એ બધી કલ્પનાઓની દૃષ્ટિથી સાંપરાય અથવા પારતૌકિક જીવનની કલ્પના * બીજે કેકાણું વિસ્તારથી સમજાવી છે એટલે આ સ્થળે તેની પુનરુક્તિ ન કરતા આગળ જ ચાલીશું.

ગૌરક્ષા વિષેના નિબંધમાં તિર્થંગ્યોની વિષેનું આપણું શુ કતબ્ય છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપેલો છે તેથી તે પ્રશ્ન પણ અહીં શરૂઆતમાં ન વિચારતા જે સામાજિક રીતિઓના આધારથી લોકજીવન સિદ્ધ થાય છે તેમનો જ પ્રથમ વિચાર કરીએ.

ગીતામાં દેવી સંપત્તિના છઠ્ઠીસ લક્ષણો કહેતા છે. આજ-લગીના ગીતાના ટીકાકારો કેવળ અધ્યાત્મની જ દૃષ્ટિથી વિચારતા આવેલા હોવાથી મોક્ષના અધિકાર મેળવવાને જે જે ગુણો જરૂરી છે તે બધા અહીં ગણાવેના છ એટલું જ કહીને ઝટઝટ આગળ નીકળી જાય છે. યતિધર્મની વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યા કરનારા કેટલાક મથોમાં અને પ્રકરણોના આ છઠ્ઠીસમાના એક એક ગુણની ફેડ પાડીને સમજાવવામાં આવતી છે. તે ઘણી માર્મિક છે. પરંતુ સમાજની ઔદિક સુસ્થિતિ અને ઉત્કર્ષનો વિચાર ન કરતા સંસારની જાંજાળથી બહારીને સમાજમાંથી અવગ ધર્મ જનારા સંન્યાસીઓની દૃષ્ટિથી જ એ બધું વિવેચન થયેલું છે. એ બધું ગણતરીમાં રાખીએ તો પણ દેવી સંપત્તિનો આપણે નવેસરથી જ વિચાર કરવો જોઈશે.

અભય

સર્વ સમાજજીવનનો અથવા લોકજીવનનો પાયો અભય પર જ મંડાયેલો હોવો જોઈએ. જેના ઘટકોને પરસ્પર અવિશ્વાસ અથવા એકબીજાની બીક રહેલી હોય તેને સાચી રીતે સમાજ નામ આપી જ ન શકાય. જે વ્યક્તિઓમાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને અભય હોય તેટલી વ્યક્તિઓનો જ એક સમાજ થાય. એ બધી વ્યક્તિઓ પોતાના અંદર અંદરના દ્વિતસંબંધો પરસ્પર વિરોધી છે કે નથી એવી શંકા પણ પોતપોતાના મનમાં રાખતી નથી, કેમકે સર્વનું જે દિલ છે તે જ પોતાનું દિલ છે એવો તેમને ઝાત કે અજાત વિશ્વાસ હોય છે, અને પરસ્પરના દિલને કાળે પોતાના સંકુચિત દિલનો વિચાર ન કરવામાં જ તેઓ આનંદ અને ધન્યતા અનુભવે છે.

અભય બે પ્રકારનું છે. એક હું કોઈથી ન બીજું, અને બીજું કોઈ મારાથી બીજે એવું મારું આવરણ ન હોય. આ બે વસ્તુઓની સિદ્ધિ થાય ત્યારે જ મારે બિંબે અભયની પ્રતિષ્ઠા થયેલી કહેવાય.

કોઈ કોઈ ઉપનિષદમાં, મનુસ્મૃતિમાં અને બીજે કેટલેક સ્થળે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભય એ જ સામાજિક જીવનનો આધાર છે. બાલ શાસનના બળથી લોકોને કાંકવાની ટેવ સમાજમાં દાખલ થઈ તે પછીની એટલે કે પતિત જમાનાની આ માન્યતા છે.

‘એના (જાહના) બચથી અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે; ઇંદ્ર તેમજ વાયુ એના જ - બચથી પોતપોતાનાં કાર્યો

નિયમિતપણે પાર પાડે છે. વળી પાંચમો દેવ મૃત્યુ પણ એના જ બચનો માર્યો સર્વનો કાળિયો કરવાને દોડે છે, ' એવું ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે. અહીં 'બચથી' એ પદનો અર્થની સત્તા માન્ય કરીને અથવા સ્વીકારીને એટલો જ અર્થ કરવો જોઈએ. લૌકિક શક્તિ પ્રમાણે અર્થ કરવા જઈશું તો હાથ નીચેના અમત્તદાર ઉપરીની બીકથી જેમ પોતાને સૌખ્યનાં કામો બરાબર કરે છે, તેવો જ આ કંઈક કિસ્સો થાય છે એમ કહેવું પડે.

દંડના એટલે શિક્ષાના બચથી જ સમાજ સુસ્થિત રહે છે અને સરળતાથી ચાલે છે એમ ઠસાવવાનો મનુસ્મૃતિમાં પણ પૂરેપૂરો પ્રયત્ન થયો છે. શાસનવ્યવસ્થા ન હોત તો સર્વત્ર માત્સ્ય ન્યાય ફેલાઈ જતો એવો બચ એ સ્મૃતિએ દેખાડેલો છે. જળચરોમાં માત્સ્ય ન્યાય કેટલા પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે તે જોવાને કોઈ ગયું નથી. નાની નાની માછલીઓનાં રાષ્ટ્રોનાં રાષ્ટ્રો જળાશયોમાં કલ્લોત્ત કરે, છે. ત્યાં તેમનું કાણુ રક્ષણુ કરે છે તે પણ કોઈએ જોયું નથી. છતાં મનુસ્મૃતિએ તો એમ જ કહ્યું છે કે, દંડસ્ય દ્વિ મવાદ સર્વ જગદ મોગાય કલ્પતે ।

ખુદ વર્ણવ્યવસ્થા પણ શિક્ષાને જોરે જ નબી રાકે છે એમ કહીને તો મનુસ્મૃતિએ પોતાની વર્ણવ્યવસ્થાની કૃત્રિમતા જ પુરવાર કરી છે. સાચે જ બાહ્ય નિયમનને જોરે એટલે કે શિક્ષાના બચથી જ વર્ણવ્યવસ્થા ટકે છે એમ જો માનીએ તો તે વ્યવસ્થાની વાસ્તવિકતા અથવા ઉપયોગિતા ઝાઝી રહેતી નથી. અને એ વ્યવસ્થા ગમે તેટલી સુંદર હોય તો પણ તેને ટકાવી રાખવાને માટે બાહ્ય નિયમન સ્વીકારવું પડે છે એ તેને માટે ઘણી ગેરવાજબી કિંમત આપવા જોવું થાય છે એમ કહેવું જોઈએ.

ન્યાં બચબીત સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે ત્યાં સાચો ઉત્કર્ષ અથવા વિકાસ સંભવતો જ નથી. ચૌદમા સ્તનમાં કંઈ જ શુભ નથી એમ તો કાણુ કહેશે? પરંતુ શિક્ષા, દંડ

અથવા યોદ્ધા રત્નનો ઉપાય આશુક્લેષદાયી એટલે કે ઝટપટ રૂળ દેખાડે છે એટલું જ. ગુરુતાગુરુત અને જોડું તેવું કંઈક પરિણામ લાવી નાંખવું હોય તો દંડ એટલે શિક્ષા જ રામચાણુ ઉપાય છે એ સાચું. પરંતુ સમાજશાસ્ત્ર દીર્ઘદષ્ટિનું શાસ્ત્ર છે. યોદ્ધા રત્નના લાભ કરતાં તેનાથી થતું નુકસાન અગણિતમણું વધારે હોય છે. આવો અનુભવ થવાથી કાલ્યા સમાજશાસ્ત્રગ્રીએ દંડનું સાધન મનિન છે અને તેથી ત્યાગ્ય છે એવો નિર્ણય આપેલો છે. એક શાહુકારને ઉઠાડી મૂકવાને માટે બીજને ત્યાંથી કરજ કરવું અને બીજનું દેવું પતાવવા વળી ત્રીજને ઘેર જવું, એ રીતે કદાચ થોડા દહાડા આપણે વહેવાર નહાકારક અને દિસામે ચોખ્ખા દેખાશે ખરો. પણ તેથી દેવું કંઈ શીટતું નથી અને કરજે પૈસા લેવાની આદત કાયમની પડી જાય છે તે નહામાં ! બોજનમાંના મરીમસાલાના જેવો સોડીનો વિદ્યાર્થીઓમાં મમજમાદ લાવનારો ઉપયોગ જોઈને શિક્ષકોએ કેળવણીમાં પણ કેટલાયે શતકો સુધી તે ઉપાય અજમાવીને પોતાની કળાને બહી લગાડ્યો છે.

નિર્ભયતા વિના કોઈ પણ સામાજિક અથવા આધ્યાત્મિક સદ્ગુણ જોમદાર નથી થતો એવો અનુભવ હવે થયો છે. ન્યાય-નિષ્ઠા, પરોપકાર, સ્વાર્થત્યાગ, આમહુપૂર્વક પ્રતિકાર કરવાની ધગશ અને પ્રયંગ પડ્યે આત્મબલિદાનની તૈયારી એ બધા ગુણો નિર્ભયતા વડે જ હાડમાં ઊતરે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને વિશે આપણા મનમાં જો સંકો, ભય કે મત્સરહશે તો તેની સાથેના વહેવારમાં આપણાથી સ્વાભાવિકતા કદી નહિ રાખી શકાય, હૃદયનો વિકાસ નહિ થાય અને તેનો મોકાવ જ વધ્યા કરશે. મનમાં દ્રેષ, ભીતિ કે ચોરી રાખીને ઉપર ઉપરથી મીઠાશ રાખવાનો દેખાવ કરવા કરતાં તો એક વખત સામસામા પડીને લડી લેવું જ બહેતર છે. એ રીતે આપણી ખામીઓ આપણને જણાઈ આવશે, આપણા જીવનશાસ્ત્રનું અનુભવે શોધન થતું જશે, અને પ્રયાગપરાયણતાની દેવ પડવાથી દરેકેદરેક બાબતનો ઝટ નિકાલ આવતો જશે.

પણ માણસમાં જે નિર્ભયતા હોય, તેમજ સોભાવૃત્તિનો અભાવ હોય તો જ તેની પ્રકૃતિમાં સાચી નિર્ભયતા જડ ધાલશે. જનન અથવા માલને વિષે મનમાં ફિકર રાખવાની એક વાર ખાદત પડી ગઈ કે પછી સર્વ પ્રકારની હીનતા, બીડુતા અને બુદ્ધિનો અંશ એ બધા બેળા થઈને જીવનમાં સડો ધાલી દે છે તેથી જ વીરને માટે નિરપૂહા એ પ્રથમ ગુણ ગણાવેલો છે. વેરાગીનું જીવનચિત્રખ નૈરાગ્ય જુદું છે અને પરિણામ વિંધની બેદરકારીથી કેળવાતું વીરનું નૈરાગ્ય જુદું છે. સમાજને વીરની નિરપૂહતાની હમેશા જરૂર હોય છે.

(ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો વીરે જનન અને માલનું જોખમ હમેશા ખેડતા રહેલું જરૂરી મનાતું તેથી જ અસહના યોદ્ધાએ ક્ષત્રિયાના જે વ્યસનો જૂથશ્ચર્ય ગણેલાં છે. મુદ્દને માટે અગર છૂત રમવાને કોઈ પણ આહવાન કરે તો ક્ષત્રિયથી ના ન પડાય, કેમકે મુદ્દમાં જનન અને છૂતમાં માલને તુચ્છ ગણવાના હોય છે. પ્રાચીન કાળની નીતિવ્યવસ્થા સ્પૂળ હતી. આજે તે કેટલીયે સુધરી ગઈ છે. ‘ચાલ આવી જા’ એમ કોઈએ હાકોટો કર્યો કે તરત જ કોઈ બહાદુર આજે તરવાર જેવીને લડના નૈવાર થઈ જાય તો આપણે તેને ગાંડામાં જ કાઢી નાંખીશું એવું જ થતું પણ સમજાતું. પણ પ્રાચીનકાળમાં આવો હંડકાર માટે હતો એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવું ઉપયોગી છે ખરું.)

સમાજના હિતને માટે અભયનું વાતાવરણ બધે ફેલાવવું હોય તો જાત પૂરતા નિર્ભય બનીને પોતાની ફરતે પોતાને વિશે ધાક બેસાડી દેવો એ કદી છટ નહોં ગણાય. સાચી રીતે મૂળમાં જાતે નિર્ભય રહીને તેની સાથે જ પોતાને વિશે સર્વને અભયદાન આપવું તેમજ સર્વમાં અભયદાથી ચારિત્ર્યતેજ પેદા કરવું એ જ કર્તવ્ય છે. એ ત્રિવિધ કર્તવ્ય બજાવીએ તો જ આપણે સમાજનો પાયો દઢ કર્યો ગણાય.

જ્યાં જ્યાં આપણી રહેણીકરણીથી આસપાસ મત્સરનું વાતાવરણ પેદા થાય છે, દુષ્ટાર્થને ચાલનારા ગુલામોનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ત્યાં આપણે હાથે સમાજજીવનને નાશ થાય છે એમ સમજીને જ આપણું બધું વર્તન થવું જોઈએ. પાયામાં આટલું સમજ્યા પછી ખીજ સફળથોને। સામાજિક ઉપયોગ શો છે અને તેનો તે ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે તે સહેલાઈથી સમજાશે.

સત્વસંશુદ્ધિ

સમાજ એટલે સગઠન એ સગઠન પરસ્પર આત્મીયતાની જાનના પર રચાય છે ' આપણે જ્યાં એક હીએ અને એમ એક રહેવું જ આનંદ્યક અને હિતકારક છે ' એમ જેટલા લોકોને લાગે છે તેટલા લોકોનું જ સગઠન સ્વાભાવિક થાય. પ્રેમનો અને પરસ્પર સેવાનો જેટલો વિસ્તાર હોય તેટલું જ સગઠન જામી શકે જે જ્યાં મારા પર પ્રેમ રાખે છે અને જે જ્યાંનો પ્રેમ હું સપાદન કરી શકું છું, તેની જ રીતે હું જેમને વિષે પ્રેમ રાખી શકું છું તે જ્યાં મને પોતીકા લાગે જ. સેવાનું પણ એમ જ સમજવું જોઈએ જે લોકોની સેવા સ્વાભાવિકપણે અને સ્વેચ્છાથી હું કરી શકું અથવા જોગની સેવા હું પ્રેમાદર-પૂર્વક લઈ શકું તે જ્યાં આપોઆપ મારા આત્મીય અને છે.

આવી જાતનું મગઠન ખૂબ વ્યાપક થાય એ ગમે તેટલું ઇષ્ટ હોય તો પણ તેની સ્વાભાવિક મર્યાદા દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિથી નક્કી થાય છે મારું હૃદય જેટલું વ્યાપક હશે તેટલું જ સગઠન મને પડે અથવા સહે. જેમનો અને મારો વહેવાર શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને જાને પદ્ધતિ કલ્યાણકારક હોય તેમની સાથે જ મારું મગઠન શોભે.

આ જીવરથી સિદ્ધ થાય છે કે હૃદયનો વિકાસ, હૃદયની શુદ્ધિ તેમજ જીવનની સમૃદ્ધિ પર સગઠન અને તેની ક્ષેત્રમર્યાદા અવનમે છે જે જમાનામા જાતની પરિસ્થિતિ અનુસાર જેટલું અને જેવું મગઠન અપરિહાર્ય હોય તેનીથી સક્રિય સંગઠન કર્યું નહિ માત્ર, અને તેનાથી વધારે વ્યાપક સંગઠન

દરવાનું પથ નહિ બને. મંગલનને જાણીજૂઝીને સંકુચિત રાખવું એ મોટો સમાજદ્રોહ છે. તેવી જ રીતે અતિ વ્યાપક મંગલનને પાપમૂલક ન કહી શકાય તો પણ તે નકામું તો નીવડે જ છે.

પરશુરામના જમાનામાં બ્રાહ્મણ સંગઠન કદાચ ૪૯ હશે. વેદકાળમાં આર્ય મંગલન મધુ બેરમાં ચાલતું હતું. પરંતુ શ્રીરામચંદ્રના જમાનામાં વસિષ્ઠે દેવજ બ્રાહ્મણ મંગલનનો પુરસ્કાર નહોતો કર્યો અને વિશ્વામિત્રે એકલા આર્ય મંગલનનો આમલ નહોતો રાખ્યો. શ્રીરામચંદ્રે, ગુહક, બીલ, પાનર, રીંછ વગેરે બધા જ ભારતીય જાતિઓનું મંગલન કર્યું હતું. શિવાજીએ હિંદુ મંગલન કર્યું તેથી આજે આપણે જો તેટલું જ કરવા નીકળીએ તો તે કાળાનુકૂળ નહિ થાય, અને આજે જો આપણે સમસ્ત એશિયાનું સંગઠન કરવા નીકળીશું તો તે ફાકટ નીવડશે. કાળ તેને માટે પાક્યો નથી.

જમાને જમાને પરિસ્થિતિ જેટલું વ્યાપક મંગલન માગે તેટલું વ્યાપક મંગલન કરવું એ જ ધર્મ છે. સંકુચિત સંગઠન કરવામાં અધર્મ તેમજ કાળદ્રોહ છે, અને હૃદયનો વિકાસ તેનાથી અટકી જતો હોવાથી તે આત્મધાનક પણ નીવડે છે.

આપણે હિંદુ ઋષિ કે હૃદયની શુદ્ધિ પર, તેના વિકાસ પર, હિંદારતા અથવા આર્ષત્વ પર સંગઠન - અવસાંએ છે. સમાજના હૃદયના આ મંદારને જ ગીતાએ મત્સ્વમશુદ્ધિ નામ આપેલું છે. સત્ત્વ એટલે ચારિત્ર્ય, સત્ત્વ એટલે હૃદય, સત્ત્વ એટલે વિચાર, ભાવના, આકાંક્ષા, કલ્પના અને જીવનસર્વસ્વ. એ સત્ત્વ જે પ્રમાણમાં શુદ્ધ તે જ પ્રમાણમાં સામાજિક જીવનની બાંધણી થઈ શકે.

સૌ સવાસો વર્ષથી સમાજશાસ્ત્રના લોકોમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિના હિતવિરોધનો ઠોંગડો મોટી ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો છે. પ્રાધાન્ય કોનું ? વ્યક્તિનું કે સમાજનું ? વ્યક્તિનું મહત્ત્વ વધારીએ છીએ તો સામાજિક અતંત્રતા નીપજ્યા વિના રહેતી

નથી. સમાજને સર્વોપરી ગણીએ હોય તો વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા જરાયે જળવાતી નથી અને બધો જ આધ્યાત્મિક વિકાસ અટકી જાય છે. આ પરસ્પર વિરોધી પરિણામોમાંથી, આ સનાતન ગમ્ભીરમાંથી ઉન્નતિનો રસ્તો કેવી રીતે કાઢવો ? આ એક જ પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવામાં આગળ વધેલા જનસમૂહોએ સામાજિક જીવનના બસોથી ત્રણસો વર્ષો પૂરતી નાખ્યાં છે. બાલ્ય નિયંત્રણની વ્યવસ્થા હાલે તેમ બદલ્યા કરવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવવાનો નથી જીવનને જ સંયુક્ત, સુમેરકારી, કરીશું, અને વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિ, વ્યક્તિ તથા જાતિ, એ દંડોમાં રહેલો વિરોધ હૃદયપરિવર્તન વડે મૂળમાંથી કાઢી નાખીશ તો જ સમન્વયનો રસ્તો જડશે.

મનુષ્યની મનોરચના મોટે ભાગે સામાજિક રચના પર અવલંબે છે. તેથી બાલ નિયમનથી સાંખ્યા કાળ સુધી જે એક તંત્રની ટેવ પડી જાય તો મનને પણ તે રુચી જાય છે. ભાવનાઓને તેનું ઔચિત્ય આપોઆપ સમજાય છે અને તે જ સામાજિક રચનાને અનુકૂળ મનોરચના આપમેળે ખીસે છે. આ વાત સાચી હોવા છતાં મનની તૈયારી થાય તે પૂર્વે જ જાગરૂનીથી સાદવામાં આવેલી સમાજરચના દેશી રાખવાને માટે સમાજના હાડમાં નથી હોતી એવી બાલ શક્તિ વાપરવી પડે છે અને બાલ શક્તિના એ ઉપયોગથી સમાજના ચારિત્ર્યમાં એક જાતની દુર્ગંધતા, કૃત્રિમતા, પરાવલણન અને એક પ્રકારનો ધૂંધરાતો વિરોધ, એ બધાં ધર કરી બેસે છે. એમ કહેવું જોઈએ કે સમાજના ચારિત્ર્યને આ એક કીડો જ બાગી જાય છે. તેથી નવી સામાજિક રચના અમમમાં મૂકતાં પડેલાં અથવા તે અમમમાં દોષ તે દગમિયાન નવા આફશોનો જાગરૂત પ્રચાર યોગશિશુ દ્વારા ચલે જોઈએ. એ પ્રચાર જોડલા પ્રમાણમાં જનતાને પચતો જાય તેટલા પ્રમાણમાં જ આગળ પગલાં બરવાં જોઈએ. ‘જગ ધીમેથી ઉતાવળ કરે.’ એવી

જે વિખ્યાત શિખામણ છે તેમાં સામાજિક દિતનાં અને પ્રગતિનાં તત્ત્વો બારોબાર બરેલાં છે.

ઠેટલીક કુટુંબદ્રોહી વ્યક્તિઓ દેવળ સ્વાર્થનો જ વિચાર કરીને કુટુંબને નુકસાન કરે છે અને આખરે કુટુંબમાં આવતી ક્ષીણતાને લીધે પોતાનું પણ નુકસાન વહોરી લે છે. આવા લોકોની સત્ત્વમંદશક્તિ લગભગ નહિ જેવીજ હોય છે એમ કહીએ તો ત્યાંથી આવા લોકો પોતાની વાસનાઓથી એવા ઘેરાયેલા હોય છે કે તેઓ સ્વહિત શું કે પરહિત શું તે જરાયે ઓળખી શકતા નથી. 'આર્ષ કૅન રેઝિસ્ટ એનિથિંગ બટ રેઝપ્રેશન' એ અંગ્રેજ અંધકાર ઓરકર વાઈલ્ડનું વચન આ જાતની બંધી વ્યક્તિઓના બચાવ તરીકે સ્વીકારવાને જરાયે વાંધો નથી. અનુબંધપ્રવૃત્તિનો સરેરાશ અંદાજ કાઢીએ તો એમ કહી શકાય કે કુટુંબવિરોધી માણસોની સંખ્યા બહુ થોડીજ હોય છે. ત્યારથી એવી શોધ થઈ કે કુટુંબસંસ્થા એ કોઈ ત્રિકાષ્ટ્યાધિત, સનાતન અને ચરમ સંસ્થા નથી ત્યારથી કૌટુંબિક સહગુણોથી જુદા સહગુણોનો વિકાસ થવા લાગ્યો. આપણે ત્યાંની ગાતિસંસ્થા ધણે અંશે કુટુંબસંસ્થાની સુધારેલીવધારેલી આવૃત્તિ છે. જે જે લોકોની રહેણી, કરણી તેમજ વિચારસરણી સમાન છે, જેમનો સામાજિક આદર્શ અને વ્યવસાય સમાન અથવા પરસ્પરાનુકૂળ છે, અને જેમની જેમની વચ્ચે કૌટુંબિક એટલે કે લમસંબંધ થઈ શકે છે તેવા લોકોની જ એક ગાતિ બને છે.

કુટુંબસંસ્થાનો નાશ કરીને તેનાથી જુદે ધોરણે પોતાની એક સ્વતંત્ર જમાત ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન સંન્યાસીઓએ અને બ્રહ્મચારીઓએ પ્રાચીન કાળમાં કરેલો જાણવામાં છે. પણ આશ્ચર્યિકા તેમજ નવી જાગરતીને માટે તેમને કુટુંબસંસ્થા અને ગાતિસંસ્થા એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમ પર જ અજીવાર રાખવો પડ્યો એટલે દરેક સંન્યાસધર્મને ધણે અંશે સૌમ્ય ધર્મને સંન્યાસી અને ગૃહસ્થાશ્રમી, -શ્રમણ અને શ્રાવક એવા બેદોને માન્ય કરવા

પડયા. પણ આટલી છૂટ મૂકો એટલે સંન્યાસીઓનો મોક્ષ ધર્મ થોડોધણો ગીણ જ થાય.

આજીવિકાને માટે જેઓ અમ કરતા નથી તેમનામાં જે રોગ, જડતા અને પાપનો પ્રવેશ ન થાય તો અધ્યાત્મરાત્ર જ ખોટું છે એમ કહેવું જોઈએ ‘ઉદ્યોગધધા કરનાથી પૈસા સાથે સંગધ બાધવો પડે છે, દ્રવ્યને અડો એટલે લોભ વધે છે, લોભથી દ્રોહ ને મત્સર પેદા પડે છે અને બધા પાપોને માટે દરવાજા ખૂલી જાય છે, માટે ઉદ્યોગધધા સાથે જ છૂટાછેડા કરો અને કેવળ ભિક્ષા પર રહો’ એવો બાયવો રસ્તો બૌદ્ધોએ, જૈનોએ, સનાતનીઓએ, રામન કેથલિકોએ અને ખ્રિસ્તીઓએ લીધો એ બધા પ્રયોગોનો ઇતિહાસ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી સખી કાઢવામાં આવે તો આપણું આજ સુધીનું સમાજ-શાસ્ત્ર ધણું બદલી નાખવું પડે. સત્ત્વસંશુદ્ધિ તરફ આપણે જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું જ નથી

કુટુંબસંસ્થાને તોડીને આખા સમાજનું એક વ્યાપક કુટુંબ રચવાનો પ્રયત્ન દુનિયામાં અનેક ઢેકાણે હમણા હમણા શરૂ થયો છે નગરસભા મારફતે અથવા ગ્રામસભા દ્વારા સર્વની ખાત્રાપીનાની વ્યવસ્થા થાય, સુસંસ્કૃત બસાઓમાં રહેવાની જોગવાઈ થાય, સાર્વજનિક છાત્રાલયોમાં કેળવણીની સગવડ જીભી કરીએ, સમાજની માનખીના ગરખાનાઓમાં બધા ઉદ્યોગધધાઓ ચાલે, વિવાહ સંસ્થાનું સ્વરૂપ બદલી નાખીએ અને દરેકદરેક જણની બાજુ સંસ્કૃતિ અને આચાર એક નમૂનાના અને સરખા દરજ્જાના બનાવી દઈએ તો કુટુંબ-સંસ્થાની જરૂર નહિ રહે અને અધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી આ નવી રચના કુટુંબરચનાથી ઊતરતી ચશે એમ માની સેવાને કશું જ કારણ નથી પરંતુ એને માટે સત્ત્વસંશુદ્ધિની માત્રા અથવા તેનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધારવું જોઈશે.

સારસ વગેરે ઠેઠલાંક પ્રાણીઓ એકવાં રહી જ શક્તી નથી. તેમની બેટીમાંથી એકને માગી નાખ્યા અને પીગળને ગમે તેટલાં મુખમાં રાખ્યા તો પણ તેનું જીવિત અગ્રકચ થઈ જાય છે. મધમાખીના પૂઝમાંથી પાંચ છ માખીઓને જુની પાડીને તેમને વધાગવાનો પ્રયાસ કરીએ તો ગમે તે પ્રયત્ન છતાં તે જીવતી નથી. મધમાખીઓને સામાજિક જીવન વિના જીવવું જ અસક્ય બને છે. ગધર્ષ, બીડી વગેરે બીજાં પ્રાણીઓનું પણ એવું જ દેખાય છે. મનુષ્ય પ્રાણી એકાદી ગદી શકે કે દેમ એ પણ શંકાબરેણું છે. પણ સમાજમાં રહેતે, સમાજજીવનનો બધો લાભ લેવા છતાં તે જ સમાજનો દોષ કરવાનું તેને દીક આવડી ગયું છે. પરંતુ માનવી જીવનમાં પણ દરેકદરેક બધું એવી નાગાર્થ માંડી બેસે તો સામાજિક જીવન તો શું, વ્યક્તિનું જીવન પણ અગ્રકચ થઈ જાય. પરંતુ એટલું તો ખરું કે મનુષ્યજીવનનો સર્વોચ્ચ ઉત્કર્ષ સામાજિક જીવનમાં જ રહેયો છે. એકાંતવાસ, નિર્જન જીવન વગેરે ગિચાનું કાર્ષ્ઠ્ય કાર્ષ્ઠ્ય માધકાએ ગમે તેટલું ગેમક વણાવે કયું હોય અને ગેંડાની માફક એકાકી રહેવું એવું ખુદ ખુદ બગવાને કયું છે તો પણ મનુષ્યને માટે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ પડતી જ એ સાધના દોષ જરૂર. એકાંતવાસનો સામાન્ય નિયમ કરવાથી જીવન જ મુકાર્ષ્ઠ જાય. જીવનને જ ચીમળાવી નાખી અને તેને મૂકવી નાખી સહયુજોની ભાવજત તે ગી થવાની હતી અને દુર્જીવનું નિર્મૂલન તે શું થવાનું હતું ? મનુષ્યનો બધો વિકાસ સામાજિક જીવનમાં જ રહેયો છે. એટલું સાચું છે કે એ સામાજિક જીવન માનવીને માટે સહજ સિદ્ધ નથી. મોટે ભાગે તેને તે દેખવડું પડે છે. એ દેખવણીની સાધનાને અર્થે થોડા સમયને માટે એકાકી અલગ રહેવાનું કાર્ષ્ઠ્ય કાર્ષ્ઠ્ય વખત જરૂરી થઈ પડે છે. પરંતુ એ કાયમનો સર્વસામાન્ય નિયમ ન થઈ શકે.

(મનુષ્ય પ્રાણીનો આત્મિક વિકાસનો વિગાળ દરનાગ મહાત્માઓએ અને ધર્મકાગેએ એમઅનુભવ્યું છે કે સામાજિક

જીવનની પરિસીમાએ પહોંચ્યા પછી, બરપૂર લોકસેવા કરી લીધા પછી, તેમાંથી મુક્ત થવું એ માણસને માટે ઘણી વાર જરૂરનું હોય છે. આ જાતનો માણસ ખીજાઓ સાથેનો સહવાસ છોડીને જાતે દેખીતી સેવા નહિ કરે; તે સમાજના સામાન્ય બંધનોથી તદ્દન મુક્ત થઈ જશે; તેમ છતાં તેની સમાજ વિષેની શ્રદ્ધા જવાબદારી મટી જતી નથી. એ જવાબદારીનું તેને પોતાને જ જ્ઞાન હોય છે. ખીજા કાઈએ તેની પાસે એ જવાબદારીનો અમલ કગવવાનો હોતો નથી. તેને પોતાને જ એ જવાબદારીનું ઉત્તમ પ્રકારે જ્ઞાન હોવાથી તેનું પાલન તેને કષ્ટદાયક અથવા પ્રયત્નસાધ્ય નથી હોતું. આપમેળે જ તેને હાથે તે જવાબદારીનું પાલન થતું રહે છે. વળી એ જાતના માણસને વિષે સમાજની જવાબદારી પણ મટી જતી નથી. એવા લોકોનો યોગદેશ ચલાવવાની અને તેમના અભિપ્રાયની કદર કરવાની સમાજની પ્રથમ ફરજ છે. આ દ્વિવિધ કર્તવ્યને જ આપણી ભાષામાં શુશ્રૂષા નામ આપેલું છે. આ સમાજવૃદ્ધીનું કહેલું સંબંધવાની તત્પરતા એ જ આપણા ભાષ્યોદયનું પ્રથમ લક્ષણ છે.)

મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી હોવાથી તે પોતાની અસામાજિક વૃત્તિઓ ઉપર ઉપગ્રી છેદી નાખે એટલું જ બસ નથી. તેણે તેને મૂળમાંથી હિપ્પેટી નાખવી જોઈએ. માત્ર દર્બાથી દર્ધને અથવા એ વૃત્તિઓને ઉપર ઉપરથી કાપી નાખીને કામ નહિ સરે. એથી કોલદું, જે સામાજિક વૃત્તિઓ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં માત્ર ખીજ રૂપે જ રહેલી છે તેમનો પૂરતો વિકાસ કરવા પણ તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ બેવડી સાધનાને જ ગીતામાં સર્વ-મંશુદ્ધિ નામ આપેલું છે. સર્વસંશુદ્ધિ થઈ કે માણસમાં પૂરેપૂરી સામાજિકતા આવેલી ગણાય.

સામાજિક જીવનને વિધાતક ચનારી વૃત્તિઓને મનુષ્ય-જાતિના સત્ત્વ કહેલા છે. એમની સંખ્યા એકંદરે છ હોવાથી

તેમને પરિપુ સંઘાથી ઓળખવામાં આવે છે. દ'મ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, પારુષ્ય અને અજ્ઞાન, એ નામોથી ગીતાએ તેમની પરિણામ કરી છે. એ સર્વનો સમૂહો નાશ કરવો એટલે જ સત્ત્વમંશુદ્ધિનો વિકાસ કરવો. સમાજવિરોધી વૃત્તિ હૃદયમાં ભગે જ નહિ અથવા ભગે જ નહિ એવી હૃદયની સ્થિતિ કરી દેવી, તેનું જ નામ સત્ત્વમંશુદ્ધિની સિદ્ધિ. વિકારોને દબાવી દેવા એ જુદું; વિકારો ઉત્પન્ન થવા પછી તેમનો છઠ્ઠાજ કરવો એ પણ જુદું; પરંતુ વિકારોને જગ્યા જ ન મળે એવી હૃદયની ભાંય કરી દેવી એ તેથીયે જુદું અને ઝેર છે. આ આદર્શને પહોંચવું તે જ સત્ત્વમંશુદ્ધિ.

સાચું જ્ઞેતાં સત્ત્વમંશુદ્ધિ અને મોક્ષ એ બે વચ્ચે કશો ફેર નથી. પરિપુના બંધનમાંથી કાપમનો છુટકારો મેળવવો એ જ મોક્ષનો અર્થ છે. તદન મતી જતું અને કોઈ રીતે શેષ ન રહેવું એવો મોક્ષનો અર્થ નથી. મોક્ષ પણ એક સાધન જ છે, તેનું અંતિમ સાધ્ય છે વિશ્વાત્મકય. એ જ મોક્ષજીવનનો પરમ અને ચરમ આદર્શ છે. પરંતુ એ આદર્શની મીમાંસા બીજા કોઈ પ્રકરણમાં કરવી ઇષ્ટ થશે.

ધૃતિ

દૈવી સંપત્તિનું એક મોટું લક્ષણ ધૃતિ છે. ધૃતિનો સામાન્ય અર્થ ધૈર્ય થાય છે. મુદ્ધ વિગેનો ઉત્સાહ, મુદ્ધમાં ટકવાની તૈયારી વગેરે ધૈર્યના અર્થો કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ કેવળ લાક્ષણિક અર્થો છે. ધૃતિ એટલે ધૈર્ય અથવા ગભરાઈ ન જવું તે. આ અર્થમાંથી પહેલાં લક્ષણથી ઉપરના અર્થો નીકળ્યા છે. ધૃતિ શબ્દ ધૃ ધાતુ ઉપરથી આવેલો છે. ધૃ એટલે એકત્ર ધારણ કરવું. મુદ્ધમાં લશ્કર ભારે હાર ખાય છે ત્યારે સિપાઈઓ પોતપોતાનું સ્થાન છોડી, ભયરચના જાળવી રાખવાનો વિચાર ન કરતાં, સૂઝે તે રસ્તે ધાવે તેમ નાસવા માંડે છે. આવે પ્રસંગે સેનાપતિમાં સાચી ધૃતિ હોય તો તે સિપાઈઓને પાછા લેવા કરીને યોગ્ય સ્થળે મોકલી તેમના સમૂદમાં એકતા અને યોજના પાછી એકી કરે છે.

શાસ્ત્રીય પરિભાષા વાપરીએ તો એમ કહેવાય કે સૂક્ષ્મ કણોને એકત્ર પકડી રાખીને તેમનો એક ગાંગડો બનાવનારી જે રાસાયણિક શક્તિ તે ધૃતિ છે. ફટકડી, સાકર, ચુંદર અથવા મોરચૂંચુને તપાવવાથી તેમના ગાંગડાઓમાંથી ધૃતિનું પાણી ઊડી જાય છે અને તેમની શૂંઘી થઈ જાય છે. આપણે તે ભૂખીઓને લાહી કહીએ છીએ. જે પાણી આ સૂક્ષ્મ કણોને એકત્ર પકડી રાખે છે તેને અંગ્રેજીમાં પોટર ઓફ કિસ્કેલિએશન કહે છે. કાચમાં, ચક્રમકમાં અને હીરામાં પણ તે જ પાણી હોય છે. સમાજમાં જે મુશ્કેલી વડે આવી એકતા આવે છે અને ટકે છે તેને ધૃતિ કહે છે. ધરતીકંપ, મોટી રેલ, રોગચાળો, પર્યાક

એટલે પરદેશીઓની ચઢાઈ વગેરે પ્રશ્નગોમાં લોકોમાં જે ધૃતિ ટકી રહે તો તે સમાજ મતિમાન, સમર્થ અને સુસંસ્કૃત છે એમ માનવાને હરકત નથી. શંકરાચાર્યે પણ ધૃતિનો આવો જ અર્થ કરેલો છે. તેમણે કહ્યું છે કે દેહ અને ઇન્દ્રિયો તદ્દન ગળી જવાની અણી પર આવી જાય છે ત્યારે અંતઃકરણની જે ધૃતિથી તે બધાં ગાત્રો ઉત્સાહિત રહે છે અને દેહ કાર્યક્ષમ બને છે તેને ધૃતિ નામે ઓળખવી.

બધી વ્યક્તિઓમાં આ ધૃતિનું પ્રમાણ એકસરખું નથી હોતું. કોઈ કોઈ તો પહેલી સદામી સેતાં જ ઢળી પડે છે. કોઈ વળી કમાલ કરે છે અને જૂના ક્રિયામાં વર્ણન આવે છે તે પ્રમાણે શિરકમળ બાંધી ગયા પછી પણ તેના ધર્મની ધૃતિ કાયમ રહે છે અને તે બૂઝતું રહે છે. સમાજમાં જેટલા પ્રમાણમાં ધૃતિની માત્રા વિગેય તેટલા પ્રમાણમાં જ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય એ સ્પષ્ટ છે.

આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ કે લોકોમાં જે ધી પૂરતા પ્રમાણમાં હોય તો જ લોકો બરાબર બંધાય છે અને એકાએક ભાંગી નથી જતો. ધી બ્યારે નોમનું જ હોય છે ત્યારે આંગળી ભાગતાં જ તેનો ભૂકો થઈ જાય છે. જે સમાજમાં પરસ્પર સ્નેહ, વિશ્વાસ અને પ્રેમાદર દઢ હોય છે તે સમાજને કોઈ હિનભિન કરી શકતું નથી, અને સ્નેહની ધૃતિ ન હોય ત્યારે તે સમાજની રેવડી વેરાઈ જવાને ગમે તે કારણ પૂરતું થાય છે.

સામાજિક જીવનમાં બિન બિન વર્ગો, રાતિઓ, પંધાઓ અને વર્ણોનો મેળ હોય તો જ તે સમાજ કાર્યક્ષમ બને છે. દરેક પંધાના લોકોના જીવનનો આદર્શ નિશ્ચિત હોય અને દરેકના વિકાસને માટે પૂરતો અવકાશ હોય તો સમાજમાં શાંતિ જળવાય છે, અને દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની ઉમેદ પ્રમાણે અધિકાધિક પુરુષાર્થ કરી બતાવે છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને નામે સુરોપે સામાજિક અવ્યવસ્થા શરૂ કરી, દરેક વ્યક્તિએ પોતાનો

સ્વાર્થ સાધવો એટલે સર્વનો 'સ્વાર્થ' આપમેળે જ સધારો એવી શામક દલીલ કરીને તેણે સમાજદ્રોહી સ્પર્ધા-પ્રતિસ્પર્ધા સર્વમાન્ય કરી અને બળિયાના બે ભાગવાળો ન્યાય શાંતિના કાળમાં પણ પ્રચલિત કર્યો. પૂર્વકાળની સંસ્કૃતિથી લોકોમાં જે ધૃતિ સિદ્ધ થઈ હતી તેના પુણ્ય પર આ સ્વાર્થી અંધેર સો ખસો વર્ષ નબું. પરંતુ ત્યાર પછી હવે જ્યારે પુરોપનો જ એ કિસ્સો દબાયેલા અસંતુષ્ટ લોકોએ કરવા માંડ્યો છે ત્યારે તેણે અપ્રસૂયમ્, અપ્રસૂયમ્નો એકસામટો હાહાકાર શરૂ કરી દીધો છે.

સામાજિક જીવનનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે સમાજ-હિતના એકાદ તત્ત્વને એકાદી પેઢી સમૂળમાં છોડી દે તોપણ તે દ્રોહનું પરિણામ તુરતાતુરત પ્રત્યક્ષ થતું નથી. કેમકે જે જૂનું પુણ્ય સમાજને પચેલું હોય છે તેના જોર પર થોડો વખત કામ ચાલતું રહે છે. એક પેઢીનાં પાપો ખીજ કે ત્રીજ પેઢી પછી જ મોકોને ભોગવવાં પડે છે. આજનો વિચાર આજે કરવો, કાલની સવાર કોણે દીડી છે, એવી જાતની ટૂંકી દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારા લોકો સમાજની બધી મૂડી વેડી નાખે છે. ધૃતિ એ સમાજની સૌથી મોટી મૂડી છે. અંદરથી બપોળેલા રોગથી અથવા પરસ્પરના કલહથી તે વેડાઈ ન જાય તેની ખૂબ સંજાળ ગખવી જોઈએ.

મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં એટલે કે જળચર, ખેચર વગેરે પ્રાણીઓમાં દરદૃષ્ટિ નથી હોતી એમ કહેવાય છે. પરંતુ આડા-અવળા પ્રયોગો કરવાની અવળચંડાઈ પણ તેમનામાં નથી હોતી વળી તેમને વિશિષ્ટ આદર્શ સુધી પહોંચવાની મક્ત્વાકાંક્ષા પણ નથી હોતી. મનુષ્યને જ એ સ્વતંત્રતામળેલી છે. પોતાની પરિસ્થિતિ તેમજ પોતાના સ્વભાવમાં હમેશ નવા નવા ફેરફારો કરવા અને એટલું ગળે બિતરે તેટલું જ સંધરીને બાકીની બાબતોમાં પ્રયોગ કરતા ગહેલું એ માનવીનો સ્વભાવ છે. એટલે

મનુષ્યની પ્રગતિ કેવળ કુદરત પર આધાર નથી રાખતી પણ માનવી પ્રકૃતિ અથવા માનવી કુદરત પ્રમાણે તેને ચાલવું પડે છે. છત્તર પ્રાણીઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર જ ચાલે છે. મનુષ્યને ભાગે એક કામગીરી પ્રકૃતિ નથી આવી. તેની પ્રકૃતિ કેટલેક અંશે તેને પોતાને આધીન હોવાથી વિકૃતિ અને સ્વરૂપિતિ બનેનો તેને ફરી ફરીને અનુભવ કરવો પડે છે.

એટલે જ પોતાના સર્વ પ્રયોગોમાં માણસે ધૃતિનું આકરણ જાળવવું જોઈએ.

જેમ વ્યક્તિને તેમ સમાજને પણ કૌમાર, યૌવન અને જરા એવી ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે. એ ત્રણે પૈકી યૌવન કેટલી પેઢી ટકે એ તે તે સમાજની ધૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. યહૂદી, હિંદી વગેરે કેટલાક સમાજોમાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનું તેજ અસાધારણ જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં જોમદાર ધૃતિના અભાવને કારણે એવી વ્યક્તિઓનો અભિમાન સાથે જન-જન્યકાર પોકારવા ઉપરાંત સમાજથી તેમના તેજનો જોઈએ તેવો કાબ જોવાની શકાતો નથી. મધ્યયુગમાં મત્સરી મહત્વાકાંક્ષાએ કરાવ્યું કે 'एककी पौष्ट्यं कुर्यात् । એ જ કાળની નીતિએ પોકારીને કહ્યું છે કે 'હે બાઈઓ, સમાજની આગેવાની કરશો નહિ. તમે ગમે તેટલી તન તોડીને મહેનત કરશો તોપણ કાળની વહેંચણી વખતે બધાની સાથે સરખે ભાગે તમને જે મળશે તેનાથી જ તમારે સંતોષ માનવાનો રહેશે. અને બાજુ જો અવળી પડી તો જે આગેવાની કરવા ગયા હશે તેટલાને જ જાળ લાગી જશે. સુરરસ્ત્ર જન્યતે । માટે હે બાઈઓ ન ગણસ્યામ્તો મચ્છેત્ ।' આજે આપણી સામાજિક સ્થિતિ નરક જેવી બની ગઈ છે તેનું મૂળ આ પ્રકારના ઉપદેશમાં જ રહેલું છે. સ્વીન્ડનાય ઠાકુરે પોતાને ત્યાંનો એક દાખલો આપ્યો છે. એક જથ્થે ગામના હિતાર્થે કૂવો ખોદાવવાની શરૂઆત કરી. કામ વધ્યું અને તેના પોતાના પૈસા

પહોંચ્યા નહિ એટલે તેણે બીજા લોકો પાસે કામ આગળ ચનાવવાને માટે શબ્દો માગ્યો. પણ કોઈએ તેને મદદ ન કરી. 'કૂવો બાધવાનું પ્રુણ તો તને મળવાનું, મદદ કરવાથી અમને શો લાભ થવાનો હતો બાઈ?' આમ લોકો તેને પૂછવા લાગ્યા.

આજઠાન ધર્મનો વિરોધ કરનારા લોકોમાં જે અધાર્મિકતા દેખાય છે તેના કગ્તા જે લોકો ધર્મનું અભિમાન રાખે છે અને ધર્મને નામે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે લોકોમાં કદાચ સાચી અધાર્મિક વૃત્તિ વધારે હશે. પોતાની સનામતીને ખાતર કેટલીક વાર ધર્મના જ ધરમા, અરે તેના પેટમાં જ અધર્મ અડી જમાવીને લપાઈ જાય છે.

ધૃતિ એ જ સમાજધર્મનો પાયો છે

શમ-દમ

વ્યક્તિમાં સામાજિક વૃત્તિનો હિસાબ થાય તે માટે પ્રથમ શમ-દમની ભૂમિકા તૈયાર કરવી પડે છે. સર્વના હિતનું જે વિરોધી છે તે પોતે ન કરવું જોઈએ એ સમજવાને માટે, સમાજ સાથે પોતાનો સંબંધ શો છે, સમાજના હિતમાં જે પોતાનું હિત કેવી રીતે સમાયેલું છે એ બધું માણસોને સમજવું જોઈએ. પોતાનું જીવન પોતાના દેહ કરતાં, પોતાની મનોવૃત્તિઓ કરતાં અને પોતાના આયુષ્યશીષે વિશેષ વ્યાપક છે એ વાત જ્યારે માણસને સમજાય છે ત્યારે જ તેનામાં જેને વ્યાપક સ્વાર્થ કહી શકાય તે દીર્ઘદષ્ટિ ખૂટે છે. મનુષ્યના મરણ પછી તેના જીવાત્માનું શું થાય છે, તેને કયો નવો જન્મ મળે છે, વગેરે સવાલો સાથે આપણને અહીં કશો સંબંધ નથી. માણસનું શરીર નાશ પામે તોપણ સમાજમાં રહીને જીવતાં જીવતાં તેણે જે સેવા અથવા કુસેવા કરી હશે, જે કંઈ પુરુષાર્થની પ્રેરણા શરૂ કરી હશે તે બધું મળીને તે માણસનું મરણોત્તર જીવન બને છે. આયુષ્યના સો સવાસો વર્ષના ગાળા કરતાં માણસનું આ મરણોત્તર જીવન વધારે મોટું, વધારે પરિણામકારક અને તેથી જ વધારે મહત્ત્વનું હોય છે. સમાજ પર આ મરણોત્તર જીવનની જે છાયા પડે છે તેને જ કવિઓએ યથઃકામ કહેલી છે. સામાન્ય લોકોને આ મરણોત્તર સામાજિક જીવનનો યથાર્થ ખ્યાલ આવતો નથી એટલે જ તેમને સ્વર્ગ-નરક, ચંદ્રલોક, ઈદ્રલોક વગેરે સ્થળોનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ બનાવી આપવામાં આવ્યાં હશે. મનુષ્યનું મરણ યથા પછી

પણ તેને સમાજ તરફથી આહાર તો મળતો જ નોંધાયે. તે ન મળે તો તેનું મરણોત્તર જીવન ક્ષીણ થવાથી તે કાયમનો મરી જાય. તેણે જાનવેંથી સેવાની અને પુરુષાર્થની પરંપરા આજુ રાખવી એ જ તે આહાર છે. તેણે જે પ્રેરણા ચાતુ કરેલી હોય તેનું સંચયન કરવું, સંસ્કરણ કરવું, તેમાં પરિવર્તન કરવું અને તેની પરિવૃદ્ધિ કરવી અને એ રીતે તેનું સામાજિક, જીવન વધારના રહેવું એ જ તેને માટેનો આહાર છે, અને એ જ તેનું સાચું શ્રાદ્ધ છે. કોઈ શર પુરુષના મગધ પછી તેને વાધની જન્મ મળે તો તે વાધને વિષે આપણી કરી કરજ જીભી ચતી નથી. તે શર પુરુષનું શ્રાદ્ધ કરવાના હેતુથી ખેલા વાધને માંસ ધરવું એ કંઈ તેનું શ્રાદ્ધ નથી. જે શર લડતાં લડતાં મરણને પામ્યો તેણે પોતાનું સૌમ્ય અને પોતાની સેવાવૃત્તિ આપણા સમાજમાં વાવી. એ સૌમ્યના અને સેવાવૃત્તિના તેના બ્યક્તિત્વને માવજત કરીને વધારવું એ જ આપણું સામાજિક કર્તવ્ય છે અને એ જ તેનું સાચું શ્રાદ્ધ છે.

મરણોત્તર જીવનનો મથાર્થ ખ્યાલ આપવાને ખાતર અહીં સુધી વિષયાંતર કરીને પણ થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે આપણા દેહગત જીવનના કરતાં આપણું સમાજગત જીવન જ વ્યાપક, દીર્ઘકાલીન તેમજ અર્થપૂર્ણ હોય છે. અને તેથી આપણી દેહગત વાસનાઓને શાંતીને આપણું સામાજિક જીવન શુદ્ધ તેમજ નિષ્પાપ કરવું એ આવશ્યક હોય છે. દેહગત વાસનાઓને કાબૂમાં લઈ રોકવાને માટે જે આત્મિક શક્તિનો આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ તેને જ શમદમ નામ આપેલું છે. આ એ પૈકી શમનું કાર્ય અંતઃસ્થ વૃત્તિઓને કેળવીને તેમને સામાજિક જીવનને પૂર્ણપણે અનુકૂળ કરવાનું છે. તે પરંપરા આલ્ય ઇન્ડિગાને નાય ધાત્રીને તેમને સુવિનીત કરવાનું કાર્ય દમનું છે. દમથી સામાજિક જીવન કંઈ નહિ તો બહારથી સરળ અને છે. તેથી શરૂઆત દમથી કરવાનો રહે છે.

ગમ, ઉપશમ અથવા શાંતિ એટલે અંતઃસ્થ વૃત્તિઓનું બંડખોરપણ કાઢી નાખી તેમને સર્વ રીતે આદર્શ જીવનને અનુકૂળ કરી શકી તે, અને દમ એટલે ક્રૂરતા બાળ આચરણને કાબૂમાં લઈ ચોખ્ખા દેવો પાડી સામાજિક જીવનને ઢાઢમાં ઉતારવું ને

આ બે રૈખા પડેલુ કચુ સાધલુ એ વિગેની તાર્ત્વિક ચર્ચા કરવી નહીં છે. જાત દેવો જાદુવાદી સ્વભાવ આપોઆપ બદલાય છે એ સાચું. અને એ વાત પણ ખરી છે કે સ્વભાવમાં ફેરફાર થવાથી દેવોને નવુ વનણુ મળ્યા વિના રહેવું નથી. એટલે માધકાએ અને સમાજના આગેવાનોએ બંને બાબતથી સત્ત્વાત કરવી જોઈએ. જે ઓકાની જુદી તીક્ષ્ણ છે એટલું જ નહિ પણ જેમદાર છે, તેમજ જેમતુ સંકલ્પ, સામર્થ્ય કસાયેલું છે તેમને એક વાત ગળે ઊતરી એટલે કામ પાત્રુ જાણવું. જે જાણ્યુ તેના અમલને રસ્તે વળવું એ તેમનો સ્વભાવ છે. પણ સામાન્ય જનસમુદાય હજી પોતાની જડતા છાંડી શક્યો નથી. તેની જુદીને એકાદ વાતની પ્રતીતિ થઈ કે ન થઈ એ ધણખડું સરખું જ હોય છે. માણસ પોતાની દેવોનો હાલ હોય છે. આમલથી અને બાલ નિપમનથી વારંવાર રોકતા રહેવાથી અને દેટલીક વાર જળરજસ્તીથી દેવો જાદુની નાખવાથી આગળ ઉપર માણસને તે જ દેવો ગમતી થાય છે, અને વાસ્તવિક પણ લાગવા માંડે છે. માણસને જે ખરેખર સહેલું હોય છે, સાદું હોય છે કે પાસેનું હોય છે તે જ ગમે છે એમ ન કહી શકાય. પોતાની સ્થિતિ ગમે તેવી મુરકેલીબરેલી અથવા ગૂંચવણમરેલી હોવા છતાં સાધારણપણે માણસ સ્વભાવથી ચચાસ્યતિકર (કન્ઝર્વેટીવ) હોય છે. એટલે સમાજના નેતાઓએ હમેશાં જ ચચાની માર્ગ ન લેતાં ગમે તે રસ્તે લોકોની દેવો જાદુની અને તે જેમ જેમ જાદુવાતી બન્ય તેમ તેમ દમણ કારણોની દોડ પાડતા જવું. આ રીતે નાલકની ફાકટ ચચાએ

વધતી નથી. જૂની કહેવત છે કે ન કરવું તેને શુદ્ધિ ધણી. ડોઈ એક નવી વાત સ્વીકારવાની તસ્દી દેવા કરતા તેની વિરુદ્ધ જે ડોઈ મુદ્દા ઉઠાવી ચકાસ તે ઉઠાવવાની તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે, આવી જાતનો કૃત્રિમ વિરોધ આગળથી જ ટાળેલો સારો. પરંતુ જ્યારે તેમ તેમ આપતા જવું એ જ સામાજિક પ્રગતિનો ધોરી રસ્તો છે.

આ તત્ત્વ પ્રમાણે પહેલાં દમ અને પછી શમ એવો કાર્યક્રમ નક્કી ચાય છે. પણ એ જ ક્રમનો આશ્રય હમેશા રાખ્યો નહિ ગયો. આપણે ફાક્ટ શંકા ન ઉઠાવીએ તે સારું. પરંતુ ગમે તે કારણે એક વાર શંકાઓ ઊડીને સામે આવીને જીભી જ તો તો તેમનો આમૂલ્ય નિકાન કરીને જ આગળ વધવું જરૂરી છે. ડોઈ કે દેલુ છે કે મારા હૃદયમાં બદલની ગોળી પેસીને રહે તો બધે, તે હું સહી શકીય. પણ હૃદયમાં શંકા ધર કરે તે ન સહેવાય. દમનો કાર્યક્રમ ગળે જિતમાં પછી પણ તેનો અમલ કરાવવાનું કઠણ હોય છે, તો પછી તે ગળે જ ન જિતયો હોય ત્યારે તેનો અમલ કરાવવાની કેટલી આશા રાખવી ?

એટલા ખાતર શમ અને દમ મને પહેલેથી યથા-પ્રમાણ અનુશીલન કરવું જોઈએ.

મનુષ્યનો સ્વભાવ અને તેનું આજનું સામાજિક જીવન ઘણે અંશે કાનુ હોવાથી અને કેટલેક અંશે જીવનમાં અને જીવનની દૃષ્ટિમાં વિકૃતિ પેસી ગયેથી હોવાથી સામાજિક જીવનની સાધના કષ્ટસાધ્ય બની ગઈ છે. એટલે સમાજને ઘડવાનું કામ ધીરજથી નિરક્ષરપણે અને કુશળતાથી કરવું જોઈએ. એક રીત નકામી પડે અથવા લોકોને વાસી લાગવા માટે તો બીજી રીત આગળ કરીને ઘડતર આગળ ચલાવવું જોઈએ. ‘લોકોને એકની એક વાત વીસ વીસ વખત કહેતાં તમને કંટાળો નથી આવતો ?’ એવો સવાલ એક શિશુકને ડોઈએ કર્યો. તેણે જવાબ આપ્યો કે, ‘આગળથી વખતનું કહેલું નકામું

ન જન્ય માટે વીસમી વખત કહું છું.' કેળવણી એ એક લાડત છે. અમારો શિક્ષકોનો પક્ષ હારી બેસશે તો જગતની સર્જિતિ નામશેષ થઈ જશે. અમારી પાસે એક જ રસ્તો છે અને એક જ શાસ્ત્ર છે 'ફરીફરી સમજાવો, ફરી ફરી જામત કરો અને અક્ષય ધીગજ ધરો.'

કાચા મનુષ્યસ્વભાવને કેળવવામાં અનેક શિરજોર વૃત્તિઓને કાળજી લેવાની હોય છે અને બીજી ઘણી નિર્મળ વૃત્તિઓને હિતેજન આપીને હિતેજી પડે છે એટલા માટે એક બાળુથી શમ વધારવો જોઈએ અને બીજી બાળુથી તેજ વધારવું જોઈએ કેવળ સમથી તો જીવન બધું જ શાંત પડી જાય આ તેજનું વિવરણ આગળ કરીશું.

લોકોમાં શમનો પ્રસાર વધાવવાને આજે જે કંઈ વિશેષ પ્રયત્ન થતો હશે તે કદાચ કેળવણીની સરવાઓમાં થતો હશે સામાજિક ચર્ચા અને લોકમતનું ઘડતર વગેરે બાબતો પણ કેળવણીમાં જ આવી જાય છે પૂર્વે જ્યારે સક્રિય હતાં પણ સામાજિક આદર્શ નિશ્ચિત હતો અને સમાજ ધણે અંશે એકરૂપ હતો તે વખતે શમનો પ્રસાર કયાનું કાર્ય જુદા જુદા ધર્મોએ સંભાળેલું આ ધર્મોમાં કુલધર્મ, જાતિધર્મ, દેશધર્મ અને પશુધર્મ વગેરે આચરણ-પ્રધાન ધર્મો મુખ્ય હતા સિદ્ધાંત-પ્રધાન ધર્મોએ પણ પોતપોતાની સાધના વિગ્નૂત કરીને તેનો અમન કરાવવાને બારે પ્રયત્ન કર્યો હતો આજે માણસજાતની પાસે જે કંઈ નૈતિક મૂઢી દેખાય છે તે બધી આ જૂના પ્રયત્નોના ફળનો અવશેષ જ છે.

(આપણે લા લોકો કાયદાથી બીને વર્તે છે ખરા, પણ કાયદાને વિશે દાર્દિંક હિતસાદ અથવા આદર પહેવાના વખતમાં બહુ દેખાતો નથી એ બધી નિષ્ઠા ધર્મને અર્પણ થઈ હતી ધર્મનું નામ લેતા જ આપણે લાનો માણસ જેટલો જાકિતનમ્ર બને છે તેટલો દાખલાના નામથી નથી જનતો.

મહાન આત્મવીર સુક્રતુએ (સોક્રેટીસે) કારાવાસમાં પોતાનું છેવટનું અવસાન જ્યારે આપવા માડ્યું ત્યારે તેના શિષ્યોએ તેમજ મિત્રોએ તેને નાસી જવાની સલાહ આપેલી અને તે માટે તેમણે ઠરેલી વ્યવસ્થા તેને જણાવેલો. તેના જવાબમાં તેણે તેમના મન પર આત્માનું અમરત્વ કરી એક વાર ઠસાવ્યું. તે જ પ્રસંગે સ્વદેશના કાયદાનું સ્વરૂપ તેણે લોકો આગળ રજૂ કર્યું. સમાજના કાયદા એ જ સમાજનો એક સનાતન વડો પુરુષ છે, અને તેની સમક્ષ સર્વેને પોતપોતાની જવાબ આપવાની છે એમ તેણે સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યું છે.)

એટલે ધર્મ કહો, કાયદો કહો કે કેળવણી કહો — તે સર્વેએ સામાજિક શ્રમ પ્રસ્થાપિત કરવાની એક મોટી સાધના કરવાની છે.

જે માણસ શ્રમદમાન્વિત થયો છે તે જ સામાજિક મનુષ્ય છે.

તેજ

બીજાના પ્રભાવ તળે દબાઈ ન જઈ અને પોતાનો પ્રભાવ બીજા પર પાડવો એનું નામ તેજ. આ ગુણની પાછળ મતસર, અમૂલ્ય વગેરે અસામાનિક વૃત્તિઓ લપાઈ રહે એવો સંભવ થયો છે. જે તેજસ્વી પુરોહો ભેગા થાય અને બંનેનું કાર્યક્ષેત્ર પણ એક જ હોય તો તણખા ઝરવાના જ. આપણાં જૂનાં સ્થાપિતોમાં વર્ણવેલી તેજસ્વિતાની કલ્પના આવી જ છે. તેજસ્વિતાનું સામાનિક સ્વરૂપ જે ન સમજાય તો માણસમાં રહેલા ઉત્કૃષ્ટ સદ્ગુણો અને અસૌદિષ્ટ શક્તિઓનો દુરુપયોગ થાય અને પરિણામે સમાજનો નાશ જ થઈ જાય.

જૂની અપેક્ષા એવી હતી કે તેજ એ ગુણ મુખ્યત્વે ક્ષત્રિયોમાં જ હોય. ક્ષત્રિયનો આદર્શ પણ આખરે સમાજના હિતને માટે છે એ વાત વિસાર પડવાથી ભારતીય ક્ષત્રિયોએ આર્યસંસ્કૃતિનો લગભગ ઉત્કેદ જ કરી નાંખ્યો. મહા-ભાગમાં ક્ષાત્રધર્મનું વિવરણ કરી પછી કૃષ્ણ, બીષ્મ, વિદુર, સંન્યા વગેરે શાણા લોકો કહે છે કે, 'ધિક્કાર હજી આ ક્ષત્રિયધર્મને. ક્ષાત્રધર્મ પાપમૂલક જ છે.' એમાંની દરેક વ્યક્તિના મોંમાં આવાં વચનો નથી. કોઈ કોઈએ એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે પણ અભિપ્રાય દરેકનો જ એવો છે.

ભારતીય મુઠ્ઠા પૂરું થયા પછી, આવડો મોટો અમૂલ્યપૂર્વ માનવસંહાર પોતાને હાથે થયો તેનો ધર્મરાગને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. અને એ પાપના પ્રજ્ઞાવનના ઉપાય માટે તેનું હૃદય તલસે છે. તેને સ્વયંવામાં આવ્યો તે ઉપાય દાદવથી ઠાકવને

સમાજમાં અને વ્યક્તિઓમાં હમેશા એક જ ધંધો ચાલે છે—પ્રતિસ્પર્ધીનો તેજેવધ કરવાનો. ધીમે ધીમે વધીને પછી તો એનો રાગચાળા જેવો ચાળો જ ફેલાઈ જાય છે. ડાહ્યા મોઢાએ એવે કાળે ખીજનો તેજેવધ કરવાનો મોહ દખાવીને પોતાનું તેજ જ સંભાળવું, અને ખીજઓની સાથે આદરબાવ રાખી તેમને અબયદાન આપવું જોઈએ.

યજ, દાન અને તપ

ગીતામા યજ, દાન અને તપ એ ત્રણ વસ્તુઓને બહુ મહત્ત્વ આપેલું છે. સામાજિક જીવનનો પાયો એ ત્રણ પર જ મડાયેલો છે. એ ત્રણ કર્તવ્યો ઉત્તમ રીતે પાળવામાં આવ્યા છે એટલે યોગ અથવા જીવનકલા સાધ્ય થઈ કહેવાય. યજ, દાન અને તપ એ ત્રણે તત્ત્વોના વ્યાપક અર્થ કરના જોડાં એ આ ત્રણ પૈકી યજને તો પ્રથમથી જ એક સામાજિક વિધિ ગણેલો છે. તેનું વિવરણ યથાગ્રથાને થશે.

દાન તો ગમે તે સંજોગમા સામાજિક જ હોઈ શકે તેનો વહેવાર થયેલો જ છે પણ પર આધાર મળે છે. દાન વડે સમાજમાંની ધણી વિધવતા તુરતાતુર દાણી શકાય છે.

તપ પણ ઉપરના જેના જોડાં જ સામાજિક તત્ત્વ છે. તપનો બોડોમા રૂઢ થયેલો ખ્યાન ધણે અશે ફેકી દેવા જોવો છે ગમે તેમ કરીને શરીરની ફુદાઈ ઢરવી અને ગરીબની હિંદ્રિયો પર વેગ લેવું, તે વડે કમોઘક્ષને ચક્રિત થઈ નાખવા મથવું અથવા તેને ખરેખર ચક્રિત કરી નાખવો, એવો તપનો સૌકિક અર્થ થઈ ગયો છે. સાચું જોતાં એકાદ મહાન કાર્ય હાથમા લઈ તે પાળવામાં માટે પ્રથમ વિચારણા કરવી, સાધન અને સહાય જોગા કરવા, કામની યોગ્યતા જોઈવી તેનો અમલ કરવો અને એ બધું કરતા કરતાં જૂન, તરસ, યાજ, મહેનત, કષ્ટ બધું વીસરી જઈને એકમતાથી કામની પાછળ મડવું એ સમગ્ર વહેવાર તપ નામથી ઓળખાય છે. બગાડના નિર્જાળ પહેગમા પાણી જ પાણી કરી દઈને કરોડો લોકોને માટે

અનંત કાળ સુધી આશ્ચર્યકાની વ્યવસ્થા કરી આપનાનો વિચાર એક બારતીય રાજ્યએ કર્યો. દિમાલપ્ય ખરના ખરદના પ્રચંડ સંગ્રહને લેઈને એ સર્વ વારિરાશિનો એક મધ્ય દેશમાંથી અંગણંગ તરફ કઈ રીતે લઈ જઈ ગકાય તેની એક એન્જિનિયરિંગ મશીન તેણે ઘડી કાઢી. આ રાજવંશની તથા પેઢીઓએ આ પ્રકારનું તપ દિમાલપ્યમાં રહીને આદર્યું અને આગળથી આંકડા રાખેસે રહેતે ગંગાને લઈ જઈ મુંદરવન મુઘીનો મુસક આર્યવંશને માટે તેમણે કળાદ્રુપ બનાવ્યો. ગંગા આપમેળે પવંત ખરથી વહી આવેલી નદી નથી, પણ આર્યોએ તપથી આણેલી છે. તપશ્ચર્યાનું આ એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. પાણિનિ વગેરે ઋષિઓએ બાપા, તેના શગ્દો અને તેમની વ્યુત્પત્તિ એ બધાંનો બરાબર અભ્યાસ કરી રાજદશાઆત્મક બ્યાકગણ રચ્યું એ તપશ્ચર્યાનો ખીલે ઉત્તમ ફાળસો છે.

બારતવર્ષનાં ધર્મવિચાર અને ધાર્મિક જીવનની વિચારણા કરી સમસ્ત આર્યજીવનની રહેણી, કરણી અને વિચાર-સરણીને નવું વસણ આપવાનું હાય જનક, શ્રીકૃષ્ણ, શુદ્ધ, ગંઠરાચાર્ય વગેરે વિજ્ઞાતિઓએ કર્યું છે. એ ચારે જોડલા પ્રમાણ-માં વિચારનીર દતા તેથીમે વિશેષ પ્રમાણમાં ધર્મવીર હતા. તેમનાં જીવન પણ વિરાટ તપશ્ચર્યાના ઉત્તમ નમૂના છે.

यद् दुस्तरं यद् दुरापं यद् दुर्गं यत्सुदुष्कम् ।

तद् सर्वं तपसा साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम् ॥

(મનુ. અ. ૧૧ શ્લોક ૨૩૮)

તપશ્ચર્યાને અસાધ્ય એવું કશું જ નથી, એવો પૌરુષ-યુક્ત તેમજ ઉત્સાહી ઉપદેશ આપણા ધર્મકારોએ કરેલો છે. રાત્ર્ય જાતું રચ્યું હોય, તેજ નાશ પામ્યું હોય, શુદ્ધિ લીધે મઈ ગઈ હોય, અતૈકિક પુરુષાર્થ આદરવો હોય તો માણસે તપ કરવું જોઈએ, મનુષ્યસમાજે તપસ્વી થવું જોઈએ, એવાં

એવાં વચનો આપણા ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ડગલે ને પગલે મળી આવે છે.

આપણે હમેશા જોઈએ છીએ કે ઉપભોગથી પ્રાકૃતિક શક્તિઓનો અને સાધનોનો ક્ષય થાય છે. આ મયને કાગળે જ સમાજ નિરુત્સાહી, બુદ્ધિમંદ, નિર્વીર્ય અને મનુષ્યોને આનંદ ઉપજાવનારો થાય છે. સમાજે આનંદ કંવાનું અને ભોગ ભોગવવાનું તદ્દન હેડી ફેલુ હજી છે એમ ન કહી શકાય. જીવનનો અનુભવ સેવાને માટે, શક્તિઓને તૃપ્ત કરવાને માટે અને પુરુષાર્થનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રો ખોલવાને માટે સામાજિક જીવનમાં ઉપભોગને ધ્યાન છે અને રહેવાનું જ. પરંતુ એ ઉપભોગને કાગળે સમાજ કીણુ ન થાય, તેટલા સારુ ફોક સમાજે ઉપભોગની માગા અથવા તેનું પ્રમાણ ગમે-તે રીતે તપશ્ચર્યાના પ્રમાણથી ઓછું જ રહે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ.

ઉપભોગમાં પણ શુભ કળ આપનારા મંડુકારી ઉપભોગો અને ક્ષયકારી અનિષ્ટ કળ આપનારા ઉપભોગો જુદા હોય છે. જોમાંના જ ઉપભોગો સામાજિક સામર્થ્યને હણે છે તેમનો પહેલાંથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. એમાંથી જ તપનો આરંભ થાય છે.

આ પછી શુભ કળ આપનારા અને વિહિત ઉપભોગોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. તેમને સીવે ચનારો શક્તિક્ષય ટાળવાને સર્વ સમાજે અને વિશેષ કરીને તેના આગેવાનોએ અખંડ તપ કરતા રહેવું જોઈએ. સર્વ સુખો તપ ઉપર અવલંબે છે. તપથી સામર્થ્ય અને તેજ વધે છે. સામર્થ્ય અને તેજ હોય તો જ ઉપભોગો સહે છે. પછી પોતાનો વ્યર્થ ગ્વો હોય કે ન હોય, પોતે કરેલો ખર્ચા હર કરવાને માટે, નીપજેલી ખોટ બરી કાઢવાને માટે કેવળ સામાજિક કથાણની દૃષ્ટિથી જ કર્મ કરવાનું હોય છે તે ચરણ કહેવાય છે. આપણે એક બે સામાન્ય દાખલાઓ લઈએ. કૂવામાંનું પાણી હાથથી પંપ ચલાવીને ઉપલા માળ ઉપરની ટાંકીમાં લઈ જવું એ

થયું તપ. ઉપર આવેલી ટાંકીની સગવડને લીધે ઘરમાં ન્યાં
નેઈએ ત્યાં નેઈએ તેટલું પાણી વાપરવું અને કુવારાઓ
ઉડાડવા એ ભોગ થયો. આમ ઉપરથી નીચે આવેલા પાણીને
કરીથી શુદ્ધ કરી તેને પાછું પંપ વડે ટાંકી સુધી ચઢાવવું
અથવા પહોંચાડવું એ થયો યજ્ઞ.

પોતાનો યજ્ઞ પોને જ કરવો નેઈએ, જનને યજ્ઞ ન
કરીએ અને બીજો તે કરી લે તો તે બીજાનું તપ થાય છે,
યજ્ઞ નહિ થાય. દ્વિમાસ્યના અમારા પ્રવાસ દરમિયાન અમે જે
દુકાનદાર પામેથી મીઠું ખરીદતા તે જ અમને રમોઈને માટે
વાસણ પણું પૂરાં પાડતો. એ ત્યાંનો રિવાજ છે. તે વાસણો
ઘણું ખડું અમારી આગળ ગયેલા યાત્રાળુઓએ અજવાળીને
પાછાં આપેલાં ન હોવાથી અમને એમાં જ મળતાં. મારું કામ
એ એમાં વાસણોને અજવાળવાનું રહેતું. બોજનને માટે રમોઈ
કરવાના હેતુથી એ મહેનત હું કરતો એટલે એ મારું તપ
થતું. પછી રમોઈ થઈ જાય તે જમીને જે વાસણો જેવાં તેવાં
બીજાને દુકાનદારને અમે પાછાં આપતા હોત તો ચાલત. પણ
તેમ કરવાથી હું અચ્છ કરત. એટલે તે વાસણો હું કાળજીથી
અજવાળીને બરાબર ગઠગઠતાં કરીને જ પાછાં આપતો. આથી
દુકાનદારો બહુ આનંદ પામતા.

કોઈ કહેશે કે ‘બીજાનો ભાર પોતાને માથે એવી
સેવાથી સમાજને ગો કાપડો થતો હતો ?’ એ ત્યાં જોયું કે
યાત્રાળુઓ વાસણ અજવાળીને દુકાનદારને પાછાં નહોતા
આપતા એટલે પોતાને થતા કડવા અનુભવને લીધે દુકાનદારો
યાત્રાળુઓને વાસણ આપવાને રાજી રહેતા નહોતા. તેથી સહેજે
ન્યાં ત્યાં વાસણો મળી રહે એ રિવાજ એટલે કે એક ઉપયોગી
સામાજિક સંસ્થા પડી ભાંગવાની અણી પર આવી ગઈ હતી.

આથી પણ વધારે બંધબેસતું ઉદાહરણ આપી શકાય
એમ છે. સૌચક્રિયા પૂરી કર્યા પછી તરત જ પુરતી કેરી મારી

મળ ઉપર નાખી તેને ઢાંકી દેવાની જરૂરિયાત લોકોને હમણા હમણા વસવા માંડી છે. આ બાબતમાં બે જાતની વ્યવસ્થા કરી શકાય. એક તો દરેક જણે જનજીવનમાં જતાની સાથે આમળ બેસીને ગયેના માણસ કરેલી ગંદકી પર પોતાની ગરજે માટી નાખીને પોતાનું કામ થઈ જાય એટલે મળ જેમનો તેમ ખુદ્દા પડી રહેવા ઈર્ષ્યામતા થવું. આપણી પાઝળ જે કોઈ આવે તેને ચોખ્ખાઈની સુધી હશે તો તે માટી નાખી શેશે. એથી બિનકું બીજી વ્યવસ્થા એ છે કે જનજીવનમાં દરેક જણું જન મંજરહસ્થને આગળનો હતો તો પોતે કરેલી ગંદકી માટીથી પોતે જ ઢાંકી દીધા પછી જનજીવન છોડશે. બંને વ્યવસ્થામાં જનજીવન વાપગનાર દરેક જણને મહેનત સરખી જ પડે છે. માટી આગળથી નાખવી કે પાઝળથી એટલો જ કરક પડે છે. પરંતુ બીજી યજ્ઞમ પદ્ધતિમાં કેટલું બધું સામાજિક કલ્યાણ રહેલું છે ! પહેલી અયજ્ઞ પદ્ધતિમાં એજ માણસ ગંદકી મૂકી જાય પછી બીજો આવે ત્યાં સુધી વચગાળામાં આખો વખત મળ ખુદ્દો પડી રહે છે અને હવાને બગાડે છે. એ ગંદકી પર બેસી આવીને તે જ પગ લઈને માખીઓ ખાવાના પદાર્થો ઉપર પળ બેગે છે. આ બધી આકત ટાળવાને પોતાનો વ્યક્તિ પૂરતો તાત્કાલિક સ્વાર્થ ન હોવા છતાં બિડી જતી વખતે જ માટી નાખવાનું યજ્ઞકર્મ દરેક જણે કરવું જોઈએ. એક જણ મૂક નથી કરતો તો બીજાને વધારે તપ કરવું પડે છે અને એમ તપ કરવા છતાં સમાજનું અકલ્યાણ જે થાય છે તે તો થાય છે જ.

આસુરી વૃત્તિના લોકો તપ કરે છે, પ્રસંગ પડે બરપૂર તપ કરે છે પણ તે યજ્ઞ નથી કરતા. તે લોકો અહરશી હોય છે. દેવ અથવા સુધરેલા લોકો યજ્ઞ કરવાનું ચૂકતા નથી.

જે સમાજ યજ્ઞ કરવામાં દક્ષ હોય છે તેને ક્ષીણ થવાનો ભય નથી, તેની સંસ્કૃતિ દીલી પડવાને કશું કારણ

નથી. વપરાયેલી શક્તિની ખોટ જૂઠા મહેનતથી વખતસર બેરી લઈને તે સમાજ દિવસાનુદિવસ વધારે ને વધારે તપ કરવાને સમર્થ બને છે, સામર્થ્ય પૂર્વક સુખ ભોગવે છે અને સુખનો ઉપભોગ કરવા છતાં પડો નથી. યજ્ઞવૃત્તિ સામાજિક જવાબદારીની ઘોતક છે.

તપ અને યજ્ઞ એ જે જે પ્રમાણે સમાજની સુરિયતિને માટે જરૂરનાં છે તે જ પ્રમાણે દાન પણ જરૂરનું છે. દાન ચિના સમાજમા એકસરખો સમાન સંતોષ નહિ રહે. માનનારના કટકટારમાથી બચી જવાને સારું કંઈક આપી છૂટવું, અથવા તાત્પર્યમાં કહેવું પુણ્ય આપણે ખાતે સ્વર્ગની પેઢીમાં જમા લખાય એ ભામથી ધ્યાનપૂર્ણ વગેરેને ઉત્તમ પર્વો જોઈને દ્રવ્ય વગેરે આપવું, દિવા પોતાની આગર ગવાય તેટલા ખાતર લોકો અંતર્ગત જાય એવાં કંઈક દેખીતાં કામે કરવાં એને આપણે સામાન્યપણે દાન કહીએ છીએ. દાન કરવું એ પુણ્ય-દારક છે પણ દાન કરવાની કોઈ આવશ્યક ફરજ નથી એવી લોકોની સમજ છે. દાનની સાચી દરખાસ એવી નથી.

✓ મહેનત કરીને તપશ્ચર્યા વડે આપણે જે કંઈ મેળવીએ છીએ તેના પર સાચું જોતાં આપણા એકસાને જ દેક નથી. જોડસા લોકોના સહકારથી સંપત્તિ અથવા સમવડ પ્રાપ્ત થઈ હોય તે બધા વચ્ચે તેની કક્ષપ્રાપ્તિની વહેંચણી થવી જોઈએ. સંપત્તિની આ પ્રકારની ધર્મ વહેંચણી કરવાના નિયમો ગમે તેટલા પ્રયત્નથી અને ગમે તેટલી ચોવટ અથવા કડકાઈથી પાળવામાં આવે તો પણ હરેક જાણુની મહેનત કેટલી, તેનો દેક કેટલો, તેની જરૂરિયાત કેટલી હદ સુધી સ્વીકારવી જોઈએ, એ બધું નક્કી કરવાનું કામ અધરું છે. અને કેવળ દેકના તત્વનો આધાર લઈને જેનો તેનો ભાગ તેને તેને આપી દેવાથીયે આપણું સામાજિક હૃદય સંતોષ અનુભવી શકતું નથી. ગમે તે માણસની ગરજ આપણને પ્રલક્ષ દેખાય અને

તેની બીડ ભાગવાનુ સામર્થ્ય આપણામા છે એવુ સૂક્તાની સાથે જ તે અન્નવાન આપણો બાર્ધ છે, સહમતી છે, આપણી મદદનો હાર છે એવી બાનાથી, અતરની ઊર્નિથી અને કુદરતી ઉર્મીકાથી તામડોગ તેને મન કરવાને પ્રવૃત્ત થવુ એ કુદરતી તેમજ વજનુ છે એને જ દાન કહે છે

દાન પ્રતી વખતે દાન લેનારો માપસ હીન છે, આશ્રિત છે, આપણે તેના પર ઉપમારીએ છીએ એવી વૃત્તિ મનમા ન બિઠવી જોઈએ દાને લેનારને વિષે આપણને આદર હોવો જોઈએ આપીને આપણે માન આપણ કર્તવ્ય જ બાળવીએ છીએ એમ આપણને સાગસુ જોઈએ વ્રતવ્ય ક્ષતિ યદ્ વાયત । અને તેથી જ ગ્રામીન ધર્મધારાએ દાનનો અર્થ સર્વોચ્ચ અવિભાગ એવો જ રહેલો છે જાન સામા ગતે જોતા એક સામાજિક કર્તવ્ય છે અને તેને એન્દા પર આવા રાખતુ દુરાવીને તેમા મધુલની પ્રેમાગ પ્રતિની સુસાસ કાયમ ગાખવી જોઈએ એટલે જ દુર પ્રેરો છે એટલે આ સદ્ગુણના વિકાસને મટિ સામાજિક અનુક્રિતીની એક વિશિષ્ટ પાયરી નભાવની જરૂરની માનેની છે પરંતુ એ રાતનો વિચાર બદા કરવાની જરૂર નથી

બીજી પળ એ દૃષ્ટિથી જાતની ગામાસા કરનામા આવી કે 'મારુ થવા કેવળ વિરા સમાજની સેવાને અર્થ છે આ મેવા ઉપરાત જે કઈ અપ માન વાચના મારામા બાકી રહેવા ક્ષમિ તે મને ગાધા ક્યો રિના એવાની નથી' સામાજિક કતવ્ય પાઠ પાડ્યા પછી જે કઈ પુરુષાર્થનુ કળ શેષ રહે છે તે બોગવવાનો હ જાએ ચક્રિતને આપેનો જ 'યમ કાં પછી જે જે વયે તે અમૃત છે, તેનો ખુરાથી ઉપયોગ કરો,' એમ શાસ્ત્રધારાએ કયુ છે પરંતુ એ થગો સામાન્ય કાટિનો ધર્મ 'મારે આ અમૃત બોલનાનો લોભ પૂખ ન રાખવો જોઈએ, મારે બાગે તો લાગ એ જ એક

ધર્મ અવશિષ્ટ રહે છે, ' એવું જેના મનમાં પડી ગયું છે તે પોતાની પામે પોતાનું એવું કરીને દશુ રાખશે નહિ. પોતાની પામે રહેલું કાઢી જ નાખવાનું છે નો સમાજદિતની દૃષ્ટિથી જ્યાં ને આપણુ જરૂરનું હોય ત્યાં જ તે આપણું યોગ્ય છે. આવા પ્રકારની બુદ્ધિથી અથવા એવી બાવનાથી જે અપાય છે તે દાન છે. પોર્ણાચાર્યવતાર મંથમાં ગાંતિદેવાચાર્ય આ દૃષ્ટિ વિનમ્રતાથી સમજાવેલી છે.

જીવનનો હિદેશ વિકાસ, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ અને શાંતિ છે એમ દરેક જાણે છે. એથીયે આગળ વધારે કેટલાક સોંકે વિદ્યાતર્મક અનુભવનું — સર્વનું આપણી પોતાની સાથે અને આપણું પોતાનું સર્વની સાથે સાત્ત્વ્ય કરવું એને આંતરિક આદર્શ માને છે. આના કરતાં એક આદર્શ બીજો નથી એ વાત સર્વને જાણ છે. પરંતુ આ આદર્શ અમલ પેટીનો છે, કંઈ નહિ તો માણસની નજર આજે પડે એ છે તે હૃદયી બદારનો છે એમ કેટલાક સોંકે રહે છે.

વિદ્યાતર્મકનો આ આદર્શ વહેવારુ મળીને પોતાની સમક્ષ રાખવો કે નહિ એ એક જ સવાલના જવાબ ઉપરથી માનવી મંરૂતિના મોઢા ભેદ પડી જાય છે.

‘ મારી સર્વ વાસનાઓ તૃપ્ત થાય તે સારું સર્વ સાધનસંપત્તિ મારી પામે બેગી થાય, હું બધે વિજ્યા થાઉં, મારી સર્વ શક્તિનો સર્વ વ્યાપ્તિથી વિકાસ કરવાની મને તક મળે, ’ એમ દરેક માણસ ઇચ્છે છે. જગતમાં અનેક રાજ્યો હોય અગર તે બધાનો મળીને એક સંઘ થાય પણ જ્યાં સુધી ઉપર જળાવેલી વાસના છે ત્યાં સુધી માણસ માણસ વચ્ચેનો વિમદ ટળવાનો નથી. સાધનસંપત્તિ ગમે તેટલા પ્રપાટાથી વધે તો પણ માનવીની લાલસા, ભોગવાસના, ઐશ્વર્યવૃણ્ણા અને આસા એ બધાં તેનાથી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં

વધતા રહેવાના જ. એટલે આખરે માણસ દરિદ્રીના દરિદ્રી જ રહેવાનો. સત્તુ મરતિ દરિદ્રો यस્ય તૃણા વિશાલ ।

એવો પણ અનુભવ થયો છે કે જે પ્રમાણમાં જૂખ વધારે, માણસનો લોભ અને ઐશ્વર્યમદ વધારે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેને સર્વની સાથે ઐક્ય અનુભવવાનું મુશ્કેલ થાય છે. અપત્તિ માટેના પ્રેમનું અને મનુષ્યજાતિ માટેના નિષ્કામ પ્રેમનું પ્રમાણ હમેશા વ્યસ્ત રહે છે. સંપત્તિને વિષે મમતા ન હોય અને સંપત્તિ આપણને ઈશ્વરે સોંપેલી એક થાપણ છે એવી શુદ્ધિ હોય તો જ સંપત્તિ મનુષ્યને બાધા કરતી નથી. બાકી બીજી રીતે ખાનગી મિલકત અથવા સંપત્તિ બાધા ક્યાં પિના રહેતી જ નથી. તેવી જોને આત્મવિકાસ સાધવો છે તેજો અપત્તિનો ભાગ જ હવો સારો. સંપત્તિ મારફતે પુષ્કળ ધર્મ કરીશું એવી દાઢી ગાળનારાઓને સત્પુરુષોએ ઉત્તર આપી ગાળ્યો છે કે

ધર્માર્થે यस્ય વિત્તેદા, વર તસ્ય નિરીહતા ।

પ્રક્ષાલનાદ્ દિ પક્સ્ય દૂગદસ્પર્શન વરમ્ ॥

સંપત્તિ આ પ્રમાણે આદર્શસિદ્ધિની આડે આવતી હોનાથી તેનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે. સંપત્તિ જેટલી એકત્રિત થાય છે, એકઠી થાય છે, પૂંછામૂત થાય છે તેટલી ગુણસાનકારક અને બયાનક બને છે. એટલે જ કા તો તેને અનેક યોગોમાં વહેચી કાઢવી અથવા થોડા વ્યવસ્થા થતી હોય તો સાર્વજનિક કરી નાખવી. એ પણ એક વહેચી દાઢવાનો જ રસ્તો છે. કેમકે એક કુટુંબને મદદ કરવી હોય ત્યારે તેની દરેક વ્યક્તિના હાથમાં તેનો તેનો ભાગ આપણે નથી મક્કતા. કેમકે કુટુંબ એ જ એક ઘટક છે, અને અવિભાજ્ય સંધ છે પરંપર શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ સદકારને લીધે કુટુંબીઓમાં આત્મિક ઐક્ય સધાયેલું હોય છે. એવા પ્રકારનું ઐક્ય જેવડા સમાજમાં પેદા થઈ શકે તેટલાને એક વ્યાપક

કૃત્ય ગાળી ભંચાને હરહત નથી. વિશ્વકૃત્યત્વ એ આપણે સ્તુતિમ આદર્શ છે. જ્યારે હૃદય વિચ્છાળ થશે અને યોગના-શક્તિ તથા હૃદયનત ન સુસંગઠિત થશે ત્યારે એ આદર્શ સિદ્ધ થયો કહેવાશે.

આ આદર્શ સિદ્ધ કરવામા વ્યક્તિગત સંપત્તિ વિધન-રૂપ છે તેવી તેને છાંડી દેવાની ટેવ માણુમે પાડવી જોઈએ. તો જ સામાજિક વિકાસ થઈ શકશે. સામાજિક વિકાસને માટે કેવળ દાનથી કામ નહિ ચાલે. એ દાન તો ત્યાગનું જ છે. દાનથી પ્રેમભાવ વધે છે, સંમોહાને વધે છે પરંતુ હૃદયનો પુર્ણ વિકાસ તેમજ આત્મિક સામર્થ્ય તો ત્યાગથી જ આવે છે. ત્યાગની અવેશમા દાન એ પર્ણાવ ધર્મ છે. જેનાથી ત્યાગ સિદ્ધ ન થાય તેણે દાનથી ચલાવી લેવું એટલે જ એનો અર્થ છે.

એક દૈવ લેખકે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, ‘ધી લેસ આઈ લેવ ધી મોઝ એમ આઈ.’ જે પ્રમાણુમાં માયા એાહી તે જ પ્રમાણુમાં આત્મા પરિપુષ્ટ થાય છે ત્યાગશક્તિ જેમ જેમ વધતી જશે તેમ તેમ વિશ્વકૃત્યત્વનો અનુભવ થતો જશે. એ માટે ખીજો રસ્તો નથી. ઉપનિષદમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે એવા માણસને વિશ્વ સમસ્ત એ નાનકડા માળા જેવું લાગે છે. યજ્ઞ વિશ્વે ભવત્યેવનીટમ્ ।

માણસની મનર આલ્સ સાધનો અને અંતઃસ્થ શક્તિ એ બંને પર હોય છે. એ બંને પાસાંઓ પરસ્પર પોષક પણ હોય છે. પશુ જ્યાં જિંજો કુદકો મારવો છે, મદાન આદર્શ સિદ્ધ કરવો છે ત્યાં જ વસ્તુઓ પરસ્પર મારક નીવડે છે. આલ્સ સાધનો જેમ જેમ વધારીએ તેમ તેમ અંતઃસ્થ શક્તિઓ બૂઠી અને ક્ષીણવીય થતી જાય છે.

આજે જગતમાં અનુભવો લેવાની, જ્ઞાન વિકસાવવાની પ્રયોગ પદ્ધતિ સારી પેઢે વિસ્તાર પામી છે. તેને લીધે એનાથી

વિરોધી અને એનાથી વધારે સમર્થ યોગપદ્ધતિ પરનો વિશ્વાસ
 બંધી ગયો છે. બેદ કાયમ રાખીને મેળવેલું બાહ્ય જ્ઞાન શુદ્ધ
 અને બેદ મિટાવી દઈને અંદરથી મેળવેલું જ્ઞાન શુદ્ધ. પહેલું
 બદારનું હોય છે અને બીજું અંતરનું હોય છે. એ અનિર્વચ-
 નીય હોય તો પણ સંવેદ્ય તો છે જ. અને તેનું સામર્થ્ય
 કેટલું છે તેની મર્યાદા તો કેણુ બાંધશે? યોગપદ્ધતિનું એવું
 સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે ત્યાગની આવશ્યકતા છે. આ
 સંસ્કૃતિ પર જેમને બરોમો નથી તેમને પણ સમાજસેવા
 કરતાં પોતાના જીવનમાં ત્યાગશક્તિ જ કેળવી બતાવવી પડે
 છે. એવા સમાજમેલકનું લોકોમાં જે કંઈ સામર્થ્ય દેખાશે તે
 સુખપણે શુદ્ધિવિભવનું નહિ હોય, ત્યાગમુક્તક આત્મોપચયમાં જ
 તે રહેલું છે. દુનિયામાં ત્યાગના જેવો મેવાનો બીજો કામિયો નથી.

ક્ષમા

આત્મૌપમ્યનો અનુભવ ક્ષમાવૃત્તિ કેળવ્યા વિના થાય
 જ નહિ. પોતાના બધા દોષ ઘણુંખરું માણસ ઢાંકનો રહે
 છે. (કંઈ નહિ તો પોતાને ક્ષમા તો તે હમેશ કરે છે) પોતાના
 દોષ તોત્રપણે જોઈને પોતાની જરાયે દયા ન ખાતાં તે બધા
 અતિશયોક્તિપૂર્વક ખુશ્કા પાડ્યા છતાં જાહેરે એવી આશા
 તો તે રાખે જ છે કે હવે પછી હું સુધરીશ. (આગળ ઉપર
 પોતે સુધરવાનો છે એ આશા પરજ માણસ પોતાને સદન
 કરી લે છે, પોતાની જાતને નમાવી લે છે અને પોતાને વળા
 એક નવી તક આપે છે). આ જ સદનશીલતાં, આ જ
પ્રેમ અને એ જ વિશ્વાસ સર્વને વિશે જે રાખી શકે તે માણસે
ક્ષમાવૃત્તિ સિદ્ધ કરી છે એમ સમજવું. જે જે યુનો કરે તેને
તેને દાર કરવા એવું જે નહીં થાય તો દુનિયામાં જે ત્રણ
માણસો પણ બચે કે કેમ એની શંકા જ છે. માનવી દોષોનું
પૂતળું, દોષોનું મંથદસ્થાન છે.

સ્તલિત સ્વલિનો વખ્યાં દતિ ચેન્ નિધિતં મયેત્ ।

ત્રિત્રા વયેવશિષ્વેરન્ મદુદોષા હિ માનવાઃ ॥

દુનિયામાં વિવિધતા તો હમેશ રહેવાની જ એટલે
 માણસોના ગમાઅણુગમા, મનોરથના, આદર્શો અને આમલોમાં
 ભેદભાવ રહેવાનો જ. સામાજિક જીવને સકય થાય તે માટે
 અમુક જાતનું એકસરખાપણું સર્વસાધારણ હોવું જોઈએ
 એ સાચું પણ એ સરખાપણું જેટલું સર્વમાન્ય થાય તેટલું જ
 પૃથકર થાય. જગતજસ્તીથી લાદેલી એકરૂપતા થોડા વખતને

માટે સામર્થ્ય આપનારી થાય છે ખરી પરંતુ આખરે તેનાથી સમાજમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તે ગૂણ ઉદ્દેશને જ મારી નાખે છે જ્યુતકાળના સર્વ ધાર્મિક, સારકૃતિક અને રાજકીય પ્રયાગોનું સાર્વત્રિક પરિણામ નજર આગળ હોના છતાં નવા પ્રયોગો કરનાર લોકો ધરાર તેજ જૂન ડોર્ને નમ્ય છે

ક્ષમામાં દોષ એક જ છે એમ મહાભારતમાં કહેલું છે ક્ષમાવાન મનુષ્ય દુર્જન દેખાય છે આજે હવે એ જ દોષની બીજી બાજુ પણ ઓગળીને ધ્યાનમાં તેવી જોઈએ પ્રતિકાગ કરવાની શક્તિ જેમનામાં નથી હોતી તે લોકો ક્ષમાનો ઓઢો ઓઢીને પોતાની જાતની તેમજ ક્ષમાના ગુણની ઠેકઠી ઢરાવે છે

બીજાનો અપગ્રાહ ખુલ્લો જણાય તો પણ તેને ક્ષમા આપવી જોઈએ પણ ધણી વખત તો બીજાનો જે અપગ્રાહ દેખાય છે તે કવળ મતભેદ જ હોય છે એવે પ્રસંગે ક્ષમા કરવી એનો અર્થ પોતાની જાતને બી ન પડ અસાચાગ કરવા માથી ઉગારી તવી એટલો જ થાય છે જાહનનમાં ધ્રુવેરે કલ્પ છે કે, ' વેગ નાનો ધજરો મારો છે ' સાચું જોતા આ વચનનો વ્યાપક અર્થ કરીને આપણે સમજવું જોઈએ કે ઇન્સાફ કરનારો એમના અધિકાર એટલે કે ઇજ્જત કેવળ એક સર્વસ, સર્વસમર્થ પરમેશ્વરનો જ છે વિરોધી પક્ષને સજા કરવાનો હેતુ ન રાખતા કવળ આપણને જે અન્યાય હાગે તેને વગ ન થયું, અન્યાયની આગળ માથું ન નમાવવું એટલા જ આપણો તો ધર્મ છે આ પ્રકારે પ્રતિબાગ કરવો રહેવા દઈને અ યાય ખમી ત્વો એ કઈ ક્ષમા નથી જો તો બાવનાપણુ થયું

માર્દવ

કામાદિતિના મૂળમાં મનનું એક જાતનું માર્દવ હોયું જોઈએ. પોતાના દોષની જાગૃતમાં વધારેમાં વધારે કડક થવું અને બીજાઓની જાગૃતમાં અત્યંત સૌમ્ય થવું એ આ માર્દવનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અસંસ્કારી મનુષ્યનો સ્વભાવ આથી તદ્દન ક્રોધરો હોય છે. તેને બીજાના દોષો તદ્દન અસહ્ય લાગે છે અને પોતાના દોષ દોષ જેવા લાગે છે ખરા, છતાં નહવા અને ધણીવાર તો કૌતુક કરવા જેવા લાગે છે. આવી વૃત્તિ અસામાજિક છે. એ વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી સમાજમાંનો વિગ્રહ કદી અટકવાનો નથી.

દરેક જાણુની પરિસ્થિતિની આપણને જાણ નથી હોતી. તેના પૂર્વસંસ્કારો વિષે પણ આપણે કશું જ જાણતા નથી હોતા. અને અમુક એક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં ખરેખર વધારેમાં વધારે હિત સામાં રહેલું છે એ પણ આપણે હમેશા જાણખી જ શકીએ છીએ એવું કેમ કહેવાય? એટલા ખાતર સર્વની સાથે અત્યંત નરમાસથી વર્તવું, સહેલો આદર્શ લોકોને માટે કદાપી તે મુશ્કેલી બીજાની સાથે વર્તવું એ મુદ્દતોનું લક્ષણ છે. જે બધાને તરવારની ધાર પર રાખે છે તેના બીજા ગુણો ગમે તેટલા ઉત્તમજન હોય તો પણ તેનો સહવાસ લોકો ટાળે છે અને તેની પાસેથી તેઓ કશો જ બેાધ લઈ શકતા નથી. જે પોતાની સાથે કડકાઈથી વર્તે છે અને બીજાઓની સાથે નરમાસ રાખે છે તેના શીતળ સહવાસથી લલચાઈને પુષ્કળ લોકો તેની આસપાસ બેગા થાય છે, તેના આમલી જીવનમાંથી

પોતપોતાની શક્તિ મુજબ ઘડે છે અને મોટા કાર્યો
 પાર પાડવાનો સમર્થ બને છે. આજ કારણે માર્દવનું
સામાજિક મહત્વ બહુ મોટું છે. જેનામા માર્દવ છે તે જ
 ક્ષમાના પ્રસંગો ક્યા અને તે માટેના સ્થાનો ક્યા તે ઓળખી
 શકે છે

આર્જવ

માદંબની સાથે સરખાવી શકાય તેવો અને તેના જેટલા જ મહત્વનો ગુણ આર્જવ છે. મરાઠી અને બીજી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં એ શબ્દનો અનર્થ ઘર્ષ ગયો છે. ઠાઈને વારંવાર વિતવણી કરવી અને તેની આગળ લાચાર દીન થઈને બેસી એને મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં આર્જવ કહે છે. મૂળ શબ્દ આથી લદ્દન જુદો જ છે ઋજુ એટલે સરળ; તેમાંથી ભાવ-વાચક નામ નીકળ્યું છે આર્જવ. (ઋજુમાંથી જ મરાઠીમાં ઉજ્જુ, ઉજ્જવા એ શબ્દો નીકળેલા છે). આર્જવ એટલે સર્વની સાથે સરળપણે, નિષ્કપટપણે વર્તવું તે. પોતાનો એવો કંઈ સ્વાર્થ જે માણસને સાધવાનો નથી, જે અગતસરુ, વિશ્વમિત્ર છે, તેનું વર્તન અક્ષયજ્ઞ સરળ જ હોય. બંધાં મહીન સ્વાર્થ પાર પાડવાનો હોય ત્યાં જ છદ્ધાપંજ રમવાની ભુદ્ધિ થાય. કુટિલતા બધા સામાજિક વ્યવહારને કમુપિત કરી નાખે છે અને હીર્ષ-કાળ દેડે એવો વ્યાપક સહકાર કે જે વિશ્વાસના પાયા પર જ નભી અને માત્રી શંકે તેને અશક્ય બનાવી દે છે.

(અહીં થોડુંક વિષયાંતર કરીને પણ આપણા સમાજને વિશેષે એ શબ્દ લખી નાખવાનો મોહ રેણી શકાય એમ નથી. આપણે ત્યાં સામાન્યપણે જે પોતાની ઠાઈ એક ખામી વિશે માણસને વધારેમાં વધારે સરમ લાગતી હોય તે તે છેતરાઈ અથવા ફસાઈ જવા વિશેની હોય છે. ઠાઈ આપણને ફટ કહે તે આમે, છુચ્ચો અથવા બાપ્પો, બીકણ કહે તેમણે વાંધો નહિ પણ પેલો બોજાબટોક ફસાઈ ગયો, છેતરાઈ ગયો, બની

ગયો એમ બે કોઈ આપણે વિશે કહે તો મરના જેવું કુ ખ લાગે છે. આનો અર્થ એ નથી કે આપણા લોકો કદી ફસાતા નથી અથવા છેતરાતા જ નથી આપણા પ્રાતે (મદારાષ્ટ્રે) દીર્ઘદંષ્ટિ વિશેની આમર ૫૭ કમારી પાડી છે. પણ દરેક વહેવારમાં 'સામો મને છેતરી તો નથી જતો' એવી ખીક તેને હમેશ રહે છે સમાજની પ્રાયમિક દસાનુ આ લક્ષણ છે અને લીધે વ્યાપક સહકાર કંઈ અને સુરક્ષેત જની જાય છે. સમાજકાંઈ, રાજકાંઈ અને ધર્મકાંઈ એ જધા ધૂર્તપણના કોઈ હોડા ખેન છે એવી જાગૃત્તિથી માણસ ન્યા ને ત્યા ખીતો ખીતો પગલું માટે છે એ ખીકને લીધે મોટા કાર્યો પાર પાડી જ શકાતા નથી)

આર્જવનો શુભ સમાજમાં પરસ્પર વિશ્વાસને માટે જોડતો આનંદ્યક છે તેટલો જ શુદ્ધિની નિર્મળતાને માટે પણ જરૂરનો છે આર્જવથી સુખ સુચેની શુદ્ધિ આપોઆપ ગેદક બને છે અને પ્રત્યુત્પન્ન એટલે કે નૈસર્ગિક સુખવાળી થાય છે

જે સમાજમાં અનેક ન્યાતો, અનેક જમાતો અને અનેક પથો છે અને ન્યા પરસ્પર વિશ્વાસ દિવસ જાય છે તેમ દુર્ભામ થતો જાય છે ત્યા તો આર્જવ વિના સમાજનું સંગઠન અશક્ય જ દેખાય છે. આર્જવ સામાજિક સદ્ગુણોનો રાગ છે, કેમકે તેની સ્થાપના અને વ્યવસ્થાથી સામાજિક શક્તિનો અપવ્યય ટાળીને એક જ પેઢીના જાળામાં વધારે ને વધારે પુરુષાર્થ સમાવી શકાય છે

અદ્રોહ

સામાજિક વૃત્તિને જો અર્ધિસા એ નામથી ઓળખીએ તો અસામાજિક વૃત્તિને દ્રોહ નામ આપવું જોઈએ. આપણે હાથે ઠાઈનો પણ દ્રોહ ન થાય, ઠાઈનું તુકસાન ન થાય, ઠાઈનું પણ તુકસાન કરવાની છુદ્દિ હૃદયમાં જડેયે નહિ એવી જે ઉત્કટ વૃત્તિ તેને અદ્રોહ કહે છે.

દુનિયામાં આજે ડેટલીંગે જાતના સામાજિક તત્વવાનો સાર્વભૌમત્વની હિમેશ્વરી કરે છે. તે બધાંની કમોટી આ એક જ તત્ત્વ પર કમીને ચર્ચ શકે છે. જે તત્ત્વમાનમાં સંપૂર્ણપણે અદ્રોહ છે તે જ મનુષ્યજાતિને વધારેમા વધારે ક્ષિતકર થશે. દ્રોહને તેમા જેટલા પ્રમાણમાં સ્થાન હશે તેટલા પ્રમાણમાં પરિણામે તે ધાતક નીવડશે. સાધ્ય અને સાધન બંનેને આ કસોટી પર કસનાં જોઈએ. સાધ્ય વસ્તાંયે સાધનને એ કસોટી ભગાડવાની વિશેષ જરૂર છે કેમકે માણસનો જીવનમંળાંધ સાધ્ય કરતાં સાધન સાથે વધારે થાય છે.

મહાભારતમાં અદ્રોહનું મહત્ત્વ ગ્રીકાગી પૃષ્ઠી સંપૂર્ણપણે તેનું પાલન મુશ્કેલ છે એ વાત પણ સ્પષ્ટીકારેલી છે, અને કહ્યું છે કે વૃત્તિ, ઉપજીવિકા અથવા રાજ્ય મેળવવી તે માણસે અદ્રોહથી મેળવવી જોઈએ તેમ કરવું અસકય હોય તો શત્રુ દ્રોહણ વા પુન એવી દૃષ્ટ પણ મૂકી છે આવી જાતની દૃષ્ટ-છાટો અપરિહાર્ય હોય તો પણ તેમને ધર્મસિદ્ધાંતોનું સ્થાન ન આપી શકાય, એ વાત અહીં ધ્યાનમાં રાખીને એ દૃષ્ટ-છાટોનો લાભ લેવાનું બને તેટલું ટાળવું જોઈએ.

પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં સત્ય, અહિંસા, અહચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમોને વિષે કહ્યું છે કે આ મદાગ્રતોને દેશ, કાળ, જાતિ અથવા અવસ્થાનો એવો કોઈ પણ અપવાદ નથી. પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે જાણે કમલે ને પગલે અપવાદ કરીએ અપવાદો અપરિહાર્ય છે એમ ત્રીનપણે લોકોને લાગતું તે જોઈને જ પતંજલિએ કહ્યું છે કે, ‘આ મદાગ્રતોને કોઈ જાતનો અપવાદ ન હોય.’

તે તે જમાનાની અપૂર્ણતાઓને ક્ષીધે નિયમના અપવાદો હિતવન્ન થાય છે. અપૂર્ણતા કદી કાયમી અથવા ગ્રામી નથી હોતી અને તેથી જ તેના પાયા પર રચાયેલા અપવાદો ધર્મ-સિદ્ધાંત બની ન શકે. માણસનો પુરુષાર્થ એ જ વાતમાં રહેલો છે કે તેણે આદર્શને આગળ ને આગળ ખેંચતા રહીને અપવાદના ક્ષેત્રનો વધારે ને વધારે સંકોચ કરતા જવું.

માણસને દેહ છે ત્યાં સુધી તેનાથી અહિંસા અને અદ્રોહનું સંપૂર્ણ પાલન નહિ થઈ શકે એટલે કંઈ નહિ તો આ જાગૃતમાં અપવાદ રાખવા જોઈએ એમ કેટલાક લોકો કહે છે. પણ એક જાગૃત અપવાદનો સ્વીકાર થયો એટલે તેનું ક્ષેત્ર વધારવા પર જ માણસની વૃત્તિ દોડે છે. એક અપવાદને જગ્યા આપી તો બીજો કેમ નહિ? લોકો એ વિચાર કરતા નથી કે ધર્મ કંઈ હિંસા અને દ્રોહની સગવડ સાચવવાને પ્રવૃત્ત થયેલો નથી. હિંસા અને દ્રોહ એ બંને અસંસ્કારી જીવોની આભાવિક પ્રવૃત્તિઓ જ છે. નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલ ।

જ્યાં જ અહિંસક થઈ જાય તો ‘આયુ’ શું એ અતિ-પ્રમ્તનો ઉત્તર તો અતિવાદથી જ અપાય. જ્યાં જ અહિંસક બની જશે ત્યારે શરીરરચનામાં ફેર પડી જશે. તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ, વધારે કાર્યક્ષમ અને વધારે અનુભવક્ષમ થશે. પછી તે સીધું જ સૂર્યકિરણોમાયો ગરમી બારોબાર ખેંચી લઈને પોતાનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાને સમર્થ થશે. માણસનું

અન્ન સૂક્ષ્મ બને અને તેના પેટમાંનાં આંતરડાં તેમ જ ફેફસાં નામશેષ થઈ જાય તો તેથી બગડી શું જવાનું હતું ? ગીતામાં પિતરોને 'હિમવાઃ' કહ્યા છે. પિતૃલોકો સૂક્ષ્મરૂપે ગરમી પીને જીવે છે એવી એ કલ્પના છે. બધે આ કેવળ કલ્પના હોય. પણ ભવિષ્યકાળની પ્રગતિની દિશા કદાચ આ કલ્પનામાં જ બરાબેલી પડી હશે માણસને ગેંડાના જેવી ખાસ નથી, હાથીના જેવું લાંબું ઉપયોગી નાક નથી, નિરાશના જેવું મળું નથી અને હરણના જેવા ચપળ પગ નથી. આ બધું જોઈએ તેવું નથી તેનો આપણે જો શોધ કરતા નથી તો આજના જેવાં હાડકાં, માંસ, ફેફસાં, આંતરડાં, કાળજી વગેરે જતાં રહે ને માણસનો દેહ તદ્દન ફેલ જેવો હલકો થઈ જઈ અનેક બંધનોમાંથી અને બાળ આધાર રાખવો પડે એવી બાબતોમાંથી છૂટી જાય તો તેવું ઐશ્વર્ય 'બ્રહ્મ' વધ્યું છે એમ મણવું જોઈએ.

પરંતુ આવી જાતના અતિવાદમાં પડીને આપણને અત્યારે આ વાતને લગતો કશો ફાયદો નથી. અદ્રોહનો સામાજિક આદર્શ મહત્ત્વનો છે. અદ્રોહ અને અહિંસા એટલે જ સામાજિક જીવન એમ કહેવાને કશો હંરકત નથી.

(ગીતામાં બ્રહ્મચર્યનો પુરસ્કાર અનેક ઠેકાણે મેલો છે પરંતુ દૈવી સંપત્તિનો ગુણુસમુચ્ચય સામાજિક હોવાથી જ બ્રહ્મચર્યને તેમાં ગણાવ્યું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

હાંદોગ્યોપનિષદમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ઘોર અંગિરસે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણને યજ્ઞજીવનની દીક્ષા આપી. ત્યાં પણ સામાજિક સદ્ગુણોની જ પરિગણના કરેલી હોવાથી તેમાં બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ કર્યો નથી.)

અદ્રોહના મૂળમાં આત્મીયમ્બ જારોજાર જરેહું છે. જેમ આપણે પ્રાણુ આપણને વહાલો છે તેવી રીતે બીજાને પણ તેનો પ્રાણુ તેટલો જ વહાલો છે. જે પ્રમાણે દુઃખને

ટાળીને સુખ મેળવવું એમ આપણને લાગે છે તેવું જ ખીજને પણ લાગે. અને સાચું જોવા જઈએ તો સર્વનો આત્મા એક જ છે એટલે કોઈ પણ જીવનો દ્રોહ આપણે હાથે ન થાય એવી ભાવના થાય, એવી દિકર રહે, એ જ હૃદયનો સાચો વિકાસ છે. એક રીતે જોઈએ તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સુખદુઃખ આપણને મહત્વનાં લાગવાં ન જોઈએ. જીવનમાં તેમની નૈતિક કિંમત કશી નથી. તેથી નિરપ્રહતાથી સુખને છોડવું અને ગાંતિથી તેમ જ ધીરજથી દુઃખ સહન કરવું એ જ મથાથોગ્ય છે. પરંતુ પ્રાકૃત એટલે સામાન્ય જીવને સુખની લામસા હોય છે અને દુઃખમાંથી બચવાની ઉત્કટ ઇચ્છા હોય છે. તેથી ધર્મનો રસ્તો એ છે કે ખીજને સુખ મળે અને તેનું દુઃખ આણું થાય એવો જ આપણો પ્રયત્ન રહે. જેમ આહારમાં ચમચમાટ ન થાય અને બાળે એવા મસાલાવાળું કંઈ નહિ હોય ત્યાં સુધી કેટલાક લોકોને ખાધાનું સમાધાન જ થતું નથી, તેવી જ રીતે કોઈને વિરે ઘોર વિદેષ મનમાં યોગ્યા કરતા રહે તે સિવાય કેટલાક લોકોને એન જ પડતું નથી. કોઈ નહિ ને કોઈ આપણે દ્રોહ કરે છે અને તેની સામે આપણે હિંસા કરવો જ જોઈએ એવી ભાવના ભગતી રાખવાનું નથી બનતું ત્યારે કેટલાક લોકોને જીવન છેક નીરસ અને અલુણ્ણ અથવા શીકું લાગે છે. માણસને જીવનમાં વિકાસને અર્થે એકાદ ધ્યાનમૂર્તિની જરૂર રહે છે. તે જ પ્રમાણે એકાદ દેવમૂર્તિ પણ તેને જોઈએ છે એમ મુક્તમ નિરીક્ષણ પછી માલૂમ પડ્યું છે. આ જરૂરિયાત બધાં સુધી જાણી છે ત્યાં સુધી અદ્વૈત પૂર્ણપણે સિદ્ધ થી રીતે થાય ?

અપૈશુનમ્

આની પૂર્વે આજ્ઞવનું ને વિવેચન કર્યું છે તેમાં જ અપૈશન આવી જાય છે. પિશન એટલે આક્રિય, આડીખોર. કાઈની પીઠ પાછળ તેની નિંદા કરી તેને નુકસાન કરવાની કુટિલ અને બાપલી વૃત્તિવાળો તે પિશન છે.

શરીર ઉપર આમડીનું અમ્તર છે એટલે જ આપણે એકબીજાનો સ્પર્શ ખતી ગણીએ છીએ. આમડી ન હોય તો કોઈ કાઈને પાસેગે ન આવનારે. માનસિક વૃત્તિઓનું પણ એવું જ છે. મનુષ્ય પ્રાણીની બાંધણી જ એવી છે કે તેના શવનનો કેટલોક અંગ અત્યંત નાજુક અને આળો હોય છે. મનુષ્ય સહાય હોવાથી, અનેક ખાતીઓથી બચેલો હોવાથી તેનાં મર્મસ્થાનો અનેક હોય છે. એ ઉધાડાં ન પડી જાય તેની તે બહુ જ કાળજી રાખે છે. માણસના અંતરની આ ઊંડી બાવનાને જાગીને સીધો તે મર્મ ઉપર જ ધા કરેલો અને તે પણ બને ત્યાં સુધી તેની પીઠ પાછળ, એ વૃત્તિ ખરેખર અસામાજિક તેમ જ બૂંડી છે. ધૂર્ત બેકને એવો ઉપદેશ લખી રાખ્યો છે કે, 'મિત્ર કોઈકે વખતે દુશ્મન બની જાય એ મંભવને ઝોળાળીને. જ તેની સાથેનું વર્તન રાખ. મત્ર બની ગયા પછી તે તારાં હિતો ઉધાડાં ન પાડે એટલી સાવચેતી પહેલેથી જ રાખજો. અને શત્રુ સાથેના વર્તનમાં પણ એ ન બૂંડી જા કે ક્યારે ને ક્યારે પણ તે તારો મિત્ર બનવાનો સંભવ છે. એટલે તેની સાથે પણ એકદમ તોડી નાખીશ નહિ.' આ ઉપદેશના મૂળમાં દૂરદર્શી વ્યવસ્થા બાવના રહેલી છે એ

શિષ્યનો સર્વશ્રેષ્ઠ શુશ્રૂષાધર્મ ગણાતો હતો. અને તેથી જ શિષ્ય ગુરુના અંતેવામી તરીકે ઓળખાતો.

ગુરુનું બધું જ હસ્તગત કરનારો વિદ્યાર્થી આંધળો અથવા બૂઝ તો શેનો જ હોય ? ગુરુને અંગેની કોઈ પણ બાબત તેનાથી છૂપી તો કેમ રહે ? ગુરુના ઉપદેશને કારણે જો વિદ્યાર્થી સાવ દબાઈ જાય, તેનું વ્યક્તિત્વ જો નષ્ટ થઈ જાય તો ગુરુનો પરાજય જ થયેલો ગણાય. ડેજવણી મારફતે કંઈ શુભાશો અથવા યંત્રો ઘડવાનાં નથી હોતાં. શિષ્યનું વ્યક્તિત્વ એણે કળાએ ખીસે એવી ચિંતા અને કાળજી ગુરુ રાખે જ. વળી શિષ્યનું વ્યક્તિત્વ કચડાઈ જાય એ ભયથી ગુરુ જો પોતાનું વ્યક્તિત્વ ચોરી રાખે તો શિષ્યને પૂરતો લાભ ન જ મળે. ગુરુએ પોતાના ગમાઅણુગમા, આશ્રદનિમદ બધું જ પૂરેપૂરાં જોમથી શિષ્યની આગળ પ્રગટ કરવું જોઈએ, અને ગુરુના આવા જોમદાર સંસર્ગથી જ શિષ્ય પણ તાકાતવાળો થાય છે એ બધાએ સમજવું જોઈએ.

આવી જાતની જવાબદારી સાથે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને અંતેવામી તરીકે લેવો એ કંઈ ગુરુની જેવી તેવી કૃપા અથવા નાનોસૂતો અનુમદ નથી. એ કારણે શિષ્યમાં પણ એક પ્રકારની નિષ્ઠા, નમ્રતા, ભક્તિ અને આર્પણ હોવી જોઈએ. ગુરુના દોષો અથવા ખામીઓ પર ઢાંકણ રાખવાનો તેનો સ્વભાવ જ બની જવો જોઈએ. આ તો થઈ ગુરુની સામાન્ય ખામીઓની વાત. ગુરુનો કોઈ ગંભીર દોષ દેખાય તો તે પોતાનો જ છે એમ ગણીને તે દોષને ચીટે ઢાંગવાને બદલે પોતાની ભક્તિથી અને તેજસ્વિતાથી તેને દૂર કરવાનો તનતોડ પ્રયત્ન કરવાનું પણ શિષ્યનું જ કર્તવ્ય છે. ગોરખનાથ આ જાતના શિષ્યનો ઉત્તમ દાખલો છે. દોષોમાંથી ગુરુનું રક્ષણ કરનારો આ અંતેવાસી તેથી જ છાત્ર નામથી ઓળખાયો છે. છતાંત્ર ત્રાયતે इति छात्रः ।

અર્થા છાત્રનો જે આ આદર્શ દર્શાવ્યો છે તેમાં જ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર કરીને તેને વ્યાપક કરીએ તો તેને અપેશુન નામ આપી શકાય.

દુનિયામાં ચાર માણસો એકઠાં થાય છે ત્યારે તેઓ શી શી વાતો કરે છે એ જો જરાખર તપાસીએ તો માનવ-સમાજ આટલો ખખડી ગયેયો અને દુઃખી કેમ છે તેનું કારણ આપોઆપ સમજાઈ જશે ખીજાની નિંદા કે કૂચલી કરવાની ન મળે તો માણસને ઘણી વખત એમ થઈ જાય છે કે આપણું કશું જ બ્યક્તિત્વ રહ્યું નથી, જીવન છેક અણધારેને શીકું થઈ ગયું છે. જગતમાં વધારેને વધારે લોકો કાળે કરીને સજ્જન થતા જશે એ આદર્શ આપણને અશક્ય લાગે છે. અને તે શક્ય છે એવું પુરવાર થયા પછી માણસને હરખ થશે જ એવી ખાતરી આપી નહિ શકાય. ખીજો કોઈ અજ્ઞાન નહિ રહે તો પછી મારા જ્ઞાનની મોટાઈ મારે કોની આગળ મારવી? દુનિયામાં દુર્જનતા જ ન રહે તો મારામાં રહેલી દુર્જનતા સમાધાન ક્યાંથી મેળવજે? અને ઘણા લોકો કરતાં તો હું સારો છું એવું આડકતરી રીતે જાતે જ જાહેર કરવાની તક મને ખીજ કેવી રીતે મળવાની હતી? ખીજ કોઈની પેટ ભરીને નિંદા કરવી એ પોતાને જ મોઢે પોતાનાં વખાણ માવાની એક સફાઈદાર અને ચાલાકીબરી તરફીય છે. પેશુન એ વાતગીતમાં મેળવવાનો એક તમતમતો મસાતો જ છે. એવી નિંદાથી આપણે સામાજિક નીતિમત્તાનું રક્ષણ કરીએ છીએ એમ ધણીવાર કહેવાય છે. એ સાચું હોય તો આ એક મોટો પરોપકાર જ ગણવો જોઈએ! આવડું મોટું સામાજિક કાર્ય પાર પાડવાને આપણી પોતાની જ નીતિમત્તાનો ભોગ આપણે નથી આપતા શું?

દુનિયાની દરેક બાબમાં, જીદીજીદી નાનીમોટી ન્યાત અને ધંધા વિષે જનસમુદાયના અભિપ્રાય ચટકદાર કહેવતોમાં

બરેલા હોય છે. 'સોની, દરજી, કુળકર્ણીઆપ્પા (પરેલતલાડી), ત્રણની સંગત ન કરશે બાપા' જેવી કેટલીયે કહેવતો સમાજમાં બધે પ્રચલિત છે. આ બધી કહેવતોમાં એકાંગી ચીડયો બરેલો અનુભવ ધાતુખરુ સંધરાયેલો હોય છે. ગુણ કરતાં ખામીઓ જ એ કહેવતોમાં વધારે બતાવવામાં આવે છે.

આ કહેવતોનો પ્રચાર જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ સામાજિક સદ્ભાવ ઓછો થતો જાય છે. શંકા, અનાદર, સ્વાર્થ અને ધૂર્તપણાનું જ વાતાવરણ ફેલાઈ જાય છે, સમાજમાં પરસ્પર સદ્ભાવ નાશરોપ થઈ જાય છે અને આખરે સમાજ ઊત્તભિન્ન થઈ જાય છે. આ કહેવતોની વ્યાપ્તિને ઓડી પાડતા અપવાદો દેખાય કે જડી આવે તો કહેવત જુડી ઠેરવીને નકામી ગણવાને બદલે અપવાદને લીધે મૂળ સિદ્ધાંત જ પાકી થાય છે એવી વિચારસરણી ચલાવીને આપણે અનુદારતાના વાતાવરણને પોપીને તેને સલામત બનાવીએ હીએ. ફલાણો અંમેજ છે પણ સજ્જન છે, લીકણો મારવાડી છે તોયે ઉદાર છે, ત્રીજો વળી મદારાપ્ટો છે છતાં નિર્બ્યાજ અથવા સરળ છે, એવા એવા અનેક ઉદગારો આપણને હમેશાં સાંગજવાના મળે છે. આ બધા સામાજિક પૈશુન્યના જુદા જુદા પ્રકારો છે. સામે મોઢે જીભો રફીને કોઈ એકવાર તરવારનો ધા કરી જાય તો આવે; તે જખમ તો ડુઝાઈને ભગઈ જશે. પરંતુ પિશુને કરેલી પીઠ પાછળની નિંદા તો કોઈનેયે અસહ્ય જ થાય. આપણામાં જ્યાં સુધી પૈશુન્ય બાકી છે ત્યાં સુધી સામાજિક યત્તિ વિકસેલી છે એમ કહી ન શકાય.

(હાજ, શરમ)

જે કંઈ કરતાં કરતાં અથવા ક્યાં પહોં માણસને શરમ
 ઊપજે છે તે અનાર્થ આચરણ છે. ક્યાં શરમાવું અને શા
 કારણે શરમ ઊપજતી જોઈએ એનું વ્યાખ્યાન શાસ્ત્ર થઈ
 શકતું નથી. માણસમાં આર્થભાવ હોય તો તેને અંદરથી
 આપોઆપ જ ઊગી આવે છે કે ગમે તેટલું તુકસાન થાઓ,
 પ્રાણ પણ જાગે! પણ અમુક વાત તો આપણે હાથે નહિ જ
 ખેંચી, ખેંચી જ ન જોઈએ. આર્થગ્રસ્તિમુલક આ વાજ અથવા
 શરમને હી નામ આપેલું છે. આ હી જોનામાં નથી તે નિર્વજ્જ
 અથવા નાગો કહેવાય છે.

આ હીનાં યોગ્ય સ્થાનો ક્યાં તે નિયમ બાધીને
 ગણાવી નહિ શકાય અને છતાં એની વિરુદ્ધ જે શુના કે દોષ
 થાય છે તેને સમાજમાં ઓઝામાં ઓઝા નબાવી મેવાય છે.
 કેટલાક સદ્ગુણોનો અભાવ બહુ દોષપાત્ર ગણાતો નથી પણ
 બીજા કેટલાક અપરાધ તો થતા જ ન જોઈએ થાય જ નહિ
 એવો સર્વનો એકસરખો આગ્રહ હોય છે. હીના શુભની સામે
 થયેના શુનાને સારું કામગીરી અથવા સમાજ તરફથી ઠગવેલી
 અમુક ચોક્કસ સગ્ન થતી નથી. પરંતુ સમાજ દોષકે એવી
 વિવક્ષણ રીતે પોતાનો તિગ્ગકાર દર્શાવે છે કે તદ્દન નફરત,
 નાગા માણસને પણ મરવા જેવું લાગે છે. સમાજ તરફથી
 દોષ પણ જાતની જોતિક શિક્ષા થતી નથી તે જ કારણે
 તેણે કરેલી નૈતિક સગ્ન વધારે ને વધારે સાથે છે.

(એ વાત બધે જ સાચી ઠરી છે કે નૈતિક શિક્ષાનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ પાડવો હોય તો બાકીની એટલે કે બૌતિક સગવડો સંપૂર્ણપણે ટાળવી જોઈએ. નૈતિક શિક્ષા જોટલી રામબાણ હોય છે તેટલી જ નાણુક હોય છે. તેની મદદે કોઈ પણ બૌતિક શિક્ષા આવી બધ તો તે શરમાઈને પાછી હાજી નિષ્પ્રભ અથવા તેજ અને પ્રભાવ કે અસર વગરની થઈ જાય છે).

એ જ ક્ષીની બીજી બાજુ આગરને નામે ઓળખાય છે. આખર અથવા સાખ શુભાવવા કરતાં માણસ પ્રાણ શુભાવવાનું બહેતર ગણે છે. કેમકે બીજી શિક્ષાઓની તેને બીક લાગતી નથી પણ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા શુભાવવાનું તેને પરવડતું નથી. સામાજિક તિરસ્કાર એ જીવતાં મરવા સરખું છે. આખર અને ક્ષી કદાચ સરખા પ્રમાણમાં સામાજિક વૃત્તિઓ નહિ હોય. ક્ષીમાં અંતરનો ભાવ વધારે હશે પણ એટલા બધા ઊંડા પાણીમાં ઊતરવાનો જરૂર નથી. દરેક માણસમાં રહેલી ક્ષી અને આખર બિચેની લાગણી જ સમાજની આખરી મૂઠી છે.

આ આખરી મૂઠીની કલ્પના જરા અહીં વધારે સ્પષ્ટ કરી લઈએ. કોઈ એક છોકરો કે યુવક વડીલોના ભયથી અવગેરે રહેતો અકતો અટકી રહે છે. પાછળથી આ છિપરનો ધાક જતો રહે છે અને કોઈને પૂછવાનું કે કોઈથી બીવાનું કારણ રહેતું નથી, બધી મિલકત પરનો કાળુ તેના હાથમાં આવે છે ત્યારે તેને બહારની કોઈ જ આડખીલી રહેતી નથી એટલે તે સ્વૈર-પણે વર્તવા મડિ છે. પણ તેનો આ સ્વચ્છંદ ઝાઝો વખત ટકતો નથી. માણસનો સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ જ એવાં છે કે તેમાં સ્વચ્છંદ અથવા સ્વૈરપણું લાંબો કાળ નબી શકતું નથી. માનવીનો આ સ્વચ્છંદ સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ જ તેની આખરી અથવા છેવટની એટલે કે સાચી નૈતિક મૂઠી છે. એને જ અંગ્રેજીમાં કોન્સ્ટિટ્યુશન કહે છે. તાત્વિક રીતે જોઈએ તો

કોન્સ્ટિટ્યુશન કોઈએ કોઈને આપવાનું નથી હોતું. તેને શબ્દ-બદ્ધ કરવાનું કામ કોઈ પણ વ્યક્તિ, સભા અથવા સંસ્થા બંધે કરે. પણ સાચું કોન્સ્ટિટ્યુશન તો સ્વભાવમાં જ જડાયેલું હોય છે, અને તેની વિરુદ્ધ ઝોંઘેથી જઈ શકાતું નથી. જે જનવરો પાસે આપણે વેઠ અથવા મહેનત કરાવતા નથી તેમના પર આપણે કંઈ વિશેષ ઉપકાર થતો નથી. શુભામ બનીને માણસની વેઠ ઉઠાવવાનું તેના સ્વભાવના મૂળમાં જ હોતું નથી, અને ગમે તે ઉપાય કરો તો પણ તે તેના સ્વભાવમાં ઉતારી શકાતું નથી. તે પ્રાણી ભરી જશે તોયે વેઠ નહિ કરે અને એટલી ખાતરી થઈ ગયા પછી અનુબ્યપ્રાણી પણ તેને રસ્તે જતો નથી.

કુદરતમાં ગમે તેટલું તોફાન જાડે છે તોયે આખરે શાંતિની સ્થાપના થાય છે, કેમકે પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં સ્થાયી રૂપમાં શાંતિ જ રહેલી છે. પ્રકૃતિનું એ કોન્સ્ટિટ્યુશન છે. લોકોમાં ભૂંટમાર, ખૂન, મારામારી ન થાય તે હેતુથી સરકારોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. પણ જે વખતે વિપ્લવને પરિણામે રાજ્યસંસ્થા જ નાશ પામે છે તે વખતે શાંતિ તેમ જ વ્યવસ્થાનું સ્થાપન કોણ કરે છે? એ શાંતિ અને વ્યવસ્થા જે સત્તા વડે કરીને ફરીવાર સ્થાપિત થાય છે તે માણસનો સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ જ છે. લોકોને જ એમ થઈ જાય છે કે ગમે તે થાય પણ હવે શાંતિ સ્થાપિત થવી જ જોઈએ, અને એ ભાવના કેન્દ્રીભૂત થઈને નવું તંત્ર ઉત્પન્ન કરે છે.

આમ જ સમાજમાં કોઈક વ્યવસ્થા થાય, તેમાં અમુક જાતની ખામીઓ ન હોય એવું દરેક જણને અંતરથી લાગે છે. આ જે અગ્રપૃષ્ઠ, અગ્રમુખ કલ્યાણિચ્છા દરેક હૃદયમાં રહેલી છે તે જ સમાજની આખરી મૂડી છે, અને તે જ મૂડી લાજ, શરમ, લજ્જા અને આજ્ઞને નામે પણ ઓળખાય છે.

દરેક સમાજમાં આ ક્ષીનું પ્રમાણ એકસરખા પ્રમાણમાં

દેખાતું નથી. જેનામાં આ ધીનો ઉદય થયો નથી તેને આપણે અનાર્થ કહીએ છીએ અને જેનામાં ધીનું તેજ જોવાર હોય છે તેને આર્થ કહીએ છીએ.

(આધુનિક ઇતિહાસકારોએ આર્થ અને અનાર્થ શબ્દોનો ઇતિવાચક અર્થ કરી નાખ્યો છે. મૂળ શબ્દ નીતિવાચક અને સંસ્કૃતિવાચક હતો. રાજવાડે જેમને અનાર્થ વંશના દરાવવા માગતા હતા તે ડા-ધુળ નદી પર વસનારા હનુજ લોકો અત્યારે પોતાને આર્થ કહેવડાવતા થયા છે. શબ્દોનો આ એક જાતનો દુર્વિશ્વાસ નથી તો બીજું શું છે ? અનાર્થો વિશે આજે કંઈ જોલવા જઈએ છીએ તો દ્રવિડ લોકો ચિડાય છે, અને અમુર વિષે કંઈક કડક ટીકા કરવા ગયા તો પારસીઓને લાગે છે કે આ આપણી જ નિંદા થઈ. શબ્દોના અર્થો બદલવાથી ઠેઠલાગે નાહકના અને ઠાસા વિમરો ઉત્પન્ન થયા છે.)

દેવી સપત્તિના સામાજિક ગુણો પૈકી દ્વે આપણે શૌચનો ગુણ લઈએ આ ગુણનું એક સ્વરૂપ સામાજિક છે અને બીજું કેવળ વ્યક્તિગત છે પરંતુ તે બે સ્વરૂપો પરસ્પર વિરોધી નથી, જો બંને એકબીજાને પોષક છે. માણસ તદ્દન એકલો જ ગણના હશે તો પણ તેને સ્વચ્છતા તો ગમે જ છે. સમાજમાં હોય છે ત્યારે એ રુચિ એકદમ વધી જાય છે. પોતાનું શરીર, પોતાનો આહાર, વાપરવાની વસ્તુઓ, નજર આગળનો દેખાડો બધું સ્વચ્છ, વ્યવસ્થિત અને થીયુક્ત હોય તે માણસને ગમે છે આ સ્વચ્છતાની સમાજમાં પણ કિંમત થતી હોવાથી દરેક વ્યક્તિ પોતાની સ્વચ્છતા જાળી શકે તેટલી વધારે રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે આનો જ અતિરેક થઈને તે નખરા અને વચ્ચાગીની વૃત્તિઓ દેખાય છે.

પણ આટલે સુધી તો એ વ્યક્તિગત અને સ્વાર્થી વૃત્તિ થઈ મારા અવ્યવસ્થિતપણાથી અથવા કૂવડપણાથી બીજાને નુકસાન ન થાય, બીજાને અપ્રસન્નતા ન થાય, બીજાના કાર્યમાં વિડ ન આવે, જો બંને અને તો મદદ ન થાય, એવી એક સામાજિક વૃત્તિ વધતા જોઈ પ્રમાણમાં દરેક માણસનામાં હોય છે. એક ઘરમાં હિતમ પ્રકારની અસ્વચ્છતા હોય અને પડોશમાં દુર્ગંધ એકઠી થઈ હોય તો પરિણામે રોગનો પ્રવેશ બંને ઘરમાં થવાનો જ. આવી સ્થિતિ હોવાથી સ્વચ્છતા જાળવવી એ ખૂબ મહત્વનું સામાજિક કર્તવ્ય જાણી જાય છે.

એકાદ ઘરમાં ખૂબ મંદકી છુપાવી રાખી હોય તે

કાઈની નજરે ન પડ્યા દર્ધએ તો પણ તેમાંથી રાગનો ફેલાવો થવાનો જ. આ વાત બેટલી સાચી છે તેટલું જ એ પણ સાચું છે કે કોઈકે એક જાણની ચિત્તવૃત્તિ મક્કિન હોય તો આખા સમાજ પર તે પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યા વિના રહેશે નહિ. એથી બેલકું એકાદ જાણની ચિત્તવૃત્તિ પવિત્ર, ઉદાર અને આર્ય હશે તો તેની અસર પણ સમાજ પર પડેલિયવાની જ. એટલે જ તુકારામે કહ્યું છે કે

દેવ હોષી તરી આજિવા કરીદી ।

સદેહ ચેવીદીઁ ધરેં ન સમે ॥

અને આપણે રાક્ષસ હોઈએ તો તેનો એપ પણ ખીજનો લાગશે જ એ વિશે શંકા નથી.

સ્વચ્છતા એ જાતની ગણાવી છે, શારીરિક અને માનસિક. પાણી અને માટીના ઉપયોગથી શરીરની જે સ્વચ્છતા સધાય છે તે બહારની છે. મનને પવિત્ર કરવું એ આંતરિક શૌચ છે. ઘણીવાર એમ લાગે છે કે લોકે જેતા હોય ત્યારે સારી રીતે વર્તીયું, અને એકલા હોઈએ ત્યારે ગમે તેમ વર્તીએ તો ચાહે. ખીજા કેટલાક વળી કહે છે કે એ જરાગર નથી. આચરણ એકાંતમાં હો કે લોકાંતમાં હો, સ્વચ્છ જ હોઈએ. આચરણમાં ગરબડગોટાળો ન ચાલી શકે. પણ મન કંઈ કાઈના તાબામાં આવેલું નથી હોતું એટલે બારે હોંશથી કખીરના એક દોહરાનો હવાતો આપીને એ લોકો કહે છે :

મન ગયા તો જાને દો મત જાને દો શરીર ।

ધનુષ્યની દોરી ન્યાં સુધી ખેંચી પકડી છે ત્યાં સુધી તીરનું શું ચાલવાનું છે ?

અનુભવ એવો છે કે કલ્પના, વાસના, વૃત્તિ અને અંદરના ઉમળકાઓ અને તાલાવેલી એ બાજતો પણ બાલ

પદાર્થો જોટલી જ વાસ્તવિક અને અસર ઉપજાવનારી છે.
'ઔદસ આર થિંઝ.'

કોઈકે કહ્યું છે કે બાળકને જન્મ આપ્યા પછી માળાપ-
થી સ્વતંત્ર એવું એક તેનું પોતાનું જીવન ઉત્પન્ન થાય છે,
અને બાળકો સ્વતંત્રપણે જીવતાંગ્રહીને પોતપોતાના પુરપાર્યનો
વિસ્તાર કરતા રહે છે. તેવું જ આપણા વિચારોનું પણ
સ્મજવું જોઈએ. એકાદ વિચારને ચિદાકાશમા છોટા મજી નીધો
એટલે તેને પોતાની પાંખ ફૂટે છે. ત્યાર પછીનો બાળકનો
પોતાનો બધો વિદ્યાર તે પોતાના જન્મદાતાને પૂછીને અથવા
તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કરશે એવું કંઈ નથી. વળી દેહધારી
અપત્યો અને વિચારરૂપી અપત્યો વચ્ચે એક ફેર છે. ધારીએ
તો દેહધારી અપત્યને તો ગળું દાખીને કાર કરી શકાય. પરંતુ
વિચારરૂપી અપત્યની બામતમા તો એ પણ બની શકતું નથી.

એટલે વિચારોની બામતમાં ખૂબ જ સાવધાન રહેવું
જોઈએ. બાલ આચરણમા આગળી ચીધી શકાય એવું કશું
ન હોય તો પણ કેવળ મલિન વિચારથી જ માણસ સમાજને
ગુહસાન પહોંચાડી શકે છે એટલા બાતર આંતરિક શૌચ
એટલે કે મનનું નિર્મળપણ એ આપણું જેવું આધ્યાત્મિક
કર્તવ્ય છે તેવું જ સામાજિક કર્તવ્ય પણ છે. એ ગુણનો
અમલ સમાજ પાસે બાલ નિયંત્રણથી ન જ કરાવી શકાય
એક વ્યક્તિના પવિત્ર અમના શુચિ આચરણથી બીજી વ્યક્તિ
પર તેની અસર પડે જ છે એટલે આ ગુણનો પ્રચાર થડો
જોસાડીને જ ચર્ચ શકે.

અભિલુપ્ત્યમ્

જાહેરના અને અદરના સૌચની જો કોઈ વિરોધી વૃત્તિ હોય તો તે લોપ્યતા છે. સારીરિક અને માનસિક સ્વચ્છતા ઠેકલી રાખવી જોઈએ એનું જ્ઞાન જો ન હોય અથવા એનો ચોક્કસ આદર્શ ન હોય તો માણસ અસ્વચ્છ જ રહેવાનો. ઘણી વાર નોકરોને કપડા ધોવાનું કહીએ છીએ ત્યારે તેઓ કહે છે કે આ કપડું તો ચોખ્ખું જ છે. આમ જવાબ દેનારા નોકરોને મહેનત કરવાનો કટાંગો જ હોય છે એવું નથી દસગણી મહેનત કરવાની પૂરેપૂરી ખુશી હોવા છતાં આદર્શને અભાવે તેમનું કામ સ્વચ્છ નીપજતું નથી આ જ વાત નૈતિક જીવનને વિશે પણ સાચી છે. સમાજે એકાદ નૈતિક આદર્શને સીકારી લીધો કે તે પછી તેને જ વળગી રહેવાની — તેને જ ટકાવી રાખવાની વૃત્તિ જોરાવર થાય છે. ખીજો વધારે ઉચ્ચ આદર્શ જે કોઈ મુસવે અથવા સાધવો શક્ય છે એવું પ્રતિપાદન કરે તેની ઘણીખરી વખત ઠેકડી જ થાય છે, તેને અવહેવારુ ગણી કાઢવામાં આવે છે. આદર્શ જાહેરવાનું કામ સમાજની જેસી ગયેની ગડીને હિંકલવાના કામ જેવું છે. એ કરવા જઈએ એટલે જૂની વ્યવસ્થા જેમને ફાવી ગઈ છે તે લોકો નવી વ્યવસ્થામાં આપણે આપણા અસવ ઉચ્ચ સ્થાને રહીશું કે કેમ એવી ખાતરી ન રહેવાયી અસ્વસ્થ ચર્ચ જાય છે અને તેથી કોઈ પણ સામાજિક આદર્શ ઉચ્ચો ચઢે એ તેમને દાનતું નથી આ એક પ્રકારની અધિકારસોપતા છે, કહો કે સ્વાર્થલોપ્યતા છે. લોપ્યતાનો તદ્દન સામાન્ય અર્થ લઈએ તો તેને કારણે સ્વચ્છતાનો આદર્શ પણ ટકતો

નથી એવું બનતું આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ. ગમે તે વ્યવસ્થિત પદાર્થ વાગી અથવા એકા હોય તે પણ લોપુપ માણસ તેને છોડતો નથી. લક્ષ્મણવનમાં પણ વિકાર પ્રવળ થાય છે એટલે નિદ્રા આપોઆપ લીધી પડે છે. છિનાબ લોકો લક્ષ્મણવનની નિર્મળ નિદ્રાના આનંદથી મતોપાતા નથી, એવું કારણ લોપુપતા જ છે. રસ્તા પરનો બિખારી એકી પતરાળી ચાટવાને તૈયાર થાય છે તેવું કારણ ગરીબાઈને લીધે બહેકા ગયેલી લોપુપતા જ છે. સમાજકારણમાં અને રાજકારણમાં એવી જ લોપુપતાને કારણે લોકો કેટલા તેજોહીન અને બ્રહ્મ થઈને નિષ્કાને વેચી દે છે એ આપણે રાજરોજ જોઈએ છીએ. જ્યાં લોપુપતા આવે છે ત્યાં પ્રતિષ્ઠા, નિષ્ઠા તેમ જ તેજસ્વિતાનો ખ્યાલ જ નહોતો રહે છે. બે દેશો વચ્ચે વાટાઘાટો આવે છે ત્યારે એકબીજાના પ્રતિનિધિઓને તેમની લોપુપતાનો લાજ લઈ ખેસાવધ કરવાનો પ્રયોગ હમેશાં થતો આવ્યો છે. લોપુપતા વ્યક્તિનો નાશ તો કરે જ છે પણ સમાજનું એ અનેક રીતે નુકસાન કરે છે. એટલા કારણસર અલોપુત્ર એ ચારિત્ર્યનું પ્રધાન લક્ષણ છે એમ જાણકાર લોકો કરાવી ગયા છે.

લોપુપતા જાંડી જ ઇંદ્રિયોને વળગી રહે છે. આજસ, નિદ્રા અને તંદ્રા એ બધાંની જુદી સ્વતંત્ર ઇંદ્રિય નથી, છતાં તેમની બાંધતમાં પણ લોપુપતા હોઈ શકે છે. પ્રાચીન ધર્મકારોએ સમાજને જાણુ ખૂળીથી સાવધાન કર્યો છે કે બાઈઓ હાડકાં વગરની બે ઇંદ્રિયોની લોપુપતાથી સાવધ રહેજો. 'જિત સર્વ જિતે રસે।' અને એ જ કારણે ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્યવ્રતના જેવું જ અસ્વાદ્યવ્રતને પણ સ્વતંત્ર સ્થાન આપેલું છે. તેમણે કહ્યું છે કે જેણે જીવવાની દેશને એટલે કે સ્વાદેન્દ્રિયને જીતી નથી તેને સારુ બ્રહ્મચર્યનું પાલન લગભગ અશક્ય જ સમજવું.

આ અંતોર્બુત કેમ સિદ્ધ કરવું, એની સાધનાનો ક્રમ
 કેવો નાખ્યો એ એક સવાલ જ છે. ત્યાં સુધી મન મજબૂત
 નથી થયું ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોને ઉપમેયોના વિષયોથી દૂર રાખવી
 એ જ હકાલપણનો રસ્તો છે. માખણને દેવતાની પાસે રાખવું
 ને તેને કહેવું 'હવે તું ઠીંગણીનું નહિ' તો એ વાત કેમ બનવા-
 ની હતી? વિપત્તી પડ્યાં કરવા ન જવું, ચાર ડગલાં દૂરથી
 જ આસવું, પથ્થર વસ્તુઓ પર જ રહેવું અને સદામર્તીથી
 દિવસો નિર્ગમન કરી પોકમાં સારા કહેવડાવી મરણને પામવું
 એ જ્ઞાતની શિષ્યામણુ દલી વારંવાર આપે છે. એમાં ધણે
 તથ્યાશ રહેયો છે. એથી બીજું વળી કેટલાક શોકો કહે છે કે
 માંદાની જેમ હમેશા પથ્થર જોગડ પર જ રહીને જીવવું એમાં
 આનંદ તે શો ને બદાહુરી તે શી? ઉ-માદક વાતાવરણમાં
 રહેવા છતાં ઇન્દ્રિયો વળમાં રહે તો જ તે ઇન્દ્રિયજન્ય સાચો.
 આ વિશે એક એવો શ્લોક મળ્યાત છે કે દર્શન. સ્પર્શન વગેરે
 આપુ રહે 'હતાં જેવું' મન અવિકાગી રહે છે તે જ સાચો
 બ્રહ્મચારી છે. (આપા ક્યારેનો એ શ્લોક છે). જે તાત્ત્વિક
 આદર્શની ઉચ્ચ ભૂમિકા પર રહીને આ શ્લોકનો અર્થ કરવો
 જોઈએ તે ભૂમિકા સોપાન માણ્યમે છાંડી હોંબતી હોવાથી આ
 શ્લોકનો સમાજમાં સારી પેઠે વામાચારી ઉપયોગ થયો છે.
 આદર્શ તો એ છે કે નિલના સામાન્ય અને જરૂરી વહેવારમાં
 રહેતા હોઈએ ત્યારે મન વિકારી થાય તે જાગ્યર નથી, ન
 થવું જોઈએ. શ્રીઓને પડદામાં રાખીને તેમની પવિત્રતા
 જાળવવી અને પુરુષોની દષ્ટિ નિર્મળ રાખવી એ ભૂતભરેલો
 ઉપાય છે. શ્રીપુરુષે એકબીજાનું મોહું પલ્લુ ન જોવું, અરે
 લાકડાંની ઢોંગડીનું દર્શન પણ ન થવા દેવું એવો બ્રહ્મચર્યનો
 જૂનો આદર્શ પણ આ જ પ્રકારનો છે. જેવું મન તેમ જ
 શરીર એક વિકૃત ચર્મ ગથાં છે તેને ઉપચારની ખાતર આવો
 નિયમ પાળવાનું કહેવામાં આવે એ જરૂર હોય ખરું, પરંતુ

સામાજિક વડેવારને માટે આના સાર્વત્રિક નિયમ ઠોકરી બેસાડના એ ન ચાલે. એકાંતમાં કે લોકાંતમાં સ્ત્રીઓ સાથે વાત જ ન કરવી એવો નિયમ કવો એ હર્ષ આધ્યાત્મિક કે સામાજિક સાધના ન હોઈ ગઈ. સમાજમાં ગઈને જ અ-યોગ્યતાની સાધના કરવી જોઈએ. અમાજમાં રહેનારથી એ વસ્તુ સિદ્ધ ન જ થાય એમ માનનાર લોકો માણસની પ્રગતિની આગતમાં નાગ્નિક છે એમ જ કહેવું જોઈએ.

અચાપલમ્

અત્રાણુપ્તમના સામાજિક સદ્ગુણની જોડને જ ધીજો
 ગુણ અચાપલમ્ છે. જેનામાં સ્થિરતા નથી, વિચારજન્યતિ
 નથી, ધીરજ નથી અને માત્ર રજોગુણ જ છે તેનામાં એક
 જાતનું આપલ્ય, એક જાતની ચપળતા અથવા ચંચળતા પેસી
 જાય છે. હાથમાં લીધેલાં સાધનોની શક્તિ અજમાવી જોઈ ન
 હોય એટલે વધારે પડતી ફિક્કર કરીને બિનજરૂરી હોડાહોડ કરી
 મૂકવી એ આપલ્યનું લક્ષણ છે. જેને તરતાં આવડતું નથી
 તેવા માણસને તરવાનું શીખવવાને પાણીમાં છોડવામાં આવે
 એટલે એકદમ નકામા હાથ હલાવી હલાવીને તે પોતાની જાતને
 થકવી નાખે છે. તેને એમ લાગે છે કે આવો અમૂલ્ય મારો
 જીવ તેને તરવાને જેટલા હાથપગ હલાવીએ તેટલા થોડા જ!
 'એ'ગ્રાઈટી કોમ્પ્લેક્સનું', ચિંતાખલ્લતાનું આ પરિણામ છે.
 અપરિગેય ચિંતા કરવાની દેવ એક વાર વળગી એટલે એમ
 જ થાય. આપલ્યનો બાવ 'ફરી' એ અંગ્રેજી શબ્દથી બરાબર
 વ્યક્ત થાય છે.

જ્યાં સૌમ્ય શબ્દથી ચાલે ત્યાં કડક, આકરા શબ્દો
 વાપરવા અને બાજો કાઢવી, જ્યાં શિખામણની બે વાતથી
 કામ સારે ત્યાં સજા કરતા ચાલ્યા જવું, જ્યાં દુરમનાવટ
 નથી ત્યાં છે એમ ગાની લઈ ડોન કિવગ્રોટની માફક ચલાઈ
 લઈ જતી એ બધાં રજોગુણી આપલ્યનાં જ લક્ષણો છે. સત્ત્વ-
 ગુણમાં કસ દોષ છે એટલે પ્રગતિ થાય છે, રજોગુણમાં ધાંધલ
 અથવા હોડાહોડ કરીનેયે પ્રગતિ જેવું બહુ થોડું નીપજે છે.

તેથી જ ગીતાએ કહ્યું છે કે

उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा ।

આજની દુનિયામાં જે કંઈ બધી ચળવળ, દોડાદોડી અને 'પ્રગતિ' ચાને છે તેમાંથી જરૂરની અને પરિણામકારી કેટલી અને બચ્ બચ્ના ફાકટની કેટલી એનો હિસાબ કાઢવાથી નવાઈ નીપજતવે એવા આકાશો જડશે.

નાતિમાનિતા

ઉપરના વિવેચનોમા જ્યાં નેજાનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તે જ દેકાણે નાતિમાનિતા પણ લઈ લેવી જોઈતી હતી. તેમા અધ્યાપમા જ્ઞાનના લક્ષણો ગણાવવી વખતે અમાનિત્વમ્ એ શબ્દ વાપરેલો છે અને અહીં નાતિમાનિતા એવી મર્યાદિત વ્યક્તિની રજૂઆત કરી છે. આ બંદ ઇગદાપૂર્વક ન પણ કમી હોય. પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ એમાં મદત્વનો ફગ છે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પામતમાં યોગિક નત્રતાની વચ્ચે છે. મારું જ કહેવું સાચુ છે એવો અદંકાર ન હોયો જોઈએ, અને મારું કહેવું ખરું જ છે એવી મમત પણ ન હોવી જોઈએ, કેમકે જ્ઞાન એકાંગી અને કમુચિત હોવાનો સ્વભાવ હોય છે. મન વિકારી હોય છે ત્યારે જ્ઞાન પણ કમુચિત થાય છે અને માણસમાત્રનો અનુભવ મર્યાદિત તેમ જ એકાંગી હોય છે એટલે તેનું ધાતુખડું જ્ઞાન એકાંગી જ રહેવાનું એટલા ખાતર અનુભવની માટીમાંથી જ્ઞાનની મૂર્તિ ઘડતી વખતે તે સુકાર્ત્રિને તરત જ કડક ન થતી જાય તેની ખગદારી માણસે ગમવી જોઈએ. અમાનિત્વનું પાણી વારંવાર છાંટીને ચીકણી માગને જો નગમ ગમીએ તો જ જ્ઞાનની મૂર્તિનો ઘાટ સુધરતો રહે અને તેનું ઘડતર વધારે ને વધારે સર્વોચ્ચ કરી શકાય.

અહીં દૈવી સંપત્તિમાં નાતિમાનિતાનો ઉદ્ભવ છે. માણસને જ્ઞાન તો હોય જોઈએ પણ તેનો અતિરેક તે ન કરે. માન અસનમાં અદંકારમૂલક છે. સમાજનો વિચાર કરતી વખતે અથવા સમાજસેનાની યોજના નક્કી કરતી વખતે

માણસ ને પોતે સમાગ્રજિનને અર્થે છે એ વાત જુદી જાણ અને પોતાને જ મધ્યર્થિદુ માની લઈને જાંધી ઘટના પોતાની દરને જ કરતી રહે એવો આગ્રહ લઈ જેસે તો તે અભિમાન થયું; એવી સમાગ્રજનુ અકલ્પાણુ ચામ. દળવાની ધંટીનો હાથો ને કહે કે હું દરદર કરુ તેને બદલે ધંટીના આખા પડિયાએ જ મારી કળે કળું જોઈએ તો તે હાથાએ આખી ધંટીના બારને જકલવાનો રહેશે, અને દળવાની ક્રિયા જરાયે નહિ થાય તે નકામા! હું પોને જ પૂજ્ય છું, હું દેન્દ્રચ છું એવી વધારેપડતી મૂર્ખાઈભરેલી બાવનાથી માણસની તેજસ્વિતા પોપાતી નથી અને િદાદુ તેની સેવાશક્તિ જ ઘટે છે. તેજસ્વિતા હોવી જોઈએ, પોતાપણાનું અભિમાન પણ હોવું જોઈએ પણ તેનો અતિરેક કરીને સમાગ્રજિનને સ્વત્વથી વિતર્કતું ગણ્યું ન જોઈએ. આવો અર્થ નાતિમાનિતા શબ્દથી વ્યક્ત થાય છે. નાતિમાનિતાનો ખીજ એક બાજુથી પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જીવનમા જીવનસાધનનાં સર્વોત્તમ તરવો સિદ્ધ કરવાનાં હોય છે એટલે તેમને વિશે ગરબડ-ગોટાગો થવો ન જોઈએ, તડગોડ અથવા સમાધાનને નામે સિદ્ધાંતને કુળાવવો ન જોઈએ એ સાચું. પરંતુ કુનિયાનો વહેવાર, એટલે આપણો પોતાનો પુરવાર્થ અને આપણી આજુબાજુની પરિસ્થિતિ એ એની વચ્ચે આવતો સનાતન વિમલ મારી મોળના આગળ પરિસ્થિતિએ નમ્યું જ જોઈએ, મારે જોઈએ તેવી પરિસ્થિતિ હું પેદા કરી વર્ધિ, અને એમ પેદા કરવી પરિસ્થિતિ પર હું દાખૂ રાખીશ એવો આગ્રહ અથવા ટેક માણમે રાખવો જ જોઈએ પરંતુ કોઈ કોઈ વખતે પરિસ્થિતિ સામે નમી જવાની પણ જરૂર હોય છે પરિસ્થિતિ એ કોઈ કાચગી અથવા ગ્યામી વસ્તુ નથી. પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિ આવે છે ત્યારે મોટા મોળનાં જોનાં જોરથી આવે છે એવે પ્રમંથે તેની સામે ગરબન અડક રાખીને બાંગી જવાથી કરો અર્થ સન્નો નથી. તેની

સામે તો જરૂર પ્રમાણે નથી જઈને પાછું માથું ઉપર ઠાકવું
 જોઈએ સિદ્ધાંતને બાધ ન આવે એ રીતે કયા ધીરજ
 પકડવી, કયા છાપો ભાગવાના આશયથી લપાઈને મહેલુ અને
 અનુદૂળ પરિસ્થિતિની વાટ જોવી એ બધાનું જ્ઞાન જન્યત
 રહે તે માટે શક્તિની નમ્રતાની આવશ્યકતા હોય છે. એને જ
 નાતિમાનિતાનું નામ આપેલું છે. સિદ્ધાંતનો વિજય એટલે કે
 ધર્મનો વિજય એમ તો થવાનો જ. વિજય ઈશ્વરના હાથમા
 હોય છે એટલે સનાયત જ છે. આપણે પોતે સર્વ અહંકાર
 છોડી આપણે બાગે ક્ષણિક થય આવે કે ન આવે, સાર્વત્રિક
 કલ્યાણના વિચારને વળગી રહી સર્વદિતની દૃષ્ટિથી જે સમયે
 જે કરવું થોડું બાગે તે સમયે તે કરવાને તૈયાર રહેવું એ
 બક્તકલ્પનું લક્ષણ છે. બક્તને માન કે અપમાનની પરવા
 નથી હોતી તેથી તેને હાથે ઉત્તમ પ્રકારની સેવા થાય છે અને
 કુરોવા કદી થતી નથી. આપણે જે જે કંઈ કરીએ છીએ
 તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને અર્થ નથી કરતા, બધાના કલ્યાણને
 માટે કરીએ છીએ પોતાનું કર્તવ્ય બળવથી તત્ત્વને બાધ ન
 આવે એવી રીતે જે વખતે જે સેવા કરવાનું બની શકે
 હોય તે કરી છૂટવું એટલો જ આપણો ધર્મ છે.

અક્રોધ

નાતિમાનિતા સિદ્ધ કરવાને માટે જેમ અદ્વંકાર ન હોય એ જરૂરનું છે, તે જ પ્રમાણે સાચીદાર અને વિરોધી એ બંને જાતના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ લોભ પર ગુસ્સે ન થવાની વૃત્તિ પણ હોવી જોઈએ. શુરસો અથવા ક્રોધ એ દારૂના જેવો છે. દારૂથી જેમ જેમ વધતું નથી પણ શરીરમાં શક્તિ વધ્યાનો કે નવી આબ્યાનો એક બાસમાત્ર થાય છે; તેવી જ રીતે ક્રોધ જાણે કે ક્રોધ એક જાનરમાન લડાપક શક્તિ હોય એવું ધણા લોભને બાસે છે. પરંતુ વસ્તુરિચિત એવી નથી. દારૂ પીને માણસ જેમ આંધળો થઈ જાય છે, તેવી રીતે ક્રોધથી પણ તે આંધળો બની જાય છે. એ આંધાપામાં તે પોતાનું નુકસાન પણ કરી બેસે છે. સ્વહિતને કુશાવનાગ જે ક્રોધ દોષો હોય તો તે ક્રોધ, લોભ અને ક્રામ છે, અને તેથી જ એ ત્રણ નરકનાં દ્વાર ॥ એ ગીતામાં કહેવું છે.

(આ ત્રણ પૈકી ક્રામ અને ક્રોધ સ્વહિતનો નાશ કરનારા છે એ સહેજે સમજાય એવું છે. પરંતુ લોભ તો હમેશા સ્વહિતની જ કાળજી કરનારો રહ્યો એવું ઉપલક્ષ્ય નજરે લાગે છે. સાચું જોતાં એ વાત ખરી નથી એમ માત્રમ પડી આવશે. લોભ અને તેજસ્વિતાને બારમો અંદાજ દોષ છે. અને ત્યાં તેજસ્વિતા નથી ત્યાં સ્વહિત તો શું મંબાળી શકાવાનું હતું?)

શત્રુ ત્યારે આંધળો હોય છે ત્યારે તેની ઠેટસીયે બાબતો આપણને લાભ કરનારી થઈ પડે છે. પણ આ લાભ બોળામી શકાએ તે માટે આપણું ચિત્ત સાંત

નેઈએ. ધણી વાગ રત્નનો નાગ કરવા જતાં આપણે માણુવ
 જાતની બધાં દર અમેવા કરી બેસીએ છીએ. રત્નને પણ
 અન્યાય ન કરવો, તેનું પણ ધર્મથી કોઈ જાતનું તુકસાન
 ન થવા દેવું એવો ટેક રાખીએ તો જ આપણને ઘોડી
 મહેનતે અને ઝડવિન્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને નરુની દુશ્મનાવટ
 પણ નબ્બ થાય એવો સમ્ભવ રહે છે. મનુ આપણા
 અલ્લાસમાં આવે, આપણી સાથે લડે અને એ બધું કરના
 છતાં તે પહેલાના જેટલો જ દુષ્ટ અને દેવી ગહે તો તેમાં
 આપણી બડાદુરો ની ગણાય? આપણે જો તેની સાથે
 સજ્જનતાથી વર્તીએ તો તેના પર આપણને આપોનાપ
 બેવડો વિજય મળી રહેશે. આ બધું વાગ પાડવાને અક્રીધ
 વૃત્તિ અત્યંત જરૂરી છે. ધણી વાગ તો માથીદારો પર ચુસ્તો
 કરીને જ આપણે આપણું કામ બગાડીએ છીએ માથીદારોને
 સાથે કરી બૂન મ થઈ હોય અને પરિસ્થિતિને લીધે જ તામ
 બગડ્યું હોય એવો નબ્બ રહે છે. કઈકે બગડ્યું કે કઈકે
 બૂન થઈ કે કોઈના પર ચુસ્તો કરી પાડવો એવી ટેવ પડી ગઈ
 હોય ત્યાં જ્યાંપર્યાંની ગીમાંસા કરવાની વૃત્તિ જ રહેતી નથી,
 તો તેમ કરવાની શક્તિ તો ક્યાંથી જ આવે? આ દૃષ્ટિથી
 પણ સામાજિક કલ્યાણને મારે અક્રોધ લગવનો છે. ધ્યાનમાં
 માન એટલું રાખવું જોઈએ કે હિંસાપણ અથવા પોતાપણ
 એ કંઈ અક્રીધ નથી

જ્ઞાનયોગ—વ્યવસ્થિતિ

સર્વ જ્ઞાતનાં મુણોનો ઉત્કર્ષ કરવાને માટે અને આદર્શમાં વિકૃતિ કે બાધાર્થ ન પેસી જાય તે સારુ સમગ્ર જીવન અખંડ વિચારમય તેમ જ આચારપગલુ ઢોલું જોઈએ. વિચાર જોઈએ તેટલો જગત નથી હોતો ત્યારે અભુક્તિ, જડતા અને આંધળાપણુ એ બધાં ઝપાટાળાં જોર પર ચડી જાય છે. જીવનતરણે સનાતન ઈશ્વરનાં, અને ગ્યાયી અથવા કાવ્યનાં ઈશ્વરને ગાત પણ સાચી પગંતુ પગિશ્ચિતિ હમેશા પ્રદક્ષિણા કરે છે અને તે જ પ્રમાણે જીવનનો અને જીવનના આદર્શોનો એકધારો વિકાસ થતો રહે છે. એટલે તરણના આકલનમાં તેમ જ પરિપાલનમાં હમેશા ફેર પડ્યા કહે છે અથવા કહે કે કરવો પડે છે. આ પરિવર્તન હજી દિશામાં થાય, તેમાં કૃત્રિમતા, જડતા અથવા વિકૃતિ પેગા ન જાય તેટલા સારુ અખંડ વિચારણા અથવા વિચારની એકધારી ચાળણી ચાતુ રહેવી જોઈએ. જ્ઞાન એટલે જ પરમેશ્વર. તેનો આપિષ્કાર આપણા હૃદયમાં આપણી રોગ્યતાના પ્રમાણમાં ક્રમે ક્રમે થતો રહે છે એટલે જ કમમુક્તિની કલ્પના બંધ-ભેસતી લાગે છે. જ્ઞાનથી જ્ઞાન વધે છે અને તેની સાથે સાથે જ આપણી શક્તિ અને જવાબદારી બંને વધે છે.

આ વાત સાચી હોવા છતાં કેવળ વિચાર કે કેવળ તર્કસવામત નથી. વિચારશક્તિની સાથે જ માણસને ઈશ્વરે કલ્પનાની શક્તિ પણ આપેલી છે. વિચારની ગતિ જ્યાં થાંબી જાય છે ત્યાંથી કલ્પનાએ કૂદકો મારવાનો હોય છે. પરંતુ ઘણી વાર વિચારશક્તિનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યા વિના જ

માણુસ કલ્પનાની પાંખ પર સવાર થઈ જાય છે અને એ રીતે કલ્પનાની શક્તિનો દુરુપયોગ કરી તેને નિઃસત્ત્વ કે અપ્રમાણ અથવા પ્રમાણ બહારની કરી મૂકે છે. જીવનરચને જે ચવાને ખરી રીતે વિચારની સાથે આચારની જોડા જોતરવી જોઈએ. વિચાર અને કલ્પનાનો જીવનની દૃષ્ટિએ તાળો મેળવવો પડે છે. તેથી આચાર એટલે કે પ્રત્યક્ષ ક્રિયા, પ્રયોગ, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને અનુભવ એ બધાંની આવશ્યકતા હોય છે. વિચારને પહેલાં તર્કશુદ્ધિથી તપાસી લેવો, પછી પ્રયોગના પ્રત્યક્ષ અનુભવની બકીમાં તેને આગાળીને તાલી જોવો અને વળી પાછું તેનું ઉત્તરપણે ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

આમ કરતા રહીએ તો જ જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધે છે, તે જાંડું તેમ જ તેજસ્વી બને છે અને અખંડ ક્રિયામાં દિવસો જાય છે એટલે જીવન પણ શુદ્ધ અને સમૃદ્ધ થાય છે. શુદ્ધિની અંદર માહિતી અને વ્યવસ્થાનો જે વિકાસ થાય છે, અને તેને લગતી જાનેન્દ્રિયમાં જે કુશળતા પેદા થાય છે તેને જ જ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનનો જીવનમાં ઉપયોગ કરી જોવો અને તેમ કરતાં કરતાં નૈતિક સામર્થ્ય વધારતા રહેવું એને જ યોગ કહે છે. જ્ઞાન અને યોગ એ બંનેનો યથાર્થ ખ્યાલ હોય, બંનેની એકસરખી સિદ્ધિ હોય, બંનેનું વાજબી પ્રમાણ જળવાય અને પરિણામે જીવન એકાંગી ન થાય તેનું જ ગીતાએ જ્ઞાન-યોગ-અવસ્થિતિ નામ રાખેલું છે. પ્રભાકીય પુરુષાર્થનો તેમ જ કેળવણીનો અંતિમ આદર્શ એ જ છે. આ જ્ઞાનશક્તિનો ક્રિયાશક્તિની સાથે મેળ જોડે પછો બંનેની બધી તરફથી વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. આ બે પૈકી એકનો પ્રમાણ બહારનો વિકાસ થાય છે ત્યારે સગાજના શરીરને અર્ધોગવાયુ અથવા લકવાની અસર ચવાનાં લક્ષણો દેખાવા માંડે છે. એટલે જ સમાજમાં શુદ્ધિવૈભવ અને કર્મકૌશલ્ય એ બંને પર બરાબર નજર રાખવી પડે છે. આવી સર્વોચ્ચ કેળવણી માત્ર નિશાળોમાં

મેળવવાની નયો હોતી. આમાંની ઘણીખરી કેળવણી નિરાળો કે વિદ્યાર્થી જોડી સંસ્થાઓની બહાર જ મળે છે પણ દેવ તો એ કેળવણીનું જ ગણુાય.

જેમ અગ્નિ ટાંઢો અથવા મંદ પડી ન જાય તે સારુ બધી સજગતી રાખવી પડે છે તે જ રીતે સમાજમાં કેળવણીની વ્યવસ્થા ઉત્તમપણે ચાલુ રહેવી જોઈએ. આ સર્વોચ્ચ કેળવણીની અનેક ગંઝાઓ સમાજમાં ચાલવી જોઈએ. જુદી જુદી પ્રયોગનાળાઓએ નવા નવા પુરુષાર્થ ખેડતા રહેવું જોઈએ જીવન સમગ્રને જ્ઞાન અને સામર્થ્ય વધારવા તરફ જ વાળવું જોઈએ.

સ્વાધ્યાય

મામાન્ય તંત્ર શ્રવનવ્યાપી ગિજ્ઞાણ પચાવ્યા પછી સામાજિક વહેવારમાં જો આપણે જોયા વખત રોકાઈ જાય તો જ્ઞાન અને કૌશલ્ય બંને જૂઠાં થઈ જાય છે. હમેશના વહેવારની તો ટેવ પડી હોય એટલે દર્મની કુગળતા કદાચ નિસ્તેજ ન થાય, તેને કાટ ન ચડે. પણ જ્ઞાન તો જ્ઞેતૃજ્ઞેતામાં કટાઈ જાય છે, મોટું થઈ જાય છે. તેવો મોલ ન ચડે માટે જ્ઞાનનો જેમાં સર્વાંગીણ બિદાપોદ કરવામાં આવ્યો હોય અને જેના સિદ્ધાંતો આપણને બરાબર ગળે ઊતરી ગયા હોય તેવા અંધોનું વારંગાર પારાયણ કરવું જોઈએ. આને જ સ્વાધ્યાય કહે છે. પોતાનું જ્ઞાન જાગૃતું રાખવું, હમેશ હાત્તર ગાખવું, અનુભવોથી આપણે અમુક સિદ્ધાંતો પહોંચ્યા હોઈએ તે વીસરાઈ ન જાય માટે તેના પ્રામાણિક અંધોનું શુદ્ધિપૂર્વક, એકાગ્ર મનથી મનનપૂર્વક પાઠયણ કરવું જોઈએ. આ જાતનો સ્વાધ્યાય એ મોડું તપ છે, મોડું જળ છે એમ અનુભવે માન્ય પડ્યું છે.

આ સ્વાધ્યાયના પ્રકાર બે છે. જેમને શ્રી યોગેશ્વરજી વાંચવાની ટેવ પડી છે તેમને માટે ઉપર બતાવ્યું છે તેવું પારાયણ. પણ બહુજનસમાજમાં એટલી શક્તિ કે ઉત્સાહ હોતાં નથી અને એટલી કુરસદ પણ તેને હોતી નથી. તેથી તેને માટે સત્સંગ, એટલે કે જ્ઞાની પુરુષોના સહવાસમાં હમેશ થોડો વખત ગાળવાનો ઉપાય બતાવેલો છે. મનુ અને શુદ્ધ બંનેએ બહુ આમલ-પૂર્વક જણાવ્યું છે કે અમણે ધ્યાનથી નિર્વિચાર હમેશ કરતા ન રહેનાર માણસને શ્રેષ્ઠ ખાઈ જાય છે, તેનું શ્રવન નષ્ટ થઈ

જાય છે. આટલા કારણસર સ્વાધ્યાયની કઈક કુદરતી વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે. બજન, કીર્તન, પુરાણશ્રવણ, પુસ્તકાલયોનો સહવાસ, વર્તમાનપત્રો અને માસિકોનું વાચન, પ્રવાસો કરવા, જુદાજુદા પ્રયોગો કરવા, ચર્ચાઓ અને વાદવિવાદોમાં ભાગ લેવો અને એકાંતમાં બેસીને મનન કરવું એ બધાએ સ્વાધ્યાયના પ્રકારો જરૂરના છે.

માર્ગ, દાન, અર્પણ, અર્પણ, દાન વગેરે સામાજિક સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ અને તેમના પરસ્પર સંબંધનો આપણે વિચાર કર્યો. એ બધામાં પ્રાણીમાત્ર વિશેની દયા એ જ મુખ્ય ભાવ હોવો જોઈએ. જેનો ને આપણે ગંધ યાગ છે, જેમનું અને આપણું જીવન હમેશાં જોતપોત હોય છે તેમનાં સુખદુઃખનો ખ્યાલ આપણને હોય એ કુદરતી છે. તેમના સુખથી આપણને આનંદ થાય છે, તેમના દુઃખથી આપણે અકળાઈએ છીએ. મમતાનું આ વર્તુળ બધા સોઠાનું સરખું નથી હોતું. જેના હૃદયનો જેટલો વિકાસ થયો તેટલો તે પ્રમાણમાં જ તેના પ્રેમનો પગથિ નાનો અથવા મોટો રહેવાનો. અત્યંત સ્વાર્થી માણસને કાઈને જ માટે મમતાની સાગણી નથી હોતી. એથી જિલ્દુ અત્યંત હિંસા પશુઓમાં પણ પોતાના અપત્યને માટે માણસેયે ધરો લેવા જેટલો ઉત્કટ પ્રેમ હોય છે. પક્ષીઓએ શકુંતલાને પોષીને મોટી કરી, વરુની એક માદાએ રામ શહેરના આઘ મંરથાપક રામ અને શિશુ એ બે બાઈઓને પોતાનું દૂધ ધરડાવીને ઉધાધી, વગેરે કાલ્પનિક વાતોઓમાયે પશુ-પક્ષીઓમાં પણ પ્રેમભાવનો વિકાસ થઈ શકે છે એ જ તત્ત્વ ગૂંથેલું છે. ઘોડો, ફૂતરો, ગાય, બેંસ, હાથી વગેરે જનાવરો પણ કેટલું પ્રેમાળપણું બતાવી શકે છે એનો આપણે હમેશાં અનુભવ કરીએ છીએ. ઘણી વાર બડકી મચેલાં અથવા ચિડાઈ મચેલાં પ્રાણીઓ પણ તેમના પર સવારી કરનારને પ્રેમથી સંભાળીને પોતાના પગ નીચે પોંદાઈ જવા દેતાં નથી એવું

આપણે જોયું છે. પ્રેમનો આવી મમતા જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ત્યાં
બધી જાતનો વિકાસ થઈ શકે છે.

પશુઓને આત્મા હોય છે કે નહિ એ વિષે એક
ખ્રિસ્તી મિત્ર સાથે થયેલી ચર્ચા વખતે તેમની આગળ રજૂ
કરેલી વિચારસંગ્રહી ફરીથી એક વખત આ રથે આવી
ઈલે છું.

આપણે કહીએ છીએ કે ઈશ્વર પ્રેમાળ છે એટલું જ
નહિ પણ તે પ્રેમસ્વરૂપ છે. પ્રેમ એટલે જ પરમેશ્વર. આ જો
માન એક મધુરું કાવ્ય જ ન હોય પણ તમારો જીવનસિદ્ધાંત
હોય, તમારી બધાનું નિધાન હોય તો આત્મા અથવા દૈવી
સ્ત્રી સર્વ પ્રેમવાળાં પ્રાણીમા જોતાં આપણને આવડે જ,
આપણે તે બધાંમાં તેને જોઈ શકીએ જ. પ્રેમનું સ્વાભાવિક
લાગણ અને તેની ઉત્તમ કમોડી એ છે કે પોતાના સુખને
માટે અથવા જીવને માટે પેપરનાઈ અને સ્વાર્થત્યાગ. હરેક
મનુષ્યેતર પ્રાણીમા આપણે અસ્તવ્યવસ્થાના જોઈએ છીએ.
પક્ષ, પક્ષી વગેરે બધાં જ પ્રાણીઓ પોતાનાં બચ્ચાને બચાવવા
માટે પોતાની કુદરતી બીક છોડીને ધબી વાર જીવ પણ આપી
દે છે. જીવ જીવ એવું સંકટ આવ્યું હોય કે જુએ મરવું પડે
તોપણ પોતાનાં બચ્ચાને તે નાશ કરતાં નથી અથવા થવા
દેતાં નથી. આવું જ્યાં આપણે જોઈએ છીએ ત્યાં તે પ્રાણીઓને
જીવિતમા નથી એમ કહેવું એનો અર્થ તો એટલો જ કે આપણી
લૂલીના જ સ્વાદને પોષવા ખાતર સર્વત્ર નજરે પડતા સત્ય
તરફ આપણે આંખ મીંચી જઈએ છીએ માણસના સહવાસમાં
આવેલા પ્રાણીઓ પૈકી માણસને માટે કેટલી બધી ઠેમગ
લાગણી એ તિર્યંચોનિના પ્રાણીઓ બતાવે છે! તે છતાં એ
પ્રાણીઓને વિષે કઠોર ચર્ચાને તેમને આત્મા નથી એવું કારણ
બતાવી તેમને વધ કરવાને તૈયાર થવું, એ માણસને
ખરેખર વિચિત્ર જ લહેવાય. માણસાઈ એ પશુપણ

કંઈક ઉચ્ચતર વસ્તુ તો હોવી જ જોઈએ. પશુઓ માણસોને માટે પ્રેમ રાખે, અને માણસ કેવળ તેમના પર પોતાના પેટમાં પધરાવવા પૂરતી જ માયા બતાવે એ રિયલિટી ક્યારેય બદલવી જ પડવાની છે.

શિકાર કરનારા લોકો પણ પરસ્પર પ્રેમને વિશે પ્રખ્યાત એવાં સારસનાં જોડાંને મારતા નથી. ધણા માંસાહારી લોકો પણ પોતાને ત્યાં પાણેશાં પ્રાણીનું માંસ ખાતા નથી. ગોવામાં ધણાએક લોકો ધરની નારિયેળીનાં ફુમળાં નારિયેળ ખાવામાં બૂણુ હત્યા રહેલી છે એવા ખ્યાલથી એવાં નારિયેળ ખાતા નથી. આ બધી બાબતોના પાયામાં પ્રેમધર્મના સ્વીકારની વાત જ રહેલી છે.

માણસની છુદ્ધિ એ એક અદ્યુત વસ્તુ છે. તેનું સામર્થ્ય અમાપ છે. તેના ક્રોધ તેમ જ સોમ આગળ દુનિયાનું એક પણ પ્રાણી નિર્ભયતાથી રહી શકતું નથી. એ કારણે અને બહારનો કાઈ સજા કરનારો દેખાતો નથી એ યાદ રાખીને માણસે પોતે સર્જને જ બીજાં પ્રાણીઓને અભયદાન આપવું જોઈએ. બીજાં સર્વ પ્રાણીઓને માણસના સહવાસથી સુખ થવું જોઈએ. જેમ માણસ ખેતી કરવા લાગ્યો ત્યારથી પક્ષી-જોને સોસવો પડતો ફુકાળ બહુ જોડો સર્જી ગયો અને તે માનવ વસ્તીને આશરે વસવા લાગ્યાં તે જ પ્રમાણે બની શકે તે પ્રમાણમાં બધાં પ્રાણીઓની સગવડ આપણે કરીએ, અને માનવીના કુટુંબમાં એકલાં માણસોને જ ન ગણતાં કંઈ નહિ તો બધાં નિરુપદ્રવી પ્રાણીઓને સમાવી લેવામાં આવે એ ઇચ્છુ છે.

‘દયા મૃતેષુ’માં કેવળ એકલો માનવી જ નહિ પણ સર્વ પ્રાણીઓ વિશે પ્રેમ, કરુણા અને આત્મીયતાની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. કેટલાક લોકો પશુપક્ષી વગેરે પ્રાણી ઉપર દયા રાખી શકે છે, પણ માણસ ઉપર પ્રેમ રાખવાનું તેમનાથી

ખનનું જ નથી. માણસ હીકું કે તેની પાસેથી પોતાનો કંઈક ફાપદો ઉઠાવવો જ જોઈએ અને તે જો અનુકૂળ ન થાય તો તેની સાથે દુરમનાવટ કે વેર બાધું જ જોઈએ એવી વૃત્તિ એકદમ જંગી જો છે. તેથી જો પણ ગ્રહ કરવું જોઈએ કે દયા મૂતેજુ એ સામાજિક સદૃશ્યમા મનુષ્ય અને મનુષ્યોત્તર એ ખનનેના સમાવેશ થઈ જાય છે. કોઈ પણ માણસની ખૂરી અવસ્થા શરેલી જોઈને તેની તે સ્થિતિનો ફાપદો ઉઠાવવો, તેની તેની સ્થિતિ હોય તે હુમિયાન તેને અને તેટલા નિયોવી સેવા અને અંગ્રેજીમાં 'એક્ઝપોઝિટશન' કહે છે. 'એક્ઝપોઝિટશન' એ માનવી કુટુંબને ડોરી ખાનાનો એક રોગ જ છે. આજકાલ એ રોગ દુનિયાભરમાં ફેલાયેલો છે. ધર્મશુદ્ધિનો વિકાસ થાય તે પહેલાં જ શુદ્ધિશક્તિ, વ્યવસ્થાગતિ અને સોમગતિનો બધાનક વધારો અથવા વિકાસ થઈ ગયો છે અને હવે તો લોકો છડેચોક કહેવા લાગ્યા છે કે, 'મળી જાય તેને નિયોવી સેવા એ માણસનો દુર્યજ નથી પણ સ્વભાવ જ છે. દરેક જણે પોતાનું મંબાળીને ગેલું, ખમરદાર થવું એ જોતી તેની પોતાની દરજ છે.' પણ આ તત્ત્વજ્ઞાનથી સમાજ કદી દબી શકવાનો નથી.

માણસમાં સ્વાર્થી વૃત્તિ છે એની તો કંઈ ગંદા નથી. એ સ્વાર્થીવૃત્તિ જગદસ્ત છે એ વિશે પણ કમી ગંદા નથી. પશુ છે તેટલા માટે જ તેને સમાજમાં અપ્રતિદત રહેવા દેવી, રોધથી બેદામ કરવા દેવી એ કદી પણ યોગ્ય નહિ થાય. દયાવૃત્તિ એ પશુ સ્વાર્થીવૃત્તિના જોટલો જ આભાવિક વૃત્તિ છે, અને તેના જોટલી જ વ્યાપક નહિ હોય તોપણ ત્રિસિદ્ધ પ્રસંગોએ સ્વાર્થીની અને લોભની વૃત્તિઓથી વધારે જોગવર થઈ શકે છે, અને તે ખને પર વિન્ય મેળવી શકે છે. સોમ અને સ્વાર્થને સાર્વત્રિક, અગાધિત નિયમ તરીકે સ્વીકારી સેવા અને દયાવૃત્તિને અપવાદમાં ગણી કાઢી નાખવી એ કદી

પણ વાસ્તવિક નહિ લેખાય. જાને જ્ઞાતિઓ માણસના સ્વભાવ-
માં જ રહેનો હોવાથી જાને જ સ્વાભાવિક ગણીને ચાલુ
નેઈએ. મા અને બાળક એમાંથી એકને જ ચાલી રહે એટલો
રાહતો હોય તો મા તે ખાઈ નથી જતી પણ પોતે ન ખાતાં,
આનંદથી જૂઓ રહીને બચ્ચાને પેટ ભરીને ખાવા દે છે.
કેવળ સ્વાર્થનો જ વિચાર કરીએ તો આવે વખતે માનો અને
બાળકનો હિતસંબંધ પરસ્પર વિરોધી હોય છે એક પણ
ખાય એટલે બીજાએ જૂએ જ રહેવું પડે. માબચ્ચાનો મંત્ર
એવો કંઈ લોકવિસેક્ષણ અથવા અલૌકિક નથી કે એમના
હાખલાનો ઉપયોગ બીજો કોઈ ઠેકાણે કદી થઈ જ ન શકે.
મા અને બાળક વચ્ચે જે મમતાનો પ્રેમસંબંધ તેના
જેવો જ સંબંધ ધણે અંશે સમાજની બધી વ્યક્તિઓનો
એકબીજાની સાથે હોવો જોઈએ, એ આદર્શ સમાજની
આગળ રાખવામાં સાચું જોતાં અયોગ્ય અથવા અવરોધક
એવું કશું જ નથી. વિગિદ પ્રસંગોમાં એવી જ્ઞાતિ અનેક
સમાજોમાં વ્યક્ત થયેલી જણાઈ છે. સમાજના આગેવાનો
જે આ આદર્શ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નનો વંદોળ જગાડે, અને
એ આદર્શ કેટલો કુદગતી છે તે પોતાના આચરણથી બતાવી
આપે તો એ બાળક સમાજને મારે સહેલી કરી દેવી એ કંઈ
બહુ કઠણ કામ નથી આને જે સામાજિક સદ્ગુણો સમાજના
હાડમાં પડી ગયેલા આપણે જોઈએ છીએ તે એકાં જમાનાના
જનરલ પ્રયત્નને લીધે જ લોકસદ્ગત થયેલા છે એ યોત
આપણે જૂઓ ન જોઈએ. માંસાહારનો ત્યાગ, બાઈમહેનનાં
લગ્નનો અગ્રાવ, વડેવારમાં જળવાતું ધનુષ્યું પ્રામાણિકપણું
એ બધા સમાજે કેળવણી અને પ્રજ્ઞાથી સિદ્ધ કરેલા સદ્ગુણો
છે. ગમે તે એક મોટા સહજમાં કેટલા બધા સદ્ગુણો લોકોના
હાડમાં પડેલા છે એનો જે વિચાર કરીએ તો આપણને
આશ્ચર્ય જ થાય 'મોટી મોટી ઇમારતો અને ચાલીઓની

પામેથી રસ્તા પર રહીને જતાં, ચાલીના અનેક મજ્જાઓમાં રહેનારા અનેક લોકોના સજ્જનપણાને લીધે જ આપણે રસ્તા પરથી સહીસલામત પસાર થઈ શકીએ છીએ, એ વાતનો વિચાર કરીએ તો દુનિયામાં અંગ્રીજીમાં જેને પેસિવ વરચ્યુ કહે છે તે સામાન્ય સદ્ગુણ કેટલો જરૂરી બરેલો છે તેનું આપણને અચરજ થશે. માણસે માણસની સાથે બાઈચારાથી વર્તણું, ક્રોધ એ ક્રોધનો ગેરફાયદો નહાવવો, એ કંઈ એવો અસાધારણ, અદ્વિતીય સદ્ગુણ ખમ્મસ નથી કે તે વિશે યોગ્ય નારિતક થવાની ગમત રાખવી પડે.

માણસનો માણસ સાથે તથા બીજાં પ્રાણીઓ સાથે પ્રેમ, સહભાવ, દયા એ વૃત્તિઓથી વ્યક્ત થતો અથવા એ વૃત્તિઓથી બરેલો સંબંધ જ હોવો જોઈએ. આ વૃત્તિ સાત્ત્વિક અને સામાજિક હોવાથી એને કેળવવાથી સમાજ પોતે પડી જશે એમ માની લેવું ખૂબજરૂર છે.

અહિંસા

હવે આપણે જીવનશાસ્ત્રનું સામસર્વસ્વ, સર્વ ગુણોમાં ગુણતમ અને આધ્યાત્મિક સાધનોનો શિરોમણિ એવી અહિંસાનો વિચાર કરીએ. સમાજનું અસ્તિત્વ છે, તેનો નાશ થયો નથી, એટલું જ નહિ પણ સમાજમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા વધતી રહે છે એ ઉપરથી એમ પુરવાર થાય છે કે (અહિંસા એ મનુષ્યજીવનનો પ્રધાન ધર્મ છે.) મૃત્યુનું ગભ્ય જોડે સર્વત્ર છે, દેવ, મત્સર, ઈર્ષ્યા, અમૃયા વગેરે દોષો જોડે સમાજમાં જામીને પડેલા છે તોપણ એ બધાને પહોંચી વળાશે શેષ રહેનારી અહિંસા સર્વત્ર જોડેજોડે હૃદયે રમે છે અને પોતાનું (પ્રેમનું સામાન્ય દેશાચ્ચે જાય છે એટલે જ તો સમાજ ટકે છે અને અનેક પ્રકારની પ્રગતિ કરી રહ્યો છે.)

એક રીતે જોઈએ તો જીવવું એટલે જ માગવું. જેને જેને શૂંઘતરસ છે તેને જીવવું હોય તો ખીજને માર્યા વિના તેનો છૂટકો જ નથી. એમ જો તે ન કરે તો તેણે જાતે જ મરવું રહ્યું. એટલે જ ઉપનિષદમાં કહ્યું ■ કે અશનાયા અને પિપાસા એ જ મૃત્યુ છે.

આથીયે જિંડા બેતરીએ તો એમ પણ કહી શકાય કે નવા જીવને જન્માવવો અને જીવ લેવો એ બંને તત્ત્વતઃ એક જ વસ્તુ છે. એકાદ પ્રાણીને જન્મ આપવો, તેને ઉત્પન્ન કરવું એટલે તેને મૃત્યુના ખોરાક માટે તૈયાર કરવા સરખું છે. 'ઉદ્ભૂતપ્રધ્વતિન ।'

ખીજને આરી નાખ્યા સિવાય જીવી ન શકાય એ પ્રાકૃતિક એટલે કે કુદરતનો નિયમ થયો. એ નિયમને

જોખખીને તેના ઉપરથી પોતાનો જીવનધર્મ માણસે જોધી
કાઢવાનો છે.

(એક વખત ફ્રેંચ લેખક પોલ રિશાર સાથે તેનું 'રકર્ડ' ઓફ કોન્સ્ટિટ્યુશન' હું વાંચતો હતો. બાઈબલમાંનાં વાક્યો અને પ્રસંગો લઈને તેમના પર અનેક શબ્દ અને અર્થની રમતો કરીને તેણે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન ગોઠવેલ રીતે રજૂ કર્યું છે. એ લેખક વિદ્વાન તેમ જ ચતુર છે એટલે દરેક બાબતમાં તે ચમત્કૃતિ લાવી શકે છે. વાંચતાં વાંચતાં એક એવું વાક્ય આવ્યું કે, 'લિવિંગ ઇઝ ક્રિલિંગ'. (જીવણ એટલે મારણ.) મેં તરત જ તેને કહ્યું, 'ધીસ ઇઝ હાઈ ધી ફૂથ; ગિલ્ડેડ ઇટ ઇઝ એ મિયર રેટમેન્ટ ઓફ એ યુનિવર્સલ ફેક્ટ. ધી ગ્રેટ ઓફ લાઈફ ઇઝ નોટ ગીવ બુ ધી યુનિવર્સલ લો ઓફ લાઈફ. ધી મસ્ટ ધેરફોર હિયર એડ ક્રિલિંગ ધી લીસ્ટ ઇઝ લિવિંગ ધી ગ્રેસ્ટ.' (આ તો અધું જ સત્ય થયું, કેમકે એક સાર્વત્રિક હકીકતનું એ માગ વિધાન છે. જીવનની કેવળ હકીકતમાંથી જીવનનો સાર્વત્રિક ધર્મ તારવી ન શકાય. તેથી તમારે અહીં આટલું ઉમેરવું જોઈએ કે જોખખા ઓણું મારણું એટલે જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે જીવણું.) પોત મહાદેવે આ સુધારો તરત સીકારી લીધો અને તેનું ફ્રેંચ કરીને તે પોતાના પુસ્તકમાં લખી લીધું, અને કહ્યું, હવે પછીની આગતિમાં આ સુધારો જરૂર દાખવ કરીશ.)

જીવણું એટલે મારણું એ પ્રકૃતિનો નિયમ છે અને, પણ માનવજીવનનો ધર્મ એ ન હોઈ શકે. જીવનધર્મ કહે છે કે 'જોખખા ઓણું મારણું' એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે હવે જ બરાબર છે ન મારના તરફ, જ્યાં જ્યાં તરફ, સર્વેને અભયદાન આપવા તરફ હૃદયને ટિકટતાથી વાળવું એ જ જીવનનું રહસ્ય છે. ધરીએ વિશાળ અને જળવાન બનાવીને આવરદા અતિ લાંબું કરવાને માટે આપણે કંઈ જુરતા નથી

આપણે તો હવે વિચાર કરવાને અને જીતીએ છીએ આપણ
જીવન તેમજ આપણ મરણ, એ બંને હવેના વિચારને
અર્થ ન હોય જીવનનો ખીલ કોઈ હેતુ નથી, હોઈ શકે નહિ
જીવનાનું તે જીવન કૃતાય કરવાને માટે પ્રેમના વિચારથી જ,
તે પિ વિચારનાથી જ, આત્મોપચયથી જ તે સિદ્ધ થઈ શકે
સર ન હોય જ એ વાત જો સમજાવે છે તે કેમ અને કેને માટે ?
એક મન્યાસીને વાધે ફાડી ખાશે ત્યારે વાધની જૂખ શાત
થઈ તેને જો તમિ થઈ તે પોતે અનુભવીને તેણે સાક્ષ્ય જોતો
જ ઉત્તર કયો મન્યાસીને વાધને જો મન માનવાનો હોય
છે અથવા જો પ્રેમ આપવાનો હોય છે તેમા આવા બે વચના
જોય છે ' જમય સમભૂતમ્ય । મત્ત ગર્વ પ્રવર્તત । ' ઉપર જોતો
દાખલો આપ્યો છે તે સંન્યાસીએ પોતાનો પ્રેમ સાચો કરી
જાતા તે કમીરે પશુ-વિદ્યાત્મિક અનુભવીને જ કહ્યું છે કે,
પર પદોં ગહ છાઈ રમના વટક વચ મત યાત ર ।

ખીલ એ સંત કવિએ ગાયું છે કે,

જવ હોં વગા ધૈર કરોં ?

વહન પુરતત પ્રમુ નીજ મુગ તે

' ઘન ઘન હોં વિહરી '

ગાપુ સમાન રાયે જગ હેરાઈ

નિત નિમય નિચરો ॥

ધા ધર્મોમા આ અર્થસાનો જ ઉપદેશ વધના યોગ
પ્રમાણમા કરેતો છે જો ધર્મમા અર્થસાને પ્રધાનપદ આપેલું
નથી તે ધર્મ જ નથી એમ કહી સમાય આ અર્થસાનું મૂળ
શામા રહ્યું છે તે દિલ્લુધર્મમા વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને જાતાવેલું
■ ગીતામા એટલું જ કહ્યું છે કે,

સમ પદયન્ દિ સવન્ સમસ્તિવાર્મીશ્વરમ્ ।

ત દિનદયા ગામાનમ્ તતા ચાનિ પરા ગતિમ્ ॥

ગીતા ૧૩, ૨૮

ક્રમિરને જાણે જ સરખી રીતે વ્યાપેનો જોઈને, બરેયો જોઈને જાની પુરવ દિસાની પ્રવૃત્તિ કરેના નથી. (હિંસા કરી એ પોતે જ પોતાનો ઘાત કર્યા જગજગ છે એ તે જાણે છે અને એ રીતે હૃદય શુદ્ધ અને પૂર્ણપણે વિકસિત થવાથી તે હૃતમ ગતિને પામે છે; એટલે કે તેને આ વિશ્વનું પૃથક્કાર તત્ત્વ જે યાદ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.) આત્માને યોગજવાની એક માત્ર સાધના અહિંસા જ છે અને તેથી જ તેને અમૃત ઓળખું નામ આપેલું છે. બીજી જાણી સાધનાઓ આ એક જ મોટી સાધનાની મદદને મારે છે.

અહિંસા પૂરેપૂરી પચી જાય એટલે કામવિકાર આપો-આપ શમી જ જાયો જોઈએ. જેને અહિંસાની વાત ગળે જાય નથી તેને અહિંસાની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થઈ નથી એમ દેખાઈ આવે છે. એથી જોઈને જેને અહિંસાની સર્વવ્યાપી તાત્કાલિકી લાગી નથી તેને અહિંસાનું રસસ્થ ન સમજાયું હોવાથી સ્વર્ગ અહિંસાનું પાલન પચી તેને મારે જાડું મુકેલ જાણે છે.

વિકારને કાળમાં લેવાને જાહેર, ગતિ પર મંથન રાખવાને જાહેર સંતતિનિયમન કરવાનો પ્રયાસ કરવાથી સમાજનું દિલ મધાતું નથી એ વાતનો વિચાર હવે બતાવેલી દૃષ્ટિથી કરવો જોઈએ. જનમંથના અથવા વસ્તી મર્યાદિત કરવા પૂરેના જ સામાજિક આદર્શ ન દોષ શકે કાળક્રતા એ આત્મ જોતાં એક જનની દિસા જ છે એટલે તેનું નિયમન કરવામાં સમાજદિલ સમાયેલું છે. પગંતુ કદાચ આ વિચાર જ આજની આધુનિક પેઢીને વિચિત્ર લાગશે કાળ પાકવા પહેલાં જ એકાદો વિચાર સોઝો આગળગતું કરવા જતાં તેનું આકર્ષન ન થવાથી કેવળ ગેરમમજ પેન થાય છે. પણ એકાદ માનુસના મગજમાં એકાદ સારો નિચાવ તો અને તે જો સત્ય હોય તો તેના પેદાશોનો એટલે કે તેની ગર્ભાને કાળ આવી લાગે છે એમ મા મારે ન માનવું ?

દુઃકેદરેક સમાજમાં પોતાનાં ને પારકાં એવો ભેદ ક્યારામાં આવે છે. પોતાનાંની સાથે વર્તવાનો નિયમ જુદો અને પારકાની સાથે વર્તવાનો નિયમ જુદો. દયા, કામ, સત્ય, સ્વાર્થસાગ, જ્ઞાન આપણે વગેરે જાણી સુંદર સદ્ગુણો પોતીકાંની સાથે જ પાળવાના. પારકાઓની સાથે તે પાળવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત નથી થતો એવું દુનિયાની બધી જ જગતોનું વહેવારગાત્ર કહે છે. દ્વંદ્વમાં કહીએ તો (પોતાનાંને માટે અહિંસાધર્મ અને પારકાને માટે યુદ્ધધર્મ એવો ભેદ કરવામાં આવે છે) (જો એક વિશ્વવ્યાપી સમાજ ઘડવો હોય—એવો સમાજ ન ધરાવતો કશું જ કારણ નથી—તો પોતાનાં અને પારકાંનો આ ભેદ ખૂસી નાખવો જોઈએ.)

કેટલાક કહે છે કે ‘પારકાંને પહેલાં પોતીકાં બનવા દો પછી તેમની સાથે અગે અહિંસાથી વર્તીશું.’ આમ કહેવા માં અહિંસાદત્તિનો કોઈ રહેલો છે. વડીલ માણુએએ નાન-પણુમાં આપણને એમ નહોતું કહ્યું કે પહેલાં તું સ્વચ્છ રહેતાં શીખ પછી અગે તને પાસે લક્ષ્ય. (આવું આજે કેટલાક સનાતનીઓ દરિજનોને કહે છે ખરા!) હાએ પણ પોતાનાં ગચ્ચાને કદી કહ્યું જાણ્યામાં નથી કે ‘તું મારા પર પ્રેમ રાખશે તો જ હું તારા પર પ્રેમ રાખીશ’ પ્રેમધર્મ કે અહિંસાધર્મ ગાંડ-કારણમાં જે પ્રતિસહકારને નામે ઓળખાયો છે તેવો માર્ગ નથી. તે તો નિરપેક્ષ છે અને તેથી જ આખરે વિજયી નીવડે છે.

એટલે વહેવાર ધર્મ મનમાં ને મનમાં હમે છે ને જંબીર-તાથી માયું હસાવીને કહે છે કે, ‘વાત તો ખરી. પણ ઘોડા ધાસકે (ધાસની) સાથે ચારી (દાસ્તી) કરેગા. તો ખાયેગા ક્યા?’ સાધારણ સોઠો હમેશાં પૂછે છે કે, ‘હંદરે જિતાડી સાથે અહિંસાધર્મથી વર્તવું એટલે શું કરવું? જાતે જઈને તેના પેટમાં જેમી જવું એમ જ કે બીજું કંઈ?’ મોટા મોટા

તત્ત્વનિષ્ઠ માણસોને માટે પણ આ બે સવાચોનો સમાધાનકારક ઉત્તર આપેલો મુશ્કેલ છે. અહિંસાધર્મનો વિકાસ કમુશ્કેલ થાય છે. એક નાના સરખા ચણગામાંથી આગળ ઉપર મોટો દૃવ કેવી રીતે ફેલાય છે એ સરખાતથી જ કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. મામૂલી વેપારીઓની કાદીમાંથી વૈધતા વધતા બે આખરે મોટું સામાન્ય બની શકે તો પછી દુનિયામાં બીજું અશક્ય શું છે?

[આજનો પ્રસ્તુત ગ્રંથ તો ઘોડો અને ઘાસ અથવા હિંદ અને બિલાડીનો નથી, પરંતુ માણસ માણસ વચ્ચેનો છે.

માંસાહારી લોકો પણ જે ગ્રાણીઓ હિંસ નથી અને ખાવા જેવાં નથી તેમનો વધ કરવો બરાબર નથી એવો પ્રચાર કરે છે. આ પ્રચારમાં પણ શુદ્ધ અને વ્યાપક અહિંસાનું મૂળ રહેલું છે.

કંઈ નહિ તો માણસ માણસ વચ્ચે અહિંસાનો નિયમ સ્વીકારવામાં આવે તોયે આજનો માનવીગ્રભાવ ઘણું અંગે બદલાઈ જશે.

મનુષ્યસ્વભાવ બદલી શકાય છે એવી કેટલાક લોકોની શ્રદ્ધા છે. બીજા કેટલાકને એમ લાગે છે કે એ વાત તદ્દન અશક્ય છે. આજ સુધી દુનિયા જેમ ચાલતી આવી છે તેવી જ તે આખર સુધી રહેશે. પોતાને સહે તે મુજબ દુનિયામાં વર્તવું અને દુનિયાને છે તેવી જ આપણી પાછળ મૂકી જવી એવું માનનારો અને કહેનારો વર્ગ બહુ મોટો છે. મનુષ્ય-સ્વભાવમાં ફેરફાર કરવો શક્ય છે, ઈષ્ટ છે અને અપરિણામ છે એમ માનનારાઓમાં પણ બે વર્ગ છે. કેટલાક કહે છે કે મનુષ્યનો સ્વભાવ તેની પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. સમાજ-રચનામાં ફેરફાર કરો એટલે તેની મનોરચના આપોઆપ બદલાઈ જશે. બીજા પક્ષ કહે છે કે કેળવણીથી, દાખલો બેસાડીને અને સાચાં સામર્થ્ય સ્વભાવ બદલવાની શરૂઆત કરો એટલે વાહરડાની પાછળ જેમ ગાય બાય છે તેમ સમાજરચના પણ આપમેળે બદલાશે અને ઈષ્ટ સ્વરૂપ લેશે. કદાચ આ

છેડેથી જોડી વખતે સરઆન કરવી પડશે. તે ગમે તેમ દો, માનવી મંદુરિમાં જોકે જગરદરત પરિવર્તન થવાનો કાળ આવી લાગ્યો છે એમાં સંકા નથી. આ મંથનકાળમાં દેટલાંક નરકગામી તરવો કાળીને ફૂંકાડા મારશે તો દેટલાંક વિશ્વવ્યંધુત્વ આપના કરનારાં જિખ્વગામી તરવોનો પણ ઉદય થશે.

આપણે જોઈએ છીએ કે લડાઈમાં ન્યાં મારી નાખવું એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે ત્યાં પણ જીવની પરવા ન કરતાં જે માણસ પોતાની જાતને મંકટમાં ઉતારે છે, અને પ્રગંગ પડે પોતાનું જાણિદાન આપી દે છે તેને વિશે જે આદરભાવ મળે છે તે લડાઈમાં ફેવળ ધણી સોડોને મારી નાખનારને વિશે થતો નથી. ખાટકી, મારા, ફારસી દેવામાં અથવા શિરઝોદ કરી વધ કરવામાં મદદ કરનાર જલ્લાદ, અને એકાદ જલ્લાદ પ્યાથી લાખો જાંતુઓનો નાશ કરનાર શાસ્ત્રજ્ઞ એ બધાને કોઈએ શરોની પંક્તિમાં તો નથી મૂક્યા; તેઓ સમાજની જે સેવા કરે છે તેની સોડો કદર કરે છે, તેમને પૈસા પણ આપે છે, એ બધી વાત ખરી હોવા છતાં સમાજહૃદયમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી.

અહિંસા એટલે કુનિયાની પ્રગતિને અર્થે, ન્યાય, નીતિ અને પ્રેમના વિજયને અર્થે પોતાનું મુખ અને પોતાનું સામાન્ય હિત તેમ જ પોતાનો જીવ ખરગી નાખવો તે. 'તમે પણ મોજમાં રહો અને અમે પણ મોજમાં રહીશું', કોઈ કોઈને મારે નહિ અને બધા જ મોજ કરો, એવો કંઈ અહિંસાનો ઉપદેશ નથી. કોઈ સમાજ ન્યારે વિલાસી ચર્ચ જાય છે અને અધ પાતને ઢાળે બેતરવા માંડે છે ત્યારે સુખવસ્તુ સોડો આવી જ વાત કહે છે. 'અરે નાહક શું કામ ટકટકારો કરો છો? તમારાથી થાય તે મોજ તમે ઉડાવો અમારાથી બનશે તે અમે જીડાવીશું; કોઈએ કોઈને બદનામ કરવાની કે ગાળો આપવાની જરૂર નથી.'

સાચું જોતાં આ કંઈ અહિંસા નથી. દરેક મોજ-મજની પાછળ તેના પાયામાં કયાંક ને કયાંક દિસા ચાલુ જ હોય છે. એકની મોજ એટલે બીજા કોઈને મોડું દાખીને માર ખાવાનો જ રહે છે. મોજ ઉઠાવનારા લોકો કહે છે કે શાન્તિ-રણ પુષ્ટિરણુ તુષ્ટિરણુ । જેનું પેટ બરાચ છે તેને આખી દુનિયા ધરાપેલી જ લાગે છે. આવી શાંતિમાં કોઈ તકરારની વાત જીભી કરે છે તો તે જલદી કચખોર ગણાય છે. મોજના લોકોની અહિંસા તો એક જાતનું નાદાનપણું છે. તે સાચી અહિંસા નથી. સાચી અહિંસા વીરવૃત્તિની હોય છે. તેણે બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવાનું મત લીધેલું હોય છે. બેઠેલી મદી બોળાઈ જશે એવા ધાક તેને નથી હોતો. બધાંનું સુખ, સર્વનો ઉદય એ જ અહિંસાનો અંતિમ આદર્શ છે.

કોઈએ પણ બીજા કોઈની જાંધ પર ચઢી જોગીને જિંઘા થવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. બધાએ જ સમાન-પણે જમીન પર જીભા રહેવું અને પોતાની કરામત કે તાકાતથી પોતાનું માયું જોઈએ તેટલું હિંચું કરવું. પગની સમતા રહે એટલે થયું. માથાં આજીવતાં જિંઘાનીચાં રહે એનું દુઃખ નથી.

દુનિયાનો સુધારો હોય તો પહેલાં આપણે જાતે શુદ્ધ થવું જોઈએ એ. અહિંસાનો સર્વથી મોટો સિદ્ધાંત છે. સજ્જનતા અને દુર્જનતા એ બંને તરફો એકસરખાં ચેપી હોય છે. જે કંઈ દૂર હોય તો તે સજ્જનતાની વધારાની તાકાતનો છે. સજ્જનતા દેખાય છે સૌમ્ય પણ તેનું પરિણામ પ્રખર હોય છે, એ જાતનો બરોસો અહિંસાને હોય છે અને તેથી જ અહિંસાની કાર્યપદ્ધતિ અથવા સુદનીતિ અલૌકિક એટલે કે લોકવિલક્ષણ હોય છે. જે કેકાણે જિંઘી ઇમારત ઉઠાવવાની હોય છે ત્યાં પહેલાં આપણે જમીન ખોદવા માંડીએ છીએ. કોઈકને એ અવજો મંધો લાગશે; પણ પાયો મજબૂત કરે તો જ ઉત્તમ પ્રકારની મજબૂત ઇમારત ઉઠાવી શકાય.

આ વાત જેમ સાચી છે તેવી જ રીતે સામાજિક મનોરથના બદલવાથી જ સર્વોદયકારી સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપી શકાય એ વાત પણ સાચી છે. કાલે ખૂબ અનાજ ભગશે ને પાકશે એ વિશ્વાસથી જેમ ખેડૂત આજે હાથમાંનું ધાન્ય ખેતરની માટીમાં નાખે છે અને તેને કાઢવામાં દાહવા દે છે તેવા જ વિશ્વાસથી અહિંસા સ્વાર્થનો ત્યાગ કરે છે. ખેડૂત જે ખીજ વાવે છે તે પૂર્વે થયેલા અનુભવને વિશ્વાસે વાવે છે. અહિંસાના પ્રયોગો આજ સુધી મોટા પાયા પર વ્યાપક પ્રમાણમાં થયા નથી તેથી તેમનું પરિણામ આગળથી કહી ન શકાય. અને તેથી તેમને વિશે ધાગી વાર બેરોસો પણ પડતો નથી.

પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનવેત્તા ફેરેડેને વિશે કહેવાય છે કે વિદ્યુત પદાર્થના બહારના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર જ હોય છે એવી તેણે શોધ કરી. તરત જ તેણે તાંબાની એક નાની ઓરડી કરાવી, પોતે તેમાં જઈને બેઠો અને બહારથી તે ઓરડીને વિજળાથી ભરી દેવાને કહ્યું. શોધી કાઢેલા સિદ્ધાંત પર તેનો એવો અટળ બેરોસો હતો કે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખતાં તેને કશી ફિકર ન થઈ.

પરંતુ આ બાબતમાં તો ફેરેડેને અંતરમાંથી બેરોસો હતો કે જીવને જોખમ નથી. પરંતુ ક્રિટલાક નૈતિક સિદ્ધાંતો તો જીવને જોખમમાં નાખીને અને પ્રમંગ પડ્યે જીવ આપીને સિદ્ધ કરવા પડે છે. એ કાર્યને માટે જે નિષ્ઠાની જરૂર હોય છે તેને જ આત્માનું અમરત્વ કહે છે. (અંગીકાર કરેલી વસ્તુની સિદ્ધિને અર્થે જે પ્રાણ અર્પણ કરે છે તે આત્મનિષ્ઠ જ ગણાય. આત્મા વિશે અથવા તેના અમરત્વ વિશે પછી તે બૌદ્ધિક વિશ્વાસ ધરાવતો હોય કે નયે ધરાવતો હોય. એથી જલદું જે માણસ આત્માથી વ્યતિરિક્ત બીજું કશું જ નથી અને આત્મા અજરામર છે, અવિકારી છે એમ હમેશ

પ્રતિપાદન કરે છે અને બલિદાનના પ્રસંગે પાછો પડે છે તે આત્મનિષ્ઠ નથી, નાસ્તિક છે.

અહિંસા અને આત્મનિષ્ઠા એ બેનો પરસ્પર મંત્રધ સ્વાભાવિક છે. આત્મનિષ્ઠા, અહિંસા અને અહાયર્થ એ ત્રણે એક જ વસ્તુની જુદી જુદી બાજુઓ છે, એક જ રત્ન પર પાડેલી પહેસ છે, અને તે રત્ન તે મનુષ્યજીવનનો ચિંતામણિ છે.

સત્ય

બાળક જન્મે છે ત્યારે મા સાથે મંડળ બાધીને જ અવતરે છે. તને માની ઓળખાણ કરાવવાની બાકી નથી રહેતી. બાકીની દુનિયાની પિંજન તેને પછીથી ધીરે ધીરે થાય છે. તે જ પ્રમાણે સત્ય માણસને સહજ છે. બાકીના સિદ્ધાંતો તેણે કેળવણીથી સાધવાના રહે છે. દાખલા તરીકે અહિંસાને માણસે પ્રયત્નથી સાધવી રહી. ક્રોધને પ્રયત્નથી મારવાનો રહે છે. પરંતુ સત્ય જોવાની રચિ અને સત્ય બોલવાની સ્વભાવ એ તેને કદરતી અથવા તો આભાવિક જ હોય છે. જૂઠાણાનું ધૂતપણુ જ તેને કેળવવું પડે છે. નાના છોકરાઓ પોતાના અથવા ધનના સ્વાર્થને ન ઓળખતાં ત્યારે સાચું બોલે છે ત્યારે આસપાસના મોટેરા ડાહ્યા માણસો તેમને હસે છે. સમાજનું હાસ્ય માણસને મરણથીયે વધારે કુખ આપનારું થાય છે. તે હાસ્યની બીકથી તે સત્યનો દ્રોહ કરતા રીએ છે અને પછી ધીરે ધીરે બધાં જ કપટ તેનામાં ઘૂસી જાય છે.

માણસ જે એવો નિશ્ચય કરે કે બધા જ પ્રસંગોમાં હું સાચું જ બોલીશ અને સાચી જ વર્તીશ તો કેટલાયે અપરાધોમાથી અને કેટલાયે અધ પતનોમાથી તે આપોઆપ બચી જશે.

આપણે દૈવી સપત્તિનો વિચાર અભયથી સર કરેલો, તે અભય અને આ સત્ય વસ્તુતઃ એક જ છે. મહાભારતમાં વ્યાસમુનિએ સત્યના તેર આકારો અથવા ઘાટ મણાવ્યા છે.

સત્ય, સમતા, દમ, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, દ્રી (શરમ), તિતિક્ષા, અનસૂયા, ધ્યાન, આર્પતા, ધૃતિ (લોકકલ્યાણેચ્છા) અને દયા. પ્રાચીનકાળના લોકોને વ્યાપક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની ટેવ હતી અને વ્યાપક સિદ્ધાંતો ઝાંધવાનો શોખ હતો. તેથી એક શબ્દના જોટલા અર્થ થઈ શકે તેટલા અર્થો ધ્યાનમાં લઈને શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનું તેઓ પર્મદ કરતા. જે માણસમાં સત્ય પૂર્ણપણે પચી ગયું છે તેનામાં ઉપર ગણાવેલા બાર કે તેર ગુણો ન હોય એમ બને જ નહિ, એવું તેમણે જોઈ લીધું. અને તેથી જ એ ગુણોને સત્યના આકાર ગણાવ્યા. જેનામાં સત્ય છે તેનામાં ઉદારતાથી વર્તવાની આર્પણા હોય જ, મન સંકુચિત રાખીને માણસ જો સત્યથી ચાલવા માટે તો ડગલે ને પગલે ગોટાળા પેદા થયા વિના રહે જ નહિ. આર્પતા અને સત્ય એ બંને એકબીજાની સદાયથી જ શોખી શકે.

સત્યમાં સમાજહિતની પરમ શક્તિ ગરેલી હોવાથી સત્ય અને ધૃતિ પણ પરસ્પર પોષક જ બને છે. કયે પ્રમંગે કેમ વર્તું તે આપોઆપ સમજાવી દેનારું તત્ત્વ દ્રી જ છે. એક બાબુથી દ્રી અને બીજી બાબુથી ધ્યાન એવી સાધના અમલમાં હોય એટલે સત્યનું આચરણ તદ્દન સ્વાભાવિક બની જાય છે. દમ વિના સત્ય શક્ય નથી એ હવે વિસ્તારથી પુરવાર કરવાની જરૂર નથી. દમને લીધે વાસનાઓનો દસ થાય છે અને આત્મા સ્વાભાવિક રીતે જ વિકાસ પામે છે, અને તેથી જોજો દમ કેળવ્યો છે તેને જ સત્યનું સ્વરૂપ સમજાય છે અને તેનામાં જ સત્યનું પાવન કરવા જેટલું ધૈર્ય આવે છે. સમતા, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, દયા, અનસૂયા એ બધા જ સામાજિક સદ્ગુણો છે.

સત્ય વિના સમાજ એક કાણુને માટે પણ ટકી નહિ શકે. દુનિયામાં ન્યાં જઈએ ત્યાં અસત્યનો અનુભવ થયા કરે છે એટલે આપણે ચિત્કારીએ છીએ. પણ આપણે જો

જરાજર ધ્યાનથી જોઈશુ તો જણાશે કે આપણી આ દુનિયામાં
 પણ અસત્ય કરતાં સત્યનું જ પ્રમાણ વધારે છે. સત્યથી જ
 પૃથ્વી ધારણ થાય છે, સત્યથી જ વહેવાર ચાલે છે. જે સોડાને
 આપણે છેક લુચ્ચામાં કાઢી નાખીએ છીએ તેમને પણ ઘણી
 વખત સાચને જ અનુસરીને વર્તવું પડે છે. સત્યની ઢાલ
 પાછળ જ તેમને પોતાનું અસત્ય મંતાડવું પડે છે. જે માણસ
 જૂઠું જોયે છે તે બધા જ ચુના એકી સાથે કરે છે એવો
 મનુસ્મૃતિનો પણ અભિપ્રાય છે. ઉપનિષદોમાં પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો
 વચ્ચે ગ્રહ ધેવસ એટલે કે ડાણ મોહું એનો ગંધડો જાગ્યો તેનું વર્ણન
 છે. બધી ઇન્દ્રિયોએ વારાફરતી શરીરનો ત્યાગ કરી જાયો,
 પણ શરીરનો નાશ તો ન થયો. પ્રાણે જવાની ટેવણ તૈયારી
 કરી એટલે જ શરીર ને બધી ઇન્દ્રિયો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયાં
 ને તેમણે પ્રાણનું જ્યેષ્ઠત્વ સેમજ એષ્ઠત્વ સ્વીકાર્યું. સર્વ
 સદશ્યોમાં સત્ય એ પ્રાણને રથાને છે. એક સત્ય જે ને

શક્તિ મેળવવી, દેહાવવી અને વધારવી એ જ માણુસને જીવન-સર્વસ્વ લાગે છે.

પરંતુ માણુસની આ શક્તિની ઉપાસના ઘણે અંશે અંધળી હોય છે. શક્તિની ઉપાસના કરતાં પહેલાં શક્તિનું સાચું સ્વરૂપ જાણખવું જોઈએ. શક્તિ શક્તિમાં પણ માયાવી શક્તિ અને સાચી શક્તિ એવો ભેદ છે. આહારમાં જોમ પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક અને માદક એવા પ્રકારભેદ છે તેવા જ શક્તિમાં પણ છે. સાચી શક્તિ સત્યની જ છે એ સમજાતું નથી ત્યાં સુધી માણુસની શક્તિની ઉપાસના અવળે રહેતે જાય છે. સત્ય દેખાવમાં તદ્દન સાદું હોય છે, પણ તેના જોડેથી શક્તિ દુનિયામાં અથવા દુનિયા બહાર કોઈની જ નથી. સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો સત્ય અને આત્મા એ બે વચ્ચે કશો ફેર નથી. જીવન અને મરણનો જ વિચાર કરનાર પ્રાકૃત અથવા સામાન્ય માણુસને પોતાનો પ્રાણ તે જ આત્મા છે એમ લાગે છે. પણ તે સાચું નથી. જીવ અથવા પ્રાણ એ માનસિક શક્તિઓના જોડેનો જ જડ છે. આત્મા તો સનાતન, વિશુ અને અગાધિત એવું સત્ય છે.

આટલા ખાતર આપણે સત્યનું સ્વરૂપ જરાજાર સમજી લેવું જોઈએ.

×

×

×

આપણે જોવું જોયું હોય તેવું જ સરળતાથી સીધેમીધું કહી દેવું જોઈએ કે યુગાર્થકથન તે જ સત્ય એવો સત્યનો સામાન્ય અર્થ થાય છે. આપણી જેવી પ્રામાણિક સમજ હોય તે પ્રમાણે જ જોાયલું, કહેવું અથવા તો ખીજના પર છાપ પડવા દેની એ સત્યનો ગુખ્ય પ્રકાર છે. યુગાર્થકથન એ એક પગથિયું થયું. આપણે જે જોયું, જે સાંભળ્યું, જે અનુભવ્યું અથવા વિચાર્યું તેમાં જૂઠા કે દોષ નહિ હોય, તે નિર્જાત જ દગે એવું કોઈનાથીયે ખાતરીપૂર્વક કહી નહિ શકાય. પરંતુ આપણે

ગરાળર ધ્યાનથી જોઈશુ તો જાણાશે કે આપણી આ દુનિયામાં પણ અસત્ય કરતાં સત્યનું જ પ્રમાણ વધારે છે. સત્યથી જ પૃથ્વી ધારણ થાય છે, સત્યથી જ વહેવાર આવે છે. જે લોકોને આપણે છેક લુચ્ચામાં કાઢી નાખીએ છીએ તેમને પણ ધણી વખત સાચને જ અનુસરીને વર્તવું પડે છે. સત્યની દાસ પાછળ જ તેમને પોતાનું અસત્ય ગંતાડવું પડે છે. જે માણસ જૂઠું બોલે છે તે બધા જ ગુના એકી સાથે કરે છે એવા મનુસ્મૃતિનો પણ અભિપ્રાય છે. ઉપનિષદોમાં પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે ગ્રહ શ્રેયસ્ એટલે ઠાણ મોહું એનો અર્થડો જાણ્યો તેનું વર્ણન છે. બધી ઇન્દ્રિયોએ વારાફરતી શરીરનો ત્યાગ કરી જોયો, પણ શરીરનો નાગ તો ન થયો. પ્રાણે જવાની કેવળ તૈયારી કરી એટલે જ શરીર ને બધી ઇન્દ્રિયો આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયાં ને તેમણે પ્રાણનું જ્યેષ્ઠત્વ તેમજ શ્રેષ્ઠત્વ સ્વીકાર્યું. સર્વ સદ્ગુણોમાં સત્ય એ પ્રાણને રથાને છે. એક સત્ય જો ટકશે તો બાકીના બધા સદ્ગુણો ગમે ત્યાં ચરવા નીકળી ગયા દશે તોયે પાછા ફરશે જ. પણ જો એક સત્ય ગયું તો બાકીના બધા સદ્ગુણો નિષ્પ્રાણ થઈ ગયા સમજવા.

આપું આ સમ્રાટ સત્ય પાંગળું નથી. તેને ઠાઈળીઝ નિમ્નતીય તત્ત્વની મદદ ખપતી નથી. સત્યની ગદ્દે દિંચા દોડી આવે તો સત્ય દુર્ગાળ અને અપમાનિત થાય છે. સત્ય જેમ સ્વયંભૂ છે તેવું જ સર્વસમર્થ છે, અને સ્વવીર્યગુપ્ત એટલે કે સ્વવીર્યરક્ષિત છે.

સત્ય એ આદ્યુત-શક્તિ છે એ વાત જ્યાં સુધી માણસને ગળે બેતરી નથી ત્યાં સુધી માણસની સત્યનિષ્ઠા અનન્ય તેમજ અખંડ થાય એ બહુ મુશ્કેલ છે. સ્વભાવે જ માણસ શક્તિનો ઉપાસક છે. દુનિયાના બધા વહેવાર શક્તિના જોર પર આવે છે એમ તેણે અનુભવેલું છે એટલે શક્તિને શરણે જવું, તેની ઉપાસના કરવી, ગમે તે રૂતે, ચેનકેન પ્રકારેણ

શક્તિ મેળવતી, ટકાવતી અને વધારતી એ જ માણસને જીવન-સર્વસ્વ લાગે છે.

પરંતુ માણસની આ શક્તિની ઉપાસના ધણે અંશે આંધળી હોય છે. શક્તિની ઉપાસના કરતાં પહેલાં શક્તિનું સાત્ત્વ રચપ ઓળખવું જોઈએ. શક્તિ શક્તિમાં પણ માયાવી શક્તિ અને સાચી શક્તિ એવો ભેદ છે. આધારમાં જેમ પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક અને માદક એવા પ્રકારભેદ છે તેવા જ શક્તિમાં પણ છે. સાચી શક્તિ સત્યની જ છે એ સમજાવતું નથી ભાં મુઠી માણસની શક્તિની ઉપાસના આવળે રહેતે જાય છે. સત્ય કેખાવમાં તદ્દન સાફ હોય છે, પણ તેના જેટલી શક્તિ દુનિયામાં અથવા દુનિયા બહાર કોઈની જ નથી. સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો સત્ય અને આત્મા એ બે વચ્ચે કશો ફેર નથી. જીવન અને મરણનો જ વિચાર કરનાર પ્રાકૃત અથવા સામાન્ય માણસને પોતાનો પ્રાણ તે જ આત્મા છે એમ લાગે છે. પણ તે સાત્ત્વ નથી. જીવ અથવા પ્રાણ એ ભૌતિક શક્તિઓના જેટલો જ જડ છે. આત્મા તો સનાતન, વિશુ અને અખાદિત એવું સત્ય છે.

આટલા ખાતર આપણે સત્યનું સ્વરૂપ જરાગર સમજી લેવું જોઈએ.

x

x

x

આપણે જેવું જોયું હોય તેવું જ સરળતાથી સીધગીધું કહી દેવું એટલે કે યથાર્થકથન તે જ સત્ય એવો સત્યનો સામાન્ય અર્થ થાય છે. આપણી જેવી પ્રામાણિક સમજ હોય તે પ્રમાણે જ ગોયવું, કહેવું અથવા તો બીજાના પર છાપ પડતા દેવી એ સત્યનો મુખ્ય પ્રકાર છે. યથાર્થકથન એ એક પગથિયું થયું. આપણે જો જોયું, જો સાંભળ્યું, જો અનુભવ્યું અથવા વિચાર્યું તેમાં જુલ કે દોષ નહિ હોય, તે નિર્ભાત જ દર્શો એવું કોઈનાથીયે ખાતરીપૂર્વક કહી નહિ શકાય. પરંતુ આપણે

ત્યાં સુધી તેના પર વિશ્વાસ છે, આપણને તે સાચું લાગે છે ત્યાં સુધી તેને આધારે ચાલવું અને તે મુજબ નિવેદન કરવું અને તે અનુસાર વર્તવું એ સત્યનિષ્ઠાનું આવશ્યક અંગ છે. (જુદી જ બાબતો વિશે પેટમાં શંકા જરીને માથુસ બે ચાલવા બંધ થો તે નાસ્તિક બની જાય, તેનું જીવન મુકાર્ષને વેરાન બની જાય.) માથુસને જેવું અને જેટલું સત્યનું દર્શન થયું હોય તે પ્રમાણમાં સત્યને વળગી રહેવું એ જ તેની સાચી ઉપાસના છે.

સત્ય સ્થિતિમાન નથી પણ ગતિમાન છે. જે થોભી જાય છે, જોભા રહે છે તેને સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે ચાલે છે, ગતિમાન છે તેને માટે જ સત્ય છે. હાથમાં ફાનસનો દીવો સર્જને જે રાત્રે જોભા હોઈએ તો બધું જગત આપણી નજરે પડતું નથી. પણ તે દીવો હાથમાં પકડીને આપણે ચાલવા માંડીએ એટલે જેટલાં પગલાં ચાલીશું તેટલો આગળનો પ્રદેશ આપણને દેખાવા માંડે છે, અને એ રીતે બધા ભૂમિભાગનો અનુભવ આપણને થઈ શકે છે. સત્ય ચાલનારને માટે છે, થોભી જનાર કે જોભા રહેનારને માટે નથી.

જે માથુસ સ્વાર્થના કાંપમાં ખૂંટી જાય ■ અથવા જેને પક્ષાભિમાનનો પક્ષાપાત થયો છે તેનાથી સત્ય દૂર ગયું, તેને ને સત્યને અંતર પડી ગયું સમજવું. સત્ય નિગમી માટે ને

મેદા થાય છે, કેમકે દુનિયામાં ઘણી વાર એવો અનુભવ થાય છે કે જે જેનું નજરે પડે છે તેવું તે નથી હોતું. જાદી જ બામનોનું જાગ્રદારીપૂર્વક નિવેદન કરવાની ટેન પડ્યા પછી યુક્ત નિરીક્ષણ કર્યા વિના છૂટકો જ રહેતો નથી. આવા પ્રકારનું નિરીક્ષણ કરવા લાગીએ કે તરત જ એનું દેખાઈ આવે છે કે ઘટનામાત્રમાં કોઈક એક સાર્વત્રિક નિયમ હોય છે અને જાદી ઘટનાઓ એ નિયમના અંશાવનાર જેવી છે. આ વાતની ઉત્તરોત્તર પ્રતીતિ યતાં યતાં નિવેદન કરવાના કાર્યની સાથે જ નિરીક્ષણની સાધના શરૂ થાય છે. નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ શરૂ થયું તેની પાછળ આપોઆપ જ પ્રયોગ શરૂ થાય છે. નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ એ બે વૃત્તિઓમાં પરિરિચિતિ જેવી હોય તેવી જ સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. પ્રયોગમાં વિશિષ્ટ પરિરિચિતિ ઉપજાવીને સૃષ્ટિનો નિયમ શોધે છે, સત્ય જ આપણો વહેવાર કઈ રીતે ચલાવે છે અથવા નભાવે છે તે જોવાની આવડત આવતી થાય છે. અને મથાર્ય કથનની સાથે જ નિયમસોધન પણ સત્યની ઉપાસનાનું આવશ્યક અંગ બની જાય છે.

વેદોમાં સત્યમ અને ઋતમ એ બે શબ્દો એકાસાથે આવે છે. બંનેનો ગાય એક જ છે. સત્ય એટલે હોયું. જે વિકાસાધિષિત છે તે સત્ય. જે ચિરકાળ ટકે છે, જેનો વિરોધ ટકી શકતો નથી અને જે વિકાર પામતું નથી, વિકારને દાદ દેતું નથી તે સત્ય. ઋતનો અર્થ જરા જુદો છે. (સુ. એટલે જનું, ચાલણું, નિયમપૂર્વક આવતું અને જતું. ઋત શબ્દ આ ઉપરથી નીકળેલો છે. ઋતમ એટલે આ સર્વ વિશ્વમાં અનુસૂત ચયેલો સાર્વભૌમ નિયમ. દુનિયાની જાદી ઘટનાઓ પરિવર્તનશીલ છે અને આ પરિવર્તનો અથવા આવર્તનો એક વિશિષ્ટ નિયમ મુજબ ફરીફરીને આવે છે અથવા થાય છે. આ હકીકત માણસને દેખાવા લાગી. તેની સાથે જ તેને

સત્યના વ્યાપક સ્વરૂપનું અરપઝરપ દર્શન થયું. ઋતમનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં આખરે સત્ય પ્રકાશિત થયું.

(દેહલાક લોકોની ઋતમ વિષેની ઉપાસના એટલી ઉત્કટ નીવડી કે તેમણે ઋતમને જ સાકાષ્ટ સા પરાગતિઃ । એ રીતે વર્ણવ્યું. ઋતુમની પેઠી પાર બીજું કશું જ નથી, ઋતમ એ જ અવધિ છે એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. પરંતુ ઋતાધી ઋષિઓએ (ઋષિ શબ્દ પણ ઋ ધાતુમાંથી જ નીકળેલો છે. જે જન્મ છે, ઉત્કટતાથી જવન જવીને તેનો પાર કાઢે છે અને બીજાઓને મારે જવનશાસ્ત્ર રચી આપે છે તે ઋષિ છે. આ ઋષિઓનો પરમેશ્વર આદ્ય સૂર્ય છે. તે જ અખંડ, સતત ચામે છે, સર્વને પ્રકાશ આપે છે, અન્ન આપે છે, પ્રેરણા આપે છે અને પોષે છે. તેને જ 'એકર્ષિ' કહ્યો છે. ગ્રાણઃ પ્રજાનામ્ ઉદયજ્યેવ સૂર્યઃ ।) ઋતમને એળખી પોતાનું જવન ઋતનિષ્ઠ બનાવ્યું ત્યારે તેમને ઋતમનો આધાર જે સત્ય તે સાંપડ્યું. આજે જગતમાં સત્યનિષ્ઠાની વાત બધેબધે થાય છે. પરંતુ તત્ત્વતઃ જોડો વિચાર કરીને તત્ત્વજ્ઞાન ઠરાવનારા લોકોમાં ઋતવાદીઓનો એક પક્ષ છે અને સત્યવાદી એવો બીજો પક્ષ છે. ઋતવાદી લોકો સત્યવાદીઓને અતિવાદી (એટલે કે 'મિસ્ટીક') કહે છે અને તેમનો નિગેધ કરે છે. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે અતિવાદીએ પોતે અતિવાદી છે એ વાતને છુપાવવી નહિ. ઠાઈ કહે કે હું અતિવાદી છું તો તેણે પોતે નિખાતસપણે સ્પષ્ટતાથી કબૂલ કરવું કે હા સાચું જ હું અતિવાદી છું.

મથાર્યકથન અને નિયમરોધન એ બે વાતો સિદ્ધ થવા પાડી નિયમપાલન આપોઆપ નીપજે છે. જવનનું બધું સ્તમ્ભ્ય અને બધું સમાધાન જવનસિદ્ધિતોને, જવનશાસ્ત્રને અનુસરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. 'તેઓ ઋતુઓનો દ્રોહ કરતા નથી' એવું એક વચન વેદોમાંની સ્તુતિઓમાં આવે છે તે ખરેખર જ વિચારવા લાયક છે. ઋતુ જેમ જેમ બદલાય તે

મુજબ આપણી રહેણી બદલતા રહીએ તો આપણે નીરાળી અને દીધીયુ થઈએ છીએ. નિયમને ઓળખીને અથવા સમજીને તેને અનુરૂપ પર્વિર્તન જીવનમાં કરવું એ જ સનાતન જીવનની શુરુઆત છે. સનાતન એટલે નિત્યનૂતન, અર્થાત્ તામ્ર ગહેવાની કળા. એ જ સાચું યૌવન છે. લગ્નમાં જે સાત પ્રતિજ્ઞાઓ કરવાની હોય છે તેમાંની છઠી પ્રતિજ્ઞા ‘ઋતુભ્યઃ’ છે. સ્ત્રી પુરુષ લગ્નથી એકજીવ થતી વખતે પરસ્પર નિશ્ચય કરે છે કે આપણે બંને એકઠાં મળીને પ્રવાસ કરીએ, પરાક્રમ કરીએ, ધનધાન્ય, સંપત્તિ મેળવીએ, પશુપક્ષી પાળાએ, એકબીજાને આનંદદાયક થઈએ, પ્રભુને વધારીને તેની સેવા કરીએ. વિવાહિત જીવનના આદર્શને અનુરૂપ આવી પ્રતિજ્ઞાઓ કર્યા પછી છઠી પ્રતિજ્ઞા ‘ઋતુભ્યઃ’ એવી છે. તેનો સાચો અર્થ એવો છે કે વિનાહની પ્રતિજ્ઞા આપી જિંદગીને માટે છે; જીવન એ જીવન છે એટલે તે પરિવર્તનશીલ તો હોય જ. આજના નિયમો આવની કાયે યાદક થાય અને આજની પ્રેમદોરી કાયે ફાંસીની દોરી બની જાય. આવું ન બને તેટલા ખાતર બંને જણે એકબીજાના જીવનમાં અને આદર્શમાં જેવા જેવા સ્વાભાવિક અને સંસ્કાર-જન્ય ફેરફારો થાય તે પ્રમાણે એકબીજાને અનુકૂળ થવું જોઈએ. ઋતુ બદલાય તેની સાથે જ જીવનનો બધો ધાટ જ બદલાઈ જવો જોઈએ. પરસ્પર અનુકૂળ રહીને બદલાતા ગહેવાની આ પ્રતિજ્ઞા ‘ઋતુભ્યઃ’માં આવી જાય છે.

(અહીં પ્રસ્તુત ન હોવા છતાં આની પંદરીની સાતમી પ્રતિજ્ઞા આપવાનું અનિષ્ટ નહિ થાય. ‘સસા રસપદી મત’ એ તે પ્રતિજ્ઞા છે. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે માલિક અને અનીનનો ભાર ન હોવો જોઈએ. સખ્યનો સામાન્ય ભાવ હોવો જોઈએ એ આ પ્રતિજ્ઞાથી સ્પષ્ટ કરેલું છે. લક્ષ્મીનાગયાણુ, સીતારામ, શિવશક્તિ વગેરે નામો જેમ આપણે એક સાથે લઈએ છીએ, એમને છૂટાં કરી ન પાડી શકાય એમ આપણે માનીએ છીએ

તે જ પ્રમાણે જે, જે જાણતી વૃત્તિ સદ અને સમાન છે તેમનું સખ્ય થયું એમ કહી સકાય. આવો સમાનતાનો અને કટીયે ન વહેનારો એકચનો સંબંધ તે સખ્યસંબંધ છે. શ્રીપુરુષનો સંબંધ આવો હોવો જોઈએ અને લગ્ન કરવાનું હોય તો તે એ પ્રતિજ્ઞાથી જ કરવાનું હોય.)

આટલો વિનંતા કર્યો પછી ઋતની કમ્પના રૂપેટ થઈ જતી જોઈએ. એ ઋતને જેણે ઓળખ્યું તે ઋતનિષ્ઠ થવાનો જ. એટલે ઋતનિષ્ઠા એ સત્યપાસનનું એક રૂપ છે એટલું રૂપેટ થયું.

જે પ્રમાણે જીવનના નિયમોને બરાબર વળગી રહેવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે આપણે જાતે જે કાર્ત્ત નિયમ કયો હોય, વચન આપ્યું હોય, પ્રતિજ્ઞા કરી હોય, વત લીધું હોય તો પ્રાણ જાય તોપણ તે જાગતોમા છેતરપિંડી ન થાય એવી નિષ્ઠા અને આચર હોવાં એ પણ સલાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. યથાર્થચયન, નિયમરોધન, નિયમપાનન, નિયમાનુકૂલ પરિવર્તન, એ બધાની સાથે નતપાનન, વચનપાનન, એ જાગતોનો પણ સત્યમાં સમાવેશ થાય છે. આવા સત્યનું પાનન જેણે કર્યું છે તેનામાં એ પ્રકારનાં સામર્થ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો તેની વાણીમાં તેજ આવે છે, તેના બોલવાનો સર્વાત્ર પ્રભાવ પડે છે, અને ખીલ્લુ વસ્તુજાતનું ગદસ્ય તેને ધીમે ધીમે આપો-આપ સમજના માંડે છે. આ જ્ઞાનને લીધે તે વધારે ને વધારે જવાબદાર તેમજ વધારે ને વધારે ક્ષમાવાન બને છે. ધરના કર્તાહતી પુરુષની જે જાતની જવાબદારી હોય છે તે જ આખા સમાજની જાગતમાં તેની પાસે આપોઆપ આવે છે. સાચું ગણનાયકલ્પ આ જ છે. એ માગેલું મળતું નથી કે છોડેલું છૂટતું નથી.

દીર્ઘકાળની આવી સસનિદાથી અને સત્યપરાયણ સેનાથી માણસનું હૃદય વ્યાપક થવું જાય છે, સર્વને વિષે પ્રેમભાવ

વધે છે, કોઈની સાથે વેર રહેતું નથી અને આત્માનો વિકાસ સ્વાર્થી સ્વાભાવિક રીતે જ સર્વનું હિત કરવાતું બની શકે છે, સત્ય સર્વસમર્થ છે એવો વિશ્વાસ વધતો જાય છે અને વ્યાપક અર્થમાં સત્યનું પાલન કરવું એ જ સર્વોત્તમ સમાજસેવા છે એવું નક્કી થાય છે.

ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ અને સામર્થ્યજન્ય સત્તા એ બે સાથે સત્યનો પારમો મેદમા હોય છે. સત્ય અને સત્તા એ એક ઢેંકણે રહીને ખીલી શકતાં નથી, કેમકે સત્યની પોતાની એવી સત્તા બાહ્ય સત્તાથી મલિન થાય છે. સત્યના સાક્ષાત્કારનું સમાધાન અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતું સુખ એનો કદી મેળ ખેસે એમ નથી. સાચા સત્યમાં તપસ્વિતા આપોઆપ આવે છે અને પ્રસન્નતા પણ હોય છે. પ્રસન્નતાવાળી તપસ્વિતા એ જીવનમાં સત્યનું સહેજે દેખાઈ આવતું બાહ્ય લક્ષણ છે.

આટલે સુધી જે પડોઅથો તેને પછીથી બાહ્ય નિયમનની જરૂર રહેતી નથી. તે પોતે જ નિયમનમય બની જાય છે. નિયમ એટલે જ ધર્મ. ધર્મ કંઈ યાત્રિક નથી હોતો, જડ નથી હોતો. કોઈ પણ કવિને, જ્ઞાધરને; તત્ત્વજ્ઞાનીને અથવા સમાજનેતાને જેવી અંતરથી મુરજા થાય છે તેવી જ ધર્મ પણ એક અંતરની મુરજા છે. ધર્મ એ કોઈ એ કોઈ એ સાર્વિચિક નિયમ નથી પણ તે ગૈતન્ય (સુપ્રિમ પર્સનાલિટી)નો આવિષ્કાર છે અને તેથી જ તેને પરમેશ્વરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સત્યથી જુદો એવો કોઈ ધર્મ નથી અને ધર્મથી જુદો પર્ગોશ્વર નથી. જે સત્યને માને છે તે ધર્મનિષ્ઠ છે અને જે ધર્મનિષ્ઠ છે તે ધર્મનિષ્ઠ તો છે જ છે લોક જ્ઞેને ધર્મિય કહીને ઓળખે છે તે તો કાલ્પનિક છે થોડાની શક્તિનું પર્યે એવા ૩૫મા ધર્મનો અસ્તાર જનાળીને તેને લોકાની આગળ ધરતર તરીકે રજૂ કરવામાં આવેનો હોય છે.

આ વિશ્વમાં ક્યાંયે કોઈ જાતનો ખંડ નથી. આખું

વિશ્વ પગરપર સળધથી સહજાયેલું છે, એક છે, તેમા જિત તાને સ્થાન નથી એ 'સર્વ' તેજ સમાજ અને એ સમાજનું જે પરમ સ્વરૂપ તે જ સત્ય છે સર્વની સાથે એકતાની પ્રતીતિ થયા પછી દ્રેષ, મત્સર, મ્હાર્થ, ભીતિ, અનાયતા એ બાળી રહેતા જ નથી. અભય અને સત્ય એક રથે જ હોવાના અભય એટલે જ યત્ન એવું યાગરદકમે મોટી મજાના કરીને કહ્યું છે.

સત્યનું આમ જે વ્યાપક સ્વરૂપ દરાવ્યું છે તે સીકાયા પછી સત્ય એ જ માણસના જીવનનું સાધન તેમજ સાધ્ય છે એમ નક્કી થાય છે. જે કંઈ માણવા જેવું છે તે બધું સત્ય શબ્દમા સમાઈ જાય છે જે કંઈ મેળવવાનું છે, કેળવવાનું અને ઈર્ષ્યાવાનું છે તે બધું એક સત્ય જ છે. આ સત્ય સર્વોત્તમક અને એકરૂપ જ હોઈ શકે એટલે એમ પણ કહી શકાય કે સત્યની સાધનાથી એકત્વ મેળવવાનું છે. અને તેથી જ સર્વોત્તમક એ જ વિશ્વનો પન્થ આદર્શ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. સાચી રીતે જોતાં આ આદર્શ નવો પેના કરવાનો અથવા નવો પ્રસ્થાપિત કરવાનો નથી પરંતુ કેવળ અનુભવવાનો છે.

૨૪ શાંતિ

જગતમાં વિવિધતા અને એકતા બંને દેખાય છે. વિવિધતામાં જ એકચ બરેલું છે એ વાતનો સાક્ષાત્કાર ન્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી જુદાં જુદાં તત્ત્વોનો ગળત્રાહ એકસરખો ચાલુ જ રહે છે. વિવિધતાનો આ ખેલ ચાલે છે ત્યાં સુધી જ ફુનિયા છે એમ કેટલાક લોકો માને છે. વિવિધતા અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં સુધી એકતા અપ્રતિષ્ઠિત છે એમ માનવું એ સાચી રીતે જોતાં એક જૂથ છે. વિવિધતા અસ્તિત્વમાં છે, જુદાં જુદાં તત્ત્વોનો ગળત્રાહ ચાલે છે ત્યાં સુધી એકતા સાક્ષાત્ થઈ નથી, સિદ્ધ થઈ નથી એમ જલ્દી તો કહેવાયું. સંગીતમાં જુદા જુદા સ્વર અથવા સૂર એકી વખતે અથવા એક પછી એક આવતા હોવાથી રાગનો અનુભવ થાય છે. સૂરોની આ વિવિધતા પરસ્પર મારક નથી પરંતુ એકબીજાને પોષક જ છે. જુદા જુદા સ્વરોમાં ગહેવો પરસ્પરનો જે મેળ અથવા સંગતિ છે તે જ સંગીત છે.

એવી સંગતિ અથવા એવું સંગીત સમાજમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું તે અહીં સુધી કહ્યું. અત્યાર સુધી અર્ચેલાં પચ્ચીસ સાધનોથી જ એ બની શકે. પરંતુ તેને માટે પરસ્પર સંગતિ, પરસ્પર અનુકૂળતા અને વિમ્મહનો અભાવ એટલે કે શાંતિનો હૃદયીસમો આદર્શ નજર આગળ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. એ આદર્શની વિરહ એવું કશું સમાજમાં દાખલ ન થાય તેની ખજારદારી રાખવી જોઈએ. એ જ કારણે શાંતિને સામાજિક ઉન્નતિનું સાધન ગણેલી છે. અહિંસા જો સામાજિક

આદર્શ હોય તો દિસાયી તેને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન શૂન્યરેલો થાય. માણસની અધીર્ગત્વને લીધે અને નગણી અથવા દાંતી શ્રદ્ધાને કારણે દિસા વચ્ચે વચ્ચે આવી ચઢે એ વાત જુદી છે પણ સાધનસમુચ્ચયમા તેને રચાન ન મળવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે શાંતિ અને સંગતિ એ જ ન્યાં પરમ આદર્શ છે ત્યાં વિગ્રહ અથવા નિરોધને કોઈ પણ શૂનિકાએ, ઉત્તતિની કોઈ પણ કક્ષાએ માન્યતા ન મળવી જોઈએ. જગતમાં ન્યાં સુધી એકતાનો અનુભવ નથી ત્યાં સુધી વર્ગવિગ્રહ અને ખેંચતાણ ચાતશે જ. પરંતુ જેમને અંતિમ આદર્શ દેખાય છે, વર્ગભેદ અને એકાંગીપણું જેમને આખરે દૂર કરવું છે તેમણે બહુ તો વર્ગવિગ્રહના અસ્તિત્વને સહી લેવું પણ તેનું વિધાન ન કરવું. સાધન કદી સાધ્યથી વિપરીત હોય એ ન ચાહે.

વિવિધતા ન્યાં સુધી રહેશે — અને તે અખંડ રહેવાની નથી એમ માનવાને કાગળ નથી — ત્યાં સુધી એકબીજાની વચ્ચેની ખેંચતાણનું અસ્તિત્વ અપરિહાર્ય છે એટલું જ નહિ પણ આનંદપ્રક પણ છે અને ધૃષ્ટ પણ છે. કોઈ નદી અથવા નહેરુ-માંથી પ્રવાહની વિરુદ્ધ દિશામાં હોડી લઈ જવી હોય તો હોડીને બે લાનાં દોરડાં બાંધીને બે માણસો બંને બાજુના કાંઠા પર ચાલવા લાગે છે. એ બેમાનો દરેક જાણ પોતાના દોરડાથી જાણે કે હોડીને પોતાના કાંઠા તરફ જ ખેંચે છે, આ મુજબ બંને વચ્ચે એકબીજાથી વિરોધી શક્તિની રમત ચાલે છે. પણ પરિણામમાં હોડી બંને કાંઠાથી દૂર રહીને પ્રવાહના મધ્ય બાજે તેની વિરુદ્ધ દિશામાં આગળ ચઢવા લાગે છે. હોડી ખેંચનારાને બે હોડીના અંતિમ આદર્શની જાણ હશે તો હોડી પોતાના કાંઠા તરફ આવવી જોઈએ એવી તેમની મગત નહિ હોય. બિલકુલ બંને કાંઠાથી અલગ રહીને હોડી વચ્ચેવચ્ચે ચાલે તેથી તેમને આનંદ જ થાય છે. ટાંગો હાંકતી વખતે ટાંગાવાળો લગભગ વડે ધોડાને ખેંચી પકડે છે તેથી જ

ધોડાને જોરથી દોડવાનું કાવે છે. હાંકણિયો જો લગામને ઢીલી છોડે તો ધોડો એકદમ પડી જાય. ધોડો અને ધોડાવાળો એ બે વચ્ચેના પરસ્પર વિરોધ માનસિક વિરોધ નથી, હાર્દિક વિરોધ નથી પરંતુ માત્ર ક્રિયાનો દેખાતો જ વિરોધ છે. અને ખંનેની વિરોધી ક્રિયાથી જ ખંનેને ધ્વજ એવી ફલસિદ્ધિ નીપજે છે. ડોઈ પશુ રમતનો દાવ ખેલતી વખતે વિરુદ્ધ પક્ષનો બિરુદ્ધ જો વિરોધની પરાકાષ્ઠા ન કરે તો સાચા ખેલાડીને રમતમાં આનંદ પડતો નથી. બિરુદ્ધ તેને યોતાનું અપમાન જ થયેલું લાગે છે. તે જ પ્રમાણે જગતમાં સર્વ પ્રકારની ભિન્નતા વચ્ચેથી અંતિમ આદર્શની એકતા સ્થાપિત થયા પછી કાર્યના ભેદને લીધે જે વિરોધ શેષ રહે છે તેના મૂળમાં વેર અને દુસ્મનાવટ નહિ હોય. દુર્યોધન અને ધર્મ તથા અશ્વત્થામા અને ધર્મ એકબીજાની વિરુદ્ધ રહીને લડતા હતા તેમજ બીષ્મ અને કૃષ્ણ પશુ એકબીજાની સામે લડતા હતા. પરંતુ આ છેલ્લે ગણાવેલી જોડી અત્યંત જાગ્રત, અત્યંત ઉદાર, અને અત્યંત નિઃસ્પૃહ હતી. બીષ્મ અને કૃષ્ણ વર્ષ ઓછા આગ્રહથી લડ્યા ન હતા પરંતુ તેમની બેની વચ્ચે વેર જેવું કશું પેદા થયું ન હતું.

શાંતિ એટલે ગતિનો અભાવ એવો સામાન્ય અર્થ થાય છે. એ અર્થ અહીં અભિપ્રેત નથી. શાંતિ એ એક સાર્વિક વૃત્તિ છે. રત્નેશુભુની અર્ધ વગરની ધાંધત અને તમેશુભુનું આંધળાપણું અને આજસ એ બંને શાંતિમાં નહિ હોય. શાંતિમાં યથામાત્રે અવગ્રહિત રહીને સર્વેએ સર્વોદયનો સાડુ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે.

શાંતિમાં સર્વ જાતની પ્રવૃત્તિઓને જોમથી ચાલવાને અવકાશ હોય છે. આદર્શને અજાણે જે એકાંગીપણું અને પક્ષાભિમાન આવી જાય છે તે પરસ્પર મારક એવી પ્રવૃત્તિઓનું કારણ બને છે. સામાજિક શક્તિનો એવો નાહકનો

અપવ્યય ન થાય એની ખબરદારી રાખવામાં આવે તો માણસ-
ગત કેવડાં કેવડાં મોટાં મહાભારત કાયેઈ પાર પાડી શકે!
અને આજ લગી જેની કલ્પના પણ આપણને નથી આવી એવી
અસૌકિક સંસ્કૃતિ આપણે નિષ્પન્નવી શકીએ. આજની સ્થિતિ-
વાળા માણસને જે માણસ કહીએ તો બાવિ સંસ્કૃતિના માણસ-
ને દેવ કહેવો જોઈશે અને તેથી જ આ હવ્વીસ સાધનો વડે
સપન્ન એવી સંસ્કૃતિને દેવી સંપત્તિ એવું નામ આપેલું છે. આ
દેવી સંપત્તિ જ સોઢાવનનો અંતિમ આદર્શ છે. એ આદર્શ
સિદ્ધ કરવાને માટે સમાજની રચના કેવી હોવી જોઈએ તે હવે
જોવાનું છે.

(દેવી સંપત્તિ વિષેના ગીતાના શ્લોકો નીચે આપ્યા છે)

અમય, સત્યસાશુદ્ધિર્જનયોગ્યવસ્થિતિઃ, ।

દાનં, દમય, યજ્ઞશ્ચ, સ્વાધ્યાયસ્તપ, ગાર્ગ્યવમ્, ॥ ૧૬-૧

અહિંસા, સત્યમપોચસ્ત્યાગ, શાન્તિરપૈશુનમ્, ।

દયા, મૂળેષ્વલોહૃત્પ્યમ્, માર્દા, દૂરિત્વાપલમ્, ॥ ૧૬-૨

તેજઃ, ક્ષમા, ધૃતિઃ, શૌચમદ્રોહો, નાતિમાનિતા, । - ૨૩

અનન્તિ સપર દૈવીમગિજાતસ્ય ભારત ॥ ૧૬-૩

ચાતુર્વર્ણ્ય

જીવનસહકારથી પરસ્પર સંકળાયેલી વ્યક્તિઓના સમુદાય તે સમાજ. આ જીવનસહકાર જેટલો વ્યાપક તેટલો તે સમાજ બળવાન હોય છે. સહકાર જે સંકુચિત અથવા એકાંગી હશે તો તે સમાજ દીર્ઘવીર અને રાગી હશે. સહકારને વ્યાપક બનાવવાને માટે સહકારી ઘટકોમાં એક વિશેષ લાયકાત જરૂરની છે. સમાજના કેટલાક લોકો જે ચારિત્ર્યદુર્બળ થઈ જાય તો તેમના ઉદ્ધારને ખાતર બાકીના લોકોએ પોતાનું બલિદાન આપવું પડે છે. આ બલિદાનને માટે જે આમદ વપરાય છે તે સમાજિક જીવનના સત્યને અનુસરીને હોય છે. તેથી જ તેને સત્યનો આમદ કહી છે. આવા પ્રકારનો આમદ જ્યાં નથી ત્યાં શેશામનો નિયમ આપોઆપ લાગુ થઈ જાય છે. કેટલાક લોકો ચારિત્ર્યબદ્ધ થાય એટલે બાકીનાને ટકી રહેવાને માટે તેમના જ પ્રવાહમાં વહેતા થઈને પોતે પણ બદ્ધ થવું પડે છે. શેશામના આ નિયમથી બચવાને માટે જોમને સંસ્કૃતિના આધારાન્તર કહી શકાય એવા ગુણોની આવજત બહુ જ ખમરદારીથી કરવી પડે છે અને તેથી જ એ ગુણોને સમાજની દેવી મંપતિનું નામ મળેલું છે.

ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પના ખુદ વેદમાં જ છે. તેથી તે આપણા છેક મૂળમાં જ છે એમ કહી શકાય. પરંતુ વેદમંત્રનો કાળક્રમ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરનારા કેટલાક આધુનિક લોકો કહે છે કે ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પના દસમા મંડળમાંના પુરુષસૂક્તમાં ગી.૮

પ્રથમ આવે છે અને એ મંડળ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં છેક છેવટનું છે એટલે કાળક્રમની દૃષ્ટિથી ભેદતાં અર્વાચીન છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે અસલમાં જ્યારે સમાજ શુદ્ધ અવસ્થામાં હતો ત્યારે એક જ દેવ, એક જ વેદ અને એક જ વર્ણ હતો. અને આ વર્ણ તે બ્રાહ્મણ વર્ણ. પછીથી સમાજનો જેમ જેમ ધ્વાસ થયો તેમ તેમ વર્ણો વધ્યા અને તેમની મજ્જા ત્રણ અને ચાર સુધી પહોંચી. આ કલ્પનામાં વર્ણ તથ્ય છે.

મૂળ કલ્પના પ્રમાણે સામાજિક જવાબદારી ચંપૂણ્ડ-પણે સમજનારો અને સમાજભેવાનું પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડવાવાળો જે માનવપ્રાણી તે બ્રાહ્મણ છે. તે પછી સામાજિક જવાબદારીની બાજતમાં ગિરિવ અથવા મંદ અને પોતાના જ સાધ્યને વિષે અત્યંત હિતસુક એવો જે બહુજન-સમાજ થયો તેનું નામ વૈશ્ય થકયું. વૈશ્ય શબ્દનો મૂળ અર્થ સમાજ જ છે. આ વૈશ્ય અથવા સામાન્ય માનવસમાજ સંપત્તિ આપીને તેના બદલામાં ખીમઓની પાસે સામાજિક કામે કરાવી લેના લાગ્યો. તેથી જ બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય એવા બેદ હિતજ થયો.

ઉપનિષદોમાં બ્રાહ્મણ અને કૃષણ એવા બેદ પાડેલા છે. બ્રહ્મ એટલે અત્યંત વ્યાપક અને વિરાટ એવું સમાજનું સનાતન સ્વરૂપ એવો અર્થ બે કરીએ તો બ્રહ્મપરાયણ તે બ્રાહ્મણ અને એ ઉચ્ચ આદર્શ જેનાથી જિજ્ઞાસો નથી અને તેથી જે કૃષાને પાત્ર છે તે કૃષણ એવા બેદ પેદા થાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણમાંથી ઉત્પન્ન થયા અને તેથી ક્ષત્રિયોનું વીર્ય ગમે તેટલું અમોઘ હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણની સામે બોધવાઈ જાય છે. સ્વયંનો ઉપસામ્યતિ ।

સમાજની સેવા કરવી એટલે મુખ્યત્વે કરીને સમાજને

તેના આદર્શો જોખખાવીને દરેક જાણુને પોતપોતાના કર્તવ્ય મુજબ ચાલવાની પ્રેરણા કરવી તે. એ કામ બ્રાહ્મણ-નું છે. સમાજવ્યવસ્થા એટલે કે ધર્મ બ્રાહ્મણના હાથમાં સન્નામત હોય છે. બ્રાહ્મણ એ ધર્મને ખાતર જ ઉત્પન્ન થયો છે. સ તુ ધર્માર્થમુત્પન્ન । વ્રાજ્ઞણસ્ય તુ દેહોડયમ્ દુર-ક્ષમાય નેષ્યતે । બ્રાહ્મણનો દેહ કંઈ સુદૂર વિવિધતમિને અર્થે નથી. ભોગ અને ઐશ્વર્યની પાછળ જે પડવાનું તે કૃપણે પડવાનું. બ્રાહ્મણે તો દેહ પહેાંચે ત્યાં સુધી ધસારો વેડી દેહ પડે પછી પણ પોતાની મેવાને જોરે તપશ્ચર્યાના ફળ મેળે સમાજજીવન-માં જ અનંતકાળ સુધી એકજીવ થઈ જવું જોઈએ. સમાજનું સુખ તે જ તેનું સુખ.

બ્રાહ્મણના આ આદર્શ પ્રમાણે બ્રાહ્મણે પોતાની મેરાયી અને સ્વાર્થત્યાગથી સમાજને તેજ રાખવો જોઈએ. એટલી શ્રદ્ધા ન હોય, એટલી ધીરજ રાખી ન રાકાય તો માણસ પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરીને ખીજાઓને હાનિમાં રાખવાનો પ્રયાસ કરવાનો જ. બ્રાહ્મણમાંથી ક્ષત્રિય પેદા થયો છે એમ જે કહેવાય છે તે આ જ અર્થમાં. સત્યનો આગ્રહ છૂટી જાય અને સત્તાનો, હલ્લાનો દોર શરૂ થાય એટલે ક્ષત્રિય પ્રધાન થયા વિના રહે જ નહિ.

આમ થાય તોપણ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય મળીને સમાજનેતાઓનો એક વર્ગ અને બાકી જે રહે તે વિરાટ વૈરવસમાજ એ પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થા લાંબા વખત સુધી ચાલે એ તદ્દન કુદરતી છે. એ પછી જ્યારે સમાજમાં બ્રાહ્મણસુશ્રીયોની ખામીઓ કે દોષોને લીધે અસંસ્કારી અથવા રોસ્કાર પામવાની જેની શક્તિ નથી એવો વર્ગ ધીરે ધીરે જામતો જાય છે ત્યારે તેને શું કામ રોષવું એવો સત્તાવ લગો થાય જ છે. કહેલું અથવા ખતાવેલું કરનારે ચાલા પામર વર્ગ પાસેથી મોઢું પણ આખરે પરિચમીનું

કામ જ કરાવશે. મરાઠીમાં એક જૂની કહેવત છે કે ‘કરણારા બેટલા મહણજે કરન ઘેણારા બેટતો ચ’ (કરનારો મજે એટલે કરાવનારો મળવાનો જ.) ઘોડો દોડે કે માણસના ટાંઠિયા આપોઆપ દોલા થઈ જાય છે. અને પછી ઘોડો ન મજે એટલે પાલખી બનાવવાની શુદ્ધિ સૂઝે છે. પરિચયો કરનારો વર્ગ તે જ શ્રદ્ધ વર્ગ છે. આ વર્ગ પોતે જાતે કમનસીબ હોય છે અને સમાજને પણ કમનસીબ બનાવી દે છે. આ વર્ગ સમાજમાં ન હોય ત્યાં સુધી સારું.

બધા જ અમલવી એટલે શારીરિક મહેનતથી શુભદાન કરનારા લોકોને શ્રદ્ધમાં ગણી કાઢવાનો રિવાજ હમણાં હમણાં પડી ગયો છે. પણ તે બરાબર નથી. નાનામોટા ધંધા અથવા મહેનતમજૂરી કરનારા લોકો શ્રદ્ધ નથી પણ વૈશ્ય છે. અંગ્રેજીમાં જેને ‘મિનિયલ સર્વિસ’ કહે છે તે કરનારા લોકો તે જ સાચું જોતાં શ્રદ્ધ છે. દાખલા તરીકે શરીરની ચંપી કરનારા, બોઈતું કામ કરનારા એટલે કે પાલખી બાંધકનારા, પગાર લઈને મંદિરોમાં પૂજા કરવાને રહેનારા, વાસણો માંજનારા, કપડાં ધોનારા, ચંદન ધસનારા, વાળઝૂડ કરનારા વગેરે જે લોકો છે તે શ્રદ્ધ છે. દાખલ તૈયાર કરીને, લાકડાંની પેટીઓ બનાવીને, ફૂલોની માળા તૈયાર કરીને, પુસ્તકો લખી આપીને, જોડા રીવીને અને એવાં જ બીજાં કામો કરીને શુભદાન કરનારા લોકો વૈશ્ય છે.

જે કામો સાચું જોતાં પોતાને માટે પોતાની જાતે જ કરી લેવાં જોઈએ તે કામો બીજાને માટે કરીને જે આજીવિકા મેળવે છે તે પરિચારક છે. આવાં કામો કરી આપીને તે માણસ સામાજિક અમલિયા કરતો નથી પણ લોકોના એકીપણાને ઉત્તેજન આપે છે અને પોતે સમાજને આધીન એવા ક્રિકર, શું કરું? એમ પૂછનારો અથવા નોકર બને છે. એક માણસ પરિચારકો અથવા ચાકરો પર અવલંબીને રહેવાની ટેવથી પોતે

પણ એક જાતનો આગ્રહ જ બને છે. એ વાત પણ આ બાબતમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

કોઈ પણ સમાજમાં શરૂ વર્ણ વધારે પ્રમાણમાં હોય એ બચસ્થાન છે. શરૂ એટલે સંસ્કારશૂન્ય. શરૂ વધારે પ્રમાણમાં હોય એ હકીકત બ્રાહ્મણની નાનાભટ્ટી પુરવાર કરે છે. આધળા, બહેરા, મૂંગા, જડબુદ્ધિ વિદ્યાર્થી વગેરે લોકો, જેમને 'જેળવવાનું' કામ અથવા જેમને શિક્ષણ આપવાનું મુશ્કેલ હોય છે તેમને ગિજ્જણ આપવાની અનેક તરકીબો અને પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી મુદ્રાપના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એટલે કે બ્રાહ્મણો પોતાના વર્ણધર્મને કૃતાઈ કરી રહ્યા છે. જેમને વિદ્યાનો 'અધિકાર' નહોતો તેમને આ રીતે તે અધિકાર મેળવી આપીને સમાજ ઉપરનો અસંસ્કારી લોકોનો બોલો તેમણે બહુ અંશે ઓળો કર્યો છે. એથી બહાર જ રીતે આપણે ત્યાંના બ્રાહ્મણો વિદ્યાની ભૂખવાળા લોકોને પણ 'તેમને વિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર જ નથી' એમ કહીને પોતાની નાનાભટ્ટી અને કર્તવ્યભ્રષ્ટતાને જ જગજહેર કરી રહ્યા છે.

આતુર્વણ્યનો આ દષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એક બાજુએ સમાજસેવક બ્રાહ્મણકૃત્રિય વર્ગ અને બીજી બાજુએ સમાજના ખૂંટરિચારકો વર્ધન રહેનારો વર્ગ, અને એ બે છેડાને બાંધ કરતા બાકી જે વિરાટ વિભાગ રહે છે તે વૈશ્ય વર્ગ' એવી વ્યવસ્થા બંધ બેસતી આવે છે. આ વૈશ્યોમાં બધી જાતના ધંધાના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. વર્ણની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો બધા ધંધા સરખા છે. જુદા જુદા ધંધાને અનુસરનારી એવગ અવગ ન્યાતો અને તેને વૈશ્ય વર્ણના પેટા વિભાગો ગણવા જોઈએ. આ બધા જુદા જુદા ધંધાના લોકોની ગહેણી, ફરણી અને વિચારસરણી વૈશ્યપદ્ધતિની દોવાથી તેમની અંદર અંદરનાં લગ્નો સાર્વોક્ત જ ગણાય. તોપણ સામાજિક જીવનની સમવડની દૃષ્ટિથી દરેક ધંધાના લોકો પોતાની જ ન્યાતની કન્યા પમંદ કરે એ તદ્દન કુદરતી

છે, એને ખાતર શાસ્ત્રની આજ્ઞા જરૂરી નથી.

વર્ણુ એટલે આજીવિકા માટેનો ધર્મ અને વર્ણ-
વ્યવસ્થા એટલે દરેકે પોતપોતાનો વંશપરપરાયી ઊતરી
આવેલો ધર્મ જ આત્મ રાખવો અને લોભને કારણે અથવા
કંટાળાને તેને છોડી ન દેવો એવો નિયમ. વર્ણવ્યવસ્થાના
મૂળમાં આ બે જ વસ્તુઓ ગૂંથેલી છે એ જોઈને સાત્ત્વ
છે તોપણ એટલી બે જ બાબતોને ખાતર આટલો બધો
આગ્રહ રાખ્યો છે અથવા આટલો વિસ્તાર કર્યો છે એમ
માનવાનું નથી. સમાજમાં હરીદાઈનું તત્ત્વ હોવું જોઈએ
એમ કહેનારા કેટલાક લોકો છે. હરીદાઈ બિનકુલ ન જ હોય
એમ તો કોઈ જ કહેવું નથી એક જ ધર્મમાં પડેલા લોકો
અંદર અંદર હરીદાઈ કરે જ છે. પણ જેને જેમ કાલે તેમ
ધર્મો લઈ એસવાની છૂટ ન હોવી જોઈએ. દરેક જણુ જેમ
કાલે તેમ પોતાનો સ્વાર્થ શોધી લે, અને દરેકેદરેક માનુષ્ય
એ રીતે ખમરદાર રહે એટલે પરિણામે આખા સમાજનું
કલ્યાણ અકસ્મિત રીતે આપોઆપ જ સધાશે એવું કહેનારો
જે પક્ષ છે તેને હરીદાઈનો પક્ષ કહે છે. આવા પ્રકારની
હરીદાઈ સમાજદ્રોહી છે, મરુતિની વિરોધી છે એ પુરવાર
કરવાનું કામ બહુ સુરહેત નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ
ધર્મો કરે તે તેણે સમાજહિતને નજર આમળ રાખીને અને
સમાજહિત સધાય એવી રીતે જ કરવો જોઈએ. તેમ કરતાં
કરતાં પોતાને તદ્દન જહગની તેટલી જ આજીવિકા, જરૂરી
તેટલી જ નિર્જાત અને જહગની હોય તેટલી જ કુરસદ એ
જણુ વસ્તુઓ મળે એટલે બસ થયું એવી વૃત્તિ દરેકે રાખવી
જોઈએ. પરિણિતિનો લાભ લઈ એટલે કે બીજા લોકોની
અવદમાનો અને અજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવી તેમાંથી મળે તેટલો
વધારો નહોતો એવી યેવો એ હલાલ છે એવો ખ્યાલ અસહ્યમાં
નહોતો વ્યમાણમાં એ વૃત્તિ બેદાશ બની અને તેથી

અનેક સામાજિક રોગ પેદા થયા. આ નક્કીના ખ્યાલ નિર્મૂળ કરીને સમાજસેવાને ખાતર ધંધો કરવાની કલ્પના પહેલાંની માફક શૂન્ય કરીશું એટલે વર્ણવ્યવસ્થા ફરી સ્થાપિત થઈ એમ કહી શકાશે.

એક જ ધંધો કરનારાં જુદાં જુદાં કેદુઓ ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરવાની ખાગતમાં અને પોતાનો પેદા કરેલો માત્ર સુધારવાની ખાગતમાં જરૂર એકબીજાની દગીદારી કરે. ધંધાના મકાનને નક્કો કરેલા ધંધાના નૈતિક આદર્શને પોતાનું સત્વ સમજીને દરેક જણે અનુસરવો જોઈએ અને આખા સમાજે જે આજીવિકા બાંધી આપી હોય તેમાં જ સંતોષ માનવો જોઈએ. આ પ્રમાણે આજીવિકા મહાવર્તા પછીથી શરીરની કે છુદ્દિની જે મક્તિ વિશેષપણે પોતાની પાસે બચે તેનો ઉપયોગ નિષ્કામપણે સમાજસેવાને અર્થે દરેક જણે કરવો જોઈએ. વર્ણવ્યવસ્થાનો એ આદર્શ છે. કોઈ એક જણ ધંધો દરજી છે તેથી તેણે કોઈને ઉપદેશ આપવો નહિ, દિતની ચાર વાત કરવી નહિ અથવા પ્રમંગ પડયે સ્વગ્નોનું રક્ષણ કરવાને તેણે લડવું નહિ જ એવો કંઈ વર્ણવ્યવસ્થાનો અર્થ નથી. બીજા ધંધામાં ચેરી જઈ તે ધંધાના મોકાના પેટ પર પગ દેવાનું કામ માત્ર કોઈએ ન કરવું જોઈએ.

જે કોઈને ધંધો એક અથવા સમાન છે તે વોકોમાં જીવનસદકાર વિશેષ પ્રમાણમાં હોય એ કહેલી છે. દિતના ઉમળકાથી એકબીજાને બેટમાં સારી સાગી વળતુઓ આપવી સેવી, સુખદુઃખની વાતો સાંભળવી અને કહેવી. એકબીજાને લગવાને જોડાવવું અથવા જણ એ બધાં જીવનસદકારનાં લક્ષણો છે. એકબીજાને ઘેર લગવું, ધંધાને અંગે એકબીજાને મદદ કરવી, સલાહ પૂછવી અને આપવી, દીકરી આપીને અને લઈને મરીર મેળધંધો બંધાવું એ બધો જીવનસદકાર

છે. જે જે લોકોની રહેણીકરણી અને વિચારસરણી સમાન છે તેમની વચ્ચે આવેા સદ્ગુરુ થયા વિના રહેજ નહિ.

દદાતિ પ્રતિગૃહ્ણતિ ગુરુમાર્યાતિ પૃચ્છતિ ।

મુક્ત મોક્ષયને ચૈવ ધર્મવિધ પ્રતિલક્ષણમ્ ॥

પોતાના જ વર્ણની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાથી છોકરીને અનુકૂળ રહેણીકરણી પહેલેથી જ મળી જાય છે, ઘરમાં તેમજ ધર્મમાં કુદરતી રીતે જ તેની સેવા વધારે પ્રમાણમાં મળે છે, પરસ્પર પ્રેમ રાખવાનું સહેલું બને છે અને તેથી તે વિશેષ ઉત્કટ રહે છે, અને એવાં કંપતીથી થતી મંનતિને અત્મંત ઇષ્ટ કૌટુંબિક વાનાવરણ મળી રહે છે. એટલે કે ધંધાની, જીવનની, પ્રેમની, અપત્નની અને સમાજની દૃષ્ટિથી સમર્થ લગ્નો જ ઇષ્ટ છે, પણ એનો અર્થ એ નથી કે આ બધા લાભો જતા કરીને કોઈક વર્ણની બહાર લગ્ન કરે તો તે પાપ અથવા અનાચાર થઈ જાય છે. પૌષ્ટિક આહાર છોકરીને કોઈ સત્ત્વ વગરનો આહાર કરે તો તે પોતાને જ નુકસાન કરે છે એમ કહેવું ભેદિએ. પણ તેણે મહાપાતક કયું છે અથવા ધર્મ કુખાવ્યો છે એમ સમાજ નહિ કહી શકે, અને વર્ણ બહાર લગ્ન કરવાથી વર્ણવ્યવસ્થા ખોળાઈ જાય છે એવું તો નથી જ. ત્યાં સુધી લગ્ન થયા પછી સ્ત્રી ધણીના કુટુંબમાં પ્રવેશ કરે છે, પતિની આજીવિકામાં ભાગ ભેળવે છે ત્યાં સુધી પતિનો વર્ણ તે જ પત્નીનો વર્ણ થાય છે એ સદ્ગુરુસિદ્ધ વાત છે. પછી તેના માથાપનો વર્ણ બીજો ગમે તે હોય તેથી શું થયું ? મહાભાગ્યમાં આજે જેને અસવર્ણ વિવાહ કહી શકાય એવાં કેટલાંકે લગ્નોનું જ્ઞાન આવે છે અને તેવાં લગ્નોનું અભિનંદન પણ કરેલું છે.

વર્ણ ચાજ જ શા મારે ? આ સવાલ મહત્વનો છે. ગીતાના જર્માનામાં આ ચર્ચા બિડી ન હતી. એક વર્ણના

ત્રણ વર્ષુ યથા, પછી તેના ચાર રૂપા. વર્ષુ ચાર જ છે
પાંચમો નથી એવું કહેવાનો વખત પણ આવ્યો. વર્ષુબાપ
એવા માત્ર લોકોની શી વ્યવસ્થા કરવી એ એક સવાલ
આવી પડ્યો, અને જેમને વર્ષુવ્યવસ્થાનું જ્ઞાન જ નથી
એવા પરધર્મીઓ અને પરદેશીઓ સાથે કેવો વહેવાર રાખવો
એવા સવાલો પાડાઈ ગયા. પરંતુ એ સવાલો ઊઠ્યા
ત્યારે રેતીમાં માથું ધાવી દઈને પોતાને સલામત માની
લેનારા શાહમુઝનું જ હડાપણ સમાજ પામે બાકી રહ્યું હતું
અને તેથી તે વખતે જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અથવા જે
વ્યવસ્થાનો ઉપદેશ મળ્યો તે પરિણામે આખા સમાજને ધાતક
નીવડ્યો.

ગીતામાં હિંસા કે અહિંસા ?

ગીતામાં હિંસા છે કે અહિંસા ? આ સવાલ વચ-
 માળામાં ઠીકઠીક ચર્ચામાં હતો. હું સહવાનો નથી એવો
 નિશ્ચય કરીને બેઠેલા અર્જુનને શીકૃષ્ણે અનેક રીતે સમજાવ્યો
 અને છેવટે યુદ્ધ કરવાને પ્રેર્યો તથા તૈયાર કર્યો. આ પ્રસંગે
 જે ઉપદેશ અર્જુનને અપાયો તે જ વ્યારો આપણી આગળ
 રજૂ કર્યો છે. એ પ્રંય અહિંસા શીખવવાને માટે છે એમ
 કહેવું એ સાદસની પરાઘાઘા છે એમ કોઈને પણ લાગ્યા
 વિના ન રહે. ગાંધીજીએ ગીતાનો અનુવાદ કરીને તેની
 પ્રસ્તાવનામાં છેલ્લું કહી નાખ્યું છે કે અહિંસાનો ઉપદેશ
 કરવાના ઉદ્દેશથી જ ગીતા રચવામાં આવી છે એવું કોઈ જ
 કહેતું નથી. અર્જુનને સ્વજનોનો હાનો મોહ થયો અને તે
 કર્તવ્યમુદ્ધ થવાની અણી પર હતો. શું શું કરવાથી માણસનું
 આચરણ ધર્મીનુકૂળ થાય અને મોક્ષને પાપક ન થાય તેની
 દલીલો ગીતામાં શીકૃષ્ણે કરી અને સ્વધર્મનું પાલન અનાસકત
 છુદ્ધિથી કરવાનો પરમ ધર્મ સમજાવ્યો. આ પરમ ધર્મની—
 શાશ્વતધર્મની શીખ મને તેમ તોયે અહિંસાપરાધણ જ હોઈ
 શકે. ગીતામાં કરેલો ઉપદેશ હિંસાને પોષક નથી પણ અહિંસાને
 પોષક છે. ગીતારત્નને જે બેડકમાં બેસાડેલું છે તે મહાભારતનો
 અંતિમ મોધ પણ હિંસાની વ્યર્થતા જ બતાવે છે વગેરે
 બાબતો તેમણે પોતાના પ્રસ્તકમાં રચ્ય કરી છે. અને છેવટે
 અનુમાન તારવ્યું છે કે ગીતામાં વર્ણવેલું યુદ્ધ બાદ નથી પણ
 દરેકદરેક હૃદયમાં અખંડપણે ચાલતું સદ્વૃત્તિ અને અસદ્-
 વૃત્તિ વચ્ચેનું સનાતન યુદ્ધ છે.

કૌરવ અને પાંડવ એ બે પક્ષો ઐતિહાસિક હશે ખરા, અને શ્રીકૃષ્ણ પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હશે. તેણે અર્જુનને હાથે માણસોનો પ્રત્યક્ષ મંહાર કરાવ્યો હતો એ વાત પણ સાચી. આત્મરક્ષણને માટે અને સાચા પક્ષને ન્યાય મેળવી આપવાને માણસોનો મંહાર કરાવવો એ અહિંસાધર્મથી વિરુદ્ધ છે એમ તે જમાનાના શ્રીકૃષ્ણને લાગ્યું હશે પણ ખરું. ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ કેઈ પણ મંત્રોગોમાં અપૂર્ણ જ હોય અને તેમને યથેક્ષ્ણ અહિંસાદિ ધર્મનું દર્શન પણ અધૂરું જ હોય. તે સમયે ખતી ગયેલી ઘટનાઓ વિષે આપણે કશું કહેવાનું હોય નહિ. જે ક્ષણે ગીતામયનો આપણે ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો તે ક્ષણથી ગીતાના શ્રીકૃષ્ણને આપણે સર્વસંપૂર્ણ પરમ પુરુષ અને મૂર્તિમંત યોગ તરીકે સ્વીકાર્યો છે અને તેની સાથે જ ગીતામાં ઉપદેશો કુદ ઉપર કલા પ્રમાણે આંતરિક, સનાતન સુદના અર્થમાં જ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ગીતામયની પ્રવૃત્તિ જ મૂળથી આ જાતની છે એમ સામે છે. ઐતિહાસિક ઉપદેશ દેશ, કાળ, વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અને પરિસ્થિતિ પૂરતો જ હોય છે. ધર્મમંથની રજૂઆત સાર્વભૌમ અને વિશ્વજનીન હોય છે. આ દૃષ્ટિથી જ ગીતાનો અર્થ કરવો જોઈએ.

ગીતામાં હિંસાનો ઉપદેશ છે કે નથી એ પ્રશ્નની ચર્ચા ૧૬૦૪ની સાલમાં મારી નજરે પડેલી. તે વખતે હું હિંસાવાદી હતો. કરગ્રસન દોષેગમાં હું ત્રીજા નંબરની કવળમાં જન્મનો હતો. અમારું એક હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક નીકળતું હતું. અમારી પડોશમાં આવેલી ચોચા નંબરની કનમમા એવું જ સાપ્તાહિક ચાલતું. તેમાં એક લેખકે દેશબક્તિથી અને સ્વાતંત્ર્ય-લાવસાથી ભારોભાર ભજેલો એક લેખ લખ્યો હતો અને તે માટે ભગવદ્ગીતાની મદદ લીધી હતી. તે લેખ વાચ્યા પછી મેં ભગવદ્ગીતા ફરીથી આખી વાંચી જોઈ અને મારો એવો નિશ્ચય થયો કે અમારે જે યુદ્ધધર્મ અથવા હિંસાધર્મ જોઈતો

હતો તે ગીતામાંથી નથી મળતો. ‘એટલા માટે તું લડ’ એ જાતનાં વચનો પાંચ સાત ઠેકાણે આવે છે ખરાં અને બધા ઉપદેશ પૂરો સાંભળ્યા પછી, ‘હવે હું લડવાને તૈયાર છું’ એમ અર્જુને કહ્યું છે, તોપણ ગીતામાં કરવામાં આવેલો ઉપદેશ યુદ્ધને માટે જરૂરી દ્વેષ અને કડવટ વગેરે કશું જ પેદા કરી શકતો નથી. શત્રુ અને મિત્ર સાથે સમાનભાવે વર્તન રાખ; જ્યાં કે અપ્રત્યક્ષે વિચાર ન કર; સુખદુઃખ જે કંઈ આવી પડે તે સહન કર; પ્રાણીમાત્રના હિતને સારું કાળજી રાખ એવી જાતનો નમાત્મી સાધુવૃત્તિ શીખવનારો ગ્રંથ આપણા હામનો નથી એવું તે વખતે મારા મનમાં થયું હતું. અમારા મિત્રમંડળમાં તે સમયે મોટી ચર્ચા જોવાઈ હતી. ત્યાર પછી શ્રવણ અને મનન અનેક દિશાએથી વધવાથી મારા વિચારોમાં બહુ ફેરફાર થયો છે. તોપણ તે જ વખતથી મારો એવો હામ મત થયેલો છે કે ગીતા હિંસાની પોષક તો નથી જ નથી.

ગીતામાં આવેલા શ્લોકનો ભાવ ગીતામાં કહેલા સાર્વભૌમ સંન્યાસયોગને જ અનુકૂળ છે અને તેનો અર્થ તે જ મુજબ કરવો જોઈએ.

કાગાવા* નામનો એક જપાની ખ્રિસ્તી સેવક છે. તે પોતાના એક પુસ્તકમાં કહે છે કે, “ભારતવર્ષના અત્યંત હીન કાળમાં શુદ્ધ વૃત્તિનો એવો એક અશુભ નેપથ્ય છે. શુદ્ધ પાપકારી છે એવું જાણખીને તેણે ન લડવાનો આમ્રહ રાખ્યો. પરંતુ કમનસીબે તેનો સારથિ અને સખા શ્રીકૃષ્ણ કૃટિલ તર્કમાં પ્રવીણ હોવાથી તે અશુભને ફક્તીસોથી ભ્રમમાં નાખીને પાપને રસ્તે બેઠી ગયો.”

અહીંની સંસ્કૃતિ, અહીંના સાહિત્યની લેખનપદ્ધતિ અને ગીતાની આસપાસનું વાતાવરણ એ બધાંની સમજ ન હોવાથી કાગાવાના મન પર હિંસા પ્રમાણેની છાપ પડી.

અહીં પ્રથમ તો એ તપાસવાની જરૂર છે કે મૂળ અશુભ અહિંસાવાદી થયો જ નહોતો. આતંતાથી લોકોને તો મારવા જ જોઈએ એ પક્ષ પણ તેને ત્યાગ્ય નથી. એનું કહેવું તો એટલું જ હતું કે સ્વજન અને શત્રુજનને ન મર્યાપ. આ વિમારસરણીના પાપમાં કસેન ગિરિટ રહેયો છે. સ્વજન સમાજશ્રીહી હોય તોપણ તેને ન મારવો એવું તેનું કહેવું છે. એટલે કે તેને મતે સમાજધર્મ કરતાં કુલધર્મ અને જાતિધર્મ

* એણે પરખટલાની રિશ્તિથી કંઠાળા ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો અને મિલકામદારોમાં રહીને તેમની ઉન્નતિ અર્થે તે અવિદ્યાન્ત પરિશ્રમ કરે છે આ કામમાં તેણે પોતાનું શરીર ધસી નાખ્યું છે અને આખા શુભાવી છે. નવલકથાજર અને ધર્મોપદેશક તરીકે તે પ્રખ્યાત છે. જપાનીસ સરકાર શરૂઆતમાં તેને વિશે ખૂબ શંકાશીલ હતી. હવે તે જ સરકાર તેની મારફતે સમાજસેવાના પુષ્કળ કામ કરાવે છે. મિશનરી લોકોએ કામવાની મહત્તા ખૂબ ગાઈ છે.

હતો તે ગીતામાંથી નથી મળતો. ‘એટલા માટે તું લડ’ એ જાતનાં વચનો પાંચ સાત ઠેકાણે આને છે ખરાં અને બધો ઉપદેશ પૂરો સાંભળ્યા પછી, ‘હવે હું લડવાને તૈયાર છું’ એમ અર્જુને કહ્યું છે, તોપણ ગીતામાં કરવામાં આવેલા ઉપદેશ યુદ્ધને માટે જરૂરી દ્વેષ અને કડવટ વગેરે કશું જ પેદા કરી શકતો નથી. ચતુ અને મિત્ર સાથે સમાનભાવે વર્તન રાખ; જ/પ કે અપજનનો વિચાર ન કર; ગુપ્તકૃ.ખ જે કંઈ આવી પડે તે સહન કર; પ્રાણીમાત્રના હિતને સારુ કાળજી રાખ એવી જાતનો નમાણી સાધુવૃત્તિ શીખવનારો ગ્રંથ આપણા હામનો નથી એવું તે વખતે મારા મનમાં થયું હતું. અમારા મિત્રમંડળમાં તે સમયે મોટી ચર્ચા જોપડી હતી. ત્યાર પછી શ્રવણ અને મનન અનેક દિશાએથી વધવાથી મારા વિચારોમાં બહુ ફેરફાર થયો છે. તોપણ તે જ વખતથી મારો એવો હામ મત થયેલો છે કે ગીતા હિંસાની પોપક તો નથી જ નથી.

ત્યાર પછી ૧૯૦૭ની સાલમાં મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે ‘યસ્ય નાહકૃતો માગો...’ એ શ્લોક હિંસાના સમર્થનમાં વપરાય છે ત્યારે વળી પાછી ગીતા એક વાર વાંચી કાઢી. ત્યારે ફરીથી મારી ખાતરી થઈ કે એ શ્લોકમાં પણ હિંસાનું વિધાન નથી. અહંકાર પૂર્ણપણે નષ્ટ થયા પછી અને શુદ્ધિ નિર્મળ થયા પછી માણસ નિષ્પાપપણાની કઈ કક્ષાએ પહોંચે છે એ દર્શાવવાને જ આ એક આત્મતિક કક્ષાનું વિધાન કરેલું છે. પાછળથી ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરતાં એ જ શ્લોક, એક ગૌણ ઉપનિષદમાં જુદા જ પાઠથી અપાયેલો જોયો. ‘હ્યાપિ સ દમાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિગ્ધ્યતે, એ લીટી તેમાં નથી. ત્યાં (મેન્યાસોપનિષદમાં) નીચે પ્રમાણે શ્લોક મળે છે :

યસ્ય નાહકૃતો માગો સુદિગ્ધસ્ય ન નિગ્ધ્યતે ।

ય સમ સર્વભૂતેષુ જીવિતં તસ્ય શોભતે ॥

આ શ્લોક વાંચીને તો મારી ખાતરી જ થઈ ગઈ કે

ગીતામાં આવેલા શ્લોકનો ભાવ ગીતામાં કહેલા સાર્વભૌમ સંન્યાસયોગને જ અનુકૂળ છે અને તેનો અર્થ તે જ મુજબ કરવો જોઈએ.

કાગાવા* નામનો એક જપાની ખ્રિસ્તી સેવક છે. તે પોતાના એક પુસ્તકમાં કહે છે કે, “ભારતવર્ષના અત્યંત હીન કાળમાં શુદ્ધ વૃત્તિનો એવો એક અશુનનજ દેખાય છે. શુદ્ધ પાપહારી છે એવું જાણખીને તેણે ન લકવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પરંતુ કમનસીબે તેનો સારથિ અને સખા થીકુપ્પશુ કુટિલ તર્કમાં પ્રવીણ હોવાથી તે અશુનને ફસાવોથી બ્રમમાં નાખીને પાપને રસ્તે ખેંચી ગયો.”

અહીંની સંસ્કૃતિ, અહીંના સાહિત્યની લેખનપદ્ધતિ અને ગીતાની આસપાસનું વાતાવરણ એ બધાની સમજ ન હોવાથી કાગાવાના મન પર હિપર પ્રભાવેની છાપ પડી.

અહીં પ્રથમ તો એ તપાસવાની જરૂર છે કે મૂળે અશુન અહિંસાવાદી થયો જ નહોતો. આતતાથી લોકોને તો મારવા જ જોઈએ એ પણ પશુ તેને ત્યાગ્ય નથી. એનું કહેવું તો એટલું જ હતું કે સ્વજન અને ગુરુજનને ન મરાય. આ વિચારસરણીના ચામામાં ક્યેન રિપરિટ રહેતો છે. સ્વજન સમાજદ્રોહી હોય તોપણ તેને ન મારવો એવું તેનું કહેવું છે. એટલે કે તેને મતે સમાજધર્મ કરતાં કુલધર્મ અને જાતિધર્મ

■ એણે ધરખટવાની સ્થિતિથી કંટાળી ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો અને મિલકામદારોમાં રહીને તેમની હિંમતિ અર્થે તે અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરે છે. આ કામમાં તેણે પોતાનું શરીર ધસી નાખ્યું છે અને આંખ ગુમાવી છે. નવલકથાકાર અને ધર્મોપદેશક તરીકે તે પ્રખ્યાત છે. જપાનીસ સરકાર સરવ્યાતમાં તેને વિષે ખૂબ શંકાશીલ હતી. દરે તે જ સરકાર તેની ચારકે સમાજરોવાનાં પ્રુક્ષ્ણ કામ કરાવે છે. મિસનરી લોકોએ કાગવાની મહત્તા ખૂબ ગાઈ છે.

શ્રેષ્ઠ છે. ભોગ અને ઐશ્વર્ય મેળવવાનાં તે સર્ગાવદાક્ષાની મોહભગ્નને માટે. એ જ જો મરી જવાનાં હોય તો પૃથ્વી આખીનું રાજ્ય મેળવીનેયે શો ફાયદો?

સ્વજન એટલે સર્ગાવદાક્ષાનો સેવા કરવાથી આપણું હૃદય કુળ નેટલું, સ્વગતિ નેટલું બાપક થાય છે. સમાજની નિરપેક્ષ સેવા કરવાથી તે જ હૃદય વિશ્વઆધી બને છે. સ્વજનો પૂરતો જ વિચાર કરીને જેમ પોતાનું શરીર અથવા હિત છોડી દેવાને માણસ તત્પર થાય છે તે જ પ્રમાણે ન્યાયની અને ધર્મની સેવાને ખાતર તેણે સર્વ ભૌતિક વસ્તુઓની બાબતમાં નિરપેક્ષ થઈ જવું જોઈએ એ તેને રામજીવવાની જરૂર છે. એક બાણુથી હાત્રધર્મ અને બીજી બાણુથી સ્વજનમોહ એ જાતનો અંધોડો અશુદ્ધના હૃદયમાં ગાત્રતો હતો. અશુદ્ધનાં વ્યવહારોમાં એ વાત સ્પષ્ટપણે આવી જાય છે. યુદ્ધની જે ખાખીએ અથવા દોષો તેણે ગણાવેલા છે તે પાણુ કુળ અને જાતિની દૃષ્ટિથી જ તેણે જોયા છે. પોતાની વૃત્તિ ધર્મપ્રેરિત નથી પણ કાર્પણ્ય અથવા કાયરપણાથી જ પ્રેરાયેલી છે એ કબૂલ કરીને જ તે વાત કહે છે. આવી વૃત્તિના ઔપધરૂપે શ્રીકૃષ્ણે તેને આત્માના અમરત્વનો ઉપદેશ કર્યો. આ કેમ બંધનેસર્વ આવે છે તે હવે આપણે જોઈએ. અહીં પહેલાં એ યાદ રાખવાનું છે કે પોતાનાં કે પારકાનાં મરણનો દર એ કંઈ અહિંસા નથી. માણસ અહિંસાધર્મ સ્વીકારે છે તે કાષ્ઠકિનાયે શરીર વિષે કામળ ભાવના રાખે છે તેટલા માટે નહિ. પોતાના મરણથી ખીલું અથવા અન્યના મરણનો દર રાખવો એમાં દેહાસક્તિ જ રહેલી છે. દેહ એટલે શરીર તો જાતે જ નાશવંત છે. નાશને માટે તો તે પેદા થાય છે, અને તેનો મોહ રાખવો એ સાચું જોતાં પશુઓનું લક્ષણ છે. અને વળી તેમાંયે જિંડા જીતરીને જોઈએ તો પશુઓને પણ શરીરને વિષે એટલી બધી આસક્તિ

નથી હોતી. અહિંસાનો મર્મ જુદો જ છે. અહિંસાધર્મ કહે છે કે હિંસા નૈતિક સાધન અથવા હથિયાર નથી અને તેથી માણસને તેનો કશો જ ઉપયોગ નથી. જે પ્રમાણે સુખ-દુઃખ એ અર્થશબ્દ છે, વ્યર્થ છે તે જ પ્રમાણે હિંસા પણ અર્થશબ્દ, વ્યર્થ છે. જેનાથી સુખ થાય તે સદાચાર અને જેનાથી દુઃખ થાય તે દુરાચાર એવો નિયમ બાધી ન શકાય. અથવા જેનાથી વિપરીત વિધાન પણ વર્ધ નથી શકતું. તેવું જ હિંસાનું છે. હિંસાના બયથી દુર્જનો દુરાચારથી અળગા થયા નથી અને તેના બયથી સજ્જનો પણ સદાચારથી વિમુખ થયા નથી એવો દુનિયાનો અનુભવ છે. એટલે કે હિંસા એ નિર્નર્થ છે. પોતાના આધારને સારુ અથવા કાયદા-ને માટે બીજને મારવું એનો અર્થ આત્માને વીસરીને દેહભુજિથી વર્તવા જેવું છે. સર્વની સાથેનું પોતાનું એકથ વીસરી જવું, એટલે કે એકાગ્રભુજિનો યા ઉદયધર્મનો દ્રોહ કરવો એ જ મોટું પાપ છે. વળી કાંઈકનો પર્ણપણે ધાત કરવાને માટે હિંસા કરવી એ તો એથીયે વ્યર્થ છે કેમકે દુનિયાનો અનુભવ એવો છે કે જેનું લોહી જમીન પર સિંચાય છે તેની વૃદ્ધિ થાય છે. રક્ત એ એક જાતનું અદ્ભુત ખાતર છે અને તેથી જ નિર્ભય તેમજ નિષ્પાપ હૃતાત્માઓના ગતના છંદકાવથી તેમનો પક્ષ વધારે જોરાવર થાય છે.

આ બધું સમગ્રય તે સારુ દેહ અને આત્મા એ એ વચ્ચેનો ભેદ-વિભેદ ઓળખવો જોઈએ. આત્મા અમર છે, નિર્વિઠારી છે, વિશુ છે, અકુતોભય છે અને અદ્વિતીય છે. એથી બિલકુલ દેહ નાશવંત છે, અન્નપરાયણ છે, વિકારોનો આગાર છે અને બયથી કદી મુક્ત નથી એટલું સમગ્રવું જોઈએ. આ મૂળજૂત સત્યના જોર પર બધું જીવનશાસ્ત્ર રચી શકાય છે. જડ અને ચેતન એ બંનેના આવા પરસ્પર વિન્ન ધર્મો હોવા છતાં કાંઈક અકસ્મિત રીતે એ બંનેનું

કાયમનું લગ્ન થયેલું છે, અને આ કળેડાનો સંસાર અખંડ ચાલવાનો છે. આ બંને તત્ત્વોનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખ્યા પછી એ બેમાંથી પ્રધાન કેને ગણવું એ નક્કી કરવાનું રહે છે. એ નક્કી કરવામાં જ જે કંઈ મંદત્વની બાજબી છે તે બધી આવી જાય છે. જીવન આત્મપરાયણ છે એમ નક્કી કરીએ તો પછી શરીરનો ઉપયોગ શો, સાધન તરીકે તેને કેટલી હદ સુધી નભાવવું અને તેનો કેટલો ઉપયોગ કરવો, અને વિશેષ પ્રસંગે તેને કેમ ફેંટા દેવું, એ બધું કરાવી શકાય. એથી જાણવું જો જડ તત્ત્વને પ્રાધાન્ય આપીએ તો પછી આત્માનો શો અર્થ થાય, જીવનશાસ્ત્રમાં તેનું સ્થાન શું એ જુદી રીતે નક્કી કરવાનું રહે છે. સુખ મેળવવું, દુઃખ ટાળવું, કોઈ પણ ઉપાયે પોતાનું રક્ષણ કરવું અને પોતાનો સ્વાર્થ જ્યારે કહે ત્યારે અન્યની હિંસા કરવી એ બધું પછી જીવન-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ધર્મ હરે છે. ચિત્તપરાયણ જીવનશાસ્ત્રમાં આ બધી બાજબીને જામ, મોહ અથવા માયાનો જાસ છે એવું માનવા-માં આવે છે. અહિંસાધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ અને સર્વોપરિત્ત્વ સ્વીકારીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેથી અહિંસાધર્મની શરૂઆત આત્માનાત્મક વિવેકથી જ કરવી પડે છે. અનાત્માને આત્મા માનવો, તેને આત્માનું સ્થાન આપવું એ સર્વથી મોટો શિક્ષક નામનો શુનો થાય છે. શરીરની ઉપાસના, શરીરનું પ્રાધાન્ય જેમને સત્ય લાગે છે તે જ ખરા મુશરિક છે.

સગાંવહાલાં વિષેનો મોહ પણ દેહાત્મબુદ્ધિગાંથી જ ગેદા થયેલો હોય છે. સ્વધર્મ, સ્વકર્મ, સ્વદેશી વગેરે બાજબી-માં સ્વ શબ્દ પરિરિચિતમૂલક છે તેથી તેમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી. ત્યાં સ્વ અને પર એવો વિરોધ નથી. સ્વધર્મ કંઈ એકાંગી ધર્મ નથી પણ એક વિશેષ નિશ્ચિત કેન્દ્રવાળો વિશ્વધર્મ છે. પરંતુ એ વાતનું વિવેચન સ્વતંત્ર રીતે કરવું જોઈએ.

ગીતાના આદર્શમાં અહિંસાને જ પ્રાધાન્ય છે એ ૨૫૯ સમજવાને માટે ગીતાના આદર્શ પુરુષનાં લક્ષણો એકઠાં કરવાં જોઈએ. સ્થિતપ્રજ્ઞ, યુષ્માતીત, યોગી, પંડિત, ભક્ત, યોગદઢ, માની, શુધ વગેરે નામોથી જોને જોળખવામાં આવ્યો છે તે ગીતાનો આદર્શ પુરુષ છે. આ બધાનાં લક્ષણો તપાસતાં એ સર્વ વિશેષણો એક જ વ્યક્તિ મૂલ્યે છે. આમાંનાં ધર્માખરાં લક્ષણો સામાજિક સ્વરૂપનાં છે. અદેખડા સર્વશૂતાનાં, સર્વ-શૂતહિતેરતા, કલ્યાણકૃત, ક્ષમી, ધર્માત્મા, મૈત્ર, કરુણ વગેરે સામાજિક સદ્ગુણોથી યુક્ત એવો જ તે આદર્શ પુરુષ કદપેક્ષો છે. તેને સ્વ-પર-ભાવ નથી. તે કોઈનાથી કંટાળતો નથી. અને તેને કારણે કોઈનેયે ઉદ્દેગ પામવાપણું નથી. આવા પુરુષનું જીવન અહિંસામય હશે. ગીતાને જે સાધનસંપત્તિ ઢખ્ટ છે તેમાં અહિંસાનો પ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ અનેક ઢેકાણે આવે જ છે પરંતુ એ જ વાત પર ભાર દેવાની જરૂર નથી. ગીતાની આખીયે સામાજિક કદખના અને જીવનરચના સર્વસંમાદક, સર્વોદયકારી અને તેથી જ અહિંસક છે.

બ્રહ્મ એટલે શું ?

ગીતા બ્રહ્મપરાયણ છે. એ બ્રહ્મ એટલે શું તે ખુદશા દિલથી એક વખત જોઈ લેવું જોઈએ. બ્રહ્મની વ્યાખ્યા, તેનું વર્ણન અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની સાધનચર્યા એટલી બધી રીતે ઘર્ષ છે કે સામાન્ય લોકમાનસમાં બ્રહ્મ શબ્દ ગોટાળાના વિશેષણ તરીકેજ બ્રહ્મગોટાળા શબ્દમાં મરાઠીમાં વપરાય છે. ગૌડ અને બંગાળ દેશ જેમ જાદુ-એટકના પર્યાયવાચી બન્યા છે તે જ પ્રમાણે વેદાંત અને બ્રહ્મ એ તર્કના જોટલા જ અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા છે. આવી રીતિમાં બ્રહ્મની ચિકિત્સા જે વળી એક વાર શરૂ કરીએ તો આજ સુધી જામેલા ગોટાળામાં વળી એક વધારે થયો એવું ધણાખરાને લાગશે.

આમ હોવા છતાં ગીતાધર્મ સમજવાને માટે બ્રહ્મ શું છે તે સમજવું, બ્રહ્મની કલ્પના શી છે તેનું બરાબર આકલન થાય એ જરૂરનું છે.

બ્રહ્મ શબ્દ બૃહદ્માંથી આવેલો છે. બૃહદ્ એટલે ગોટું, જે સર્વથી ગોટું, સર્વથી વ્યાપકતમ એટલે કે વ્યાપકમાં વ્યાપક, સર્વની ગણતરી ક્યાં પહોં પહોં બાકી રહેનાર, જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ, ભૂમાસ્વરૂપ છે તે બ્રહ્મ. બ્રહ્મ અને સર્વ એ બંને શબ્દો એક જ અર્થના છે. વ્યાપક સમાવશાસ્ત્ર એટલે કે લોકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સર્વ માણસો જ નહિ પરંતુ માણસ, પશુ, પક્ષી, કીટપતંગ, ખેતર, જલચર, વૃક્ષ, વનસ્પતિ વગેરે બધું જોઈ છે તે મળીને જ બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મ છે. આ વિશ્વમાંની એક પણ વસ્તુને બાદ ન રાખતાં સકળમણે સર્વની જે કલ્પના થાય તે પરબ્રહ્મ છે. સર્વ રાહુ દ્વંદ્વ મદા ।

પણ આ સર્વ વિશ્વ મળીને જે કંઈ જાને છે તેને આપણે પ્રકૃતિ પણ કહીએ છીએ. અવ્યક્ત અને મદત એ નામે પણ તેને આપવામાં આવેલાં છે. અહા શબ્દમાં એ બાબતોનો પણ સમાવેશ થાય છે જ. અહા એટલે પ્રકૃતિ એવો અર્થ ગીતામાં કરેલો છે. પરંતુ આ વિશ્વ તરફ જોવાની દૃષ્ટિ એક જ નથી. અનેક બાબતો અને નીરખી શકાય છે. બિલાડી જ્યારે કબૂતર પર ઝંકપ મારે છે ત્યારે બિલાડીની કૂરતા આપણી નજરે પડે છે. પણ કબૂતરને મારીને પોતાનાં બચ્ચાંને મારે આહાર મેળવવાનો બિલાડીનો ઉદ્દેશ બ્યાનમાં સર્ધ એ તો તેની કૂરતા કરતાં તેનું અપત્તવાત્સલ્ય આપણને વિશેષ પ્રગટ થાય છે. સર્વત્ર જેવી દૃષ્ટિ ધારણ કરીએ તેવી રીતિ નજરે પડે છે.

જગતની બધી વસ્તુઓમાં એક બાબતો બેદ બરપૂર દેખાય છે. બીજી બાબતો જોઈએ તો અભેદ બરેલો છે. એ જાનેની સૂક્ષ્મપણે મીમાંસા કર્યા પછી એવું જણાય છે કે બેદનું એ તત્ત્વ રથૂજ છે, અગ્યામી છે. એથી જલદું અભેદ તત્ત્વ સ્થાપી, ગૂઢ અને વધારે મદત્તવનું છે. વસ્તુજાત માત્રનું સાચું રહસ્ય બેદમાં નહિ પણ અભેદમાં જ છે.

આ પ્રમાણે વિશ્વની અનેક બાબતો નિરીક્ષા કર્યા પછી સ્થાપી રહસ્યપૂર્ણ દૃષ્ટિથી વિશ્વને જોઈને માતાઓએ બ્રહ્મની કલ્પના કરી. સર્વ સમાજને વ્યાપીને રહેલું જે સ્થાપી ચૈતન્ય તત્ત્વ તે જ અહા છે. એ બ્રહ્મ એકે વસ્તુનું, કોઈનુંમે 'નિરાકરણ' કરતું નથી, એમાં કોઈનોમે ત્યાગ કે વિરોધ નથી. એવું આ સર્વમંગળકારી અહતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલું છે તેથી સર્વના કલ્યાણને અર્થે નિઃસ્વાર્થ સુદ્ધિથી અને નિર્મળ દૃષ્ટિથી સતત મથતા રહેવું તે જ બ્રહ્મની ઉપાસના છે. આ ઉપાસના પણ અહિંસામૂલક જ છે એ હવે ફરીથી સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી. ગીતાનો આદર્શ, તેનો

આદર્શ પુરુષ, ગીતાની સાધનપદ્ધતિ અને તેની કલ્યાણ-
 વિષયક કલ્પના બંધુ જ અહિંસા પર છે. યુદ્ધની સાથે
 અહિંસાનો મેળ કેમ બેસે એવો સવાલ ઉભાવવાને બદલે આવી
 અહિંસા પર જીવનશાસ્ત્રમાં ગાયેલું યુદ્ધ કેવા પ્રકારનું હોઈ
 શકે એનો જ વિચાર કરવાનું વાગ્દેવી થશે.

કર્મવાદની પૂર્વપીઠિકા

ગીતામાં કર્મગીમાંસા અનેક રીતે કરવામાં આવી છે. કર્મ કરવાથી માણસ બંધનમાં પડે છે. જેને મોક્ષ ભેદ્ય છે તેણે બને તેટલું કર્મોથી અચળ રહેવું અને કેવળ જ્ઞાનનો અને ધ્યાનનો આનંદ માણવો એવું કહેનારા લોકો ગીતાના જમાનામાં હતા. એથી બહુ કર્મ એટલે જ કર્મ એગ કહેનારો બીજો પક્ષ બહુ પ્રાચીન કાળથી મનુષ્યપણે હસ્તી ધરાવતો હતો. આ બે પક્ષનો ઝગડો આંધળા લોકો એકબીજાની વિરુદ્ધ — હવાની સામે — હાથો વીંઝે તેના જેવો હતો. ગીતાએ એ બેમાંથી એકે પક્ષને ન દબાવતાં વચ્ચે રસ્તો કાઢ્યો.

કર્મ કરવું કે ન કરવું એ ઝગડો જ્યારે શરૂ થયો ત્યારે વહેવારનાં કૃપિ, ગોરક્ષા, વાલ્મીક્ય વગેરે કર્મોને વિશે કોઈની જ તકરાર નહોતી. કારણ કે એના વિના તો પેટ કેમ ભરાય? પેટ જરાબર જરાય પડી જ બીજા તરફની ચર્ચા શરૂ થાય છે. હિપ્પાસી માણુમોને તો જ્ઞાન એ જ બ્રહ્મ છે. સુસ્થે ચિત્તે બુદ્ધય સમચન્તિ । તકરાર હતી તે વૈદિક કર્મોને વિશે — સ્વર્ગકામ, યજ્ઞેત્ । જેને સ્વર્ગ ભેદ્ય હોમ:તેણે ચલ કરવો. જ્યાં સુધી લોકોને સ્વર્ગની લાલસા હતી ત્યાં સુધી તો બહુ જરાબર હતું. પણ પછીથી સ્વર્ગ રસ વગરનું લાગવા માંડ્યું. સ્વર્ગ સ્વર્ગ કરીને આખરે તે હતું શું? પૃથ્વી પર જે સુખની માણુસ કલ્પના કરે છે અને જે નિર્ગોળ સુખ તેને અહીં મળતું નથી તે આગળ ઉપર ગમે ત્યારે મળશે એવી જાતની આશા અને અપેક્ષા તેનો અર્થ જ સ્વર્ગ. પૃથ્વી પરના

વિનામોની શુધારેલી વધારેલી આદૃત્તિ તે સ્વર્ગ. પૃથ્વી પરના વિનાસો ભોગવતા થાક ચઢે છે, રોગ થાય છે, ઘડપણ આવે છે, ગાત્રો નિર્વીર્ય થઈ જાય છે, એટલે એવી દાર્શિક જગ્યાની રૂપના કરવી જોઈએ કે જ્યાં બધી જાતના ભોગ ભોગવવાના તો મળે જ પણ તેના દુઃખગિણાઓ ભોગવનામાથી બચી જવાય. આવી ઉત્કટ આશામાથી કવિઓએ સ્વર્ગની કલ્પના ઉપજાવી.

સ્વર્ગમાં ભરપૂર પીનાનું મળે છે. ત્યાં ઘડપણ નથી, મજા નથી. ત્યાંની વાગ્યોપિતાઓ નીરોગી અને અખંડ ધૌવનમયન હોય છે. એટલે ત્યાં ભરપૂર ખાવું, પીવું અને અપ્સરાઓના નાચ જોવા, એવી જાતની વિપથી નિલાસની મગ્ન હોવાવાની મળે એવું સ્વર્ગ છે એમ યોદ્ધાએ માની લીધું. અને પછી તેના લોભથી અહીં કષ્ટો સહન કરવા, બ્રહ્મચર્યથી રહેવું, અમંચ પશુઓને મારીને પક્ષ કરવા અને દેવોની જેકમા પુણ્યરૂપી પુકળ મિલકત જમા કરાવવી એવો તેઓ કમ સર્જ્યો.

ગજ ગજ્યું ગજ્યું ખાઈને આચાર્ય મયેશ માણસને કંઈક તીણું તમતમણું જોઈએ છે. સ્વર્ગમાં એવા ખાણાની દર્શી સગવડ દેખાતી નથી પણ ત્યાં જે જાય તે દરેક જણ પોતાના પુણ્યના જોરે જ જઈ શકે. દરેકનું પુણ્ય અક્ષય સરખું તો ન જ હોય એટલે પછી જેના તેના પુણ્યના પ્રમાણમાં તેને એ, બી કે મી ક્લાસ મળે એટલે દરેક જણને પોતાનાથી જીતરતા ક્લાસવાળાને જોઈને તેમના તન્દુલુ છુટતાથી દમરાની અને પોતાનાથી ઉપરનાને જોઈને અદેખાઈથી બળવાની કમકમાટવાળી ગરમાગરમ સગવડ ત્યાં જરૂર હશે ખરી. સ્વર્ગમાં સરખાપણું તો ક્યાથી હોય? પુણ્યની પૂંજ પર સ્વર્ગસુખનો આધાર હોવાથી તે પૂંજ પૂરી થાય એટલે પાછા નીચે અધળાવાની કલ્પના એની ગેળે જ આવી ગઈ સ્વર્ગસુખ ગમે તેટલું નિર્લકાળનું હોય તોપણ આખરે નાગવંત છે.

દીને પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ । આ પ્રમાણે સ્વર્ગ અસ્થિર હતું એટલે મોક્ષ અથવા નિર્વાણપરમા ગાતિનો આદર્શ લોકોને દેખાવા માંડ્યો. પરંતુ મોક્ષ મેળવવાને તો મન નિષ્કામ થવું જોઈએ. લોભ અને મોક્ષ તો એકબીજાના માગક હતા એટલે એ જોઈને કામ્યકર્મ — સ્વર્ગના વૉખથી કરેલાં કર્મો બંધન કરનારાં છે એ વાત નિરોધ સ્પષ્ટ થઈ અને સુમુક્તએ કર્મથી આળગા રહેવું એવું કહેનારો વર્ગ જોરે પર ચઢ્યો.

અસતના વખતમા કર્મ હતું એટલે તેનાથી કર્મકાંડ-માંના વૈદિક ક્રિયાઓના સમૂહનો જ બોધ થયો. ગીતાએ એ પરિસ્થિતિ બદલી. કર્મ એટલે ચ્ચ ચાવત્ કર્મ સૃષ્ટિમા થનારી બધી હાવચાવ અને ભાગદોડ તે જ કર્મ એવી ગીતાની કર્મની વ્યાખ્યા છે. મૂલભાવોદ્ભવવતો નિર્ગ્મ કર્મસંગિત । આટલી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ કર્મને સર્જ ગયા પછી વૈદિક અને કામ્ય એવું કર્મકાંડ બાજુએ રહી ગયું. અને સર્વ જૂતાને ઉપયોગી, સર્વનો મમદ કનનારો એટલે કે બધાંને લેખામા લેનારો એવો કર્મયોગ આગળ આગ્યો, અને કર્મયોગ એ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે એ વાતનો નીકાર થયો.

ગીતામાં કર્મની ગતિ ગદન છે એવું કહેલું છે. એ પ્રમાણે હજીને કર્મની ગીમાંસા ગીતાએ ગૂઢ બનાવી છે. કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ એ ત્રણેનો ઉદ્દેશ્ય ગીતામા થયેલો છે. પણ તેમની ચર્ચા દોષ ટેકાએ લખાવી નથી. સમામ કર્મ અને નિષ્કામ કર્મ એટલા બેદ તરફ જ ગીતાએ વધારે ધ્યાન આપેલું છે. આ નિષ્કામતાનો ખુબ જોડાણથી વિચાર કરવાનો છે.

ગીતામાં અધર્મ અને અકર્મની મહત્તા પાત્ર ગાઈ છે. અને જેવટે નિપત કર્મ અને કાર્ય કર્મ એ બંનેનું અરૂપ અને મદદ અનેક રીતે સમજાવ્યું છે. એવી ગીતામા દબે કરવી રહી.

બ્રહ્મચર્ય

ત્રેવી મંપત્તિનાં ગીતામાં કહેલાં છઠ્ઠીસ તરવોમાં બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ કયો નથી એ વાતનો ઇગારો આ પહેલાં કયો છે. હવે બ્રહ્મચર્યને વિષે વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર છે કેમકે ગીતામાં બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા અનેક ઠેકાણે સ્વીકારેલી છે. એક ઠેકાણે બ્રહ્મચર્યને શારીરિક તપ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. બીજે ઠેકાણે યોગના સાધન તરીકે બ્રહ્મચારી મતનો ઉક્તેષ આવે છે. ત્રીજે ઠેકાણે કઠોપનિષદમાંથી ઉતારો લઈ પ્રણવશ્ચી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટે સાધક લોકે બ્રહ્મચર્યનું અવલંબન કરે છે એમ કહ્યું છે. એટલે બ્રહ્મચર્યની કલ્પના શી છે તે તપાસવું જોઈએ.

બ્રહ્મ એટલે વેદ. તે વેદની પ્રાપ્તિને માટે, વિદ્યાર્થી-દશામાં વેદના અધ્યયન માટે જીવનની જે તપસ્વિતા અથવા કક્ષિતા જરૂરી છે તેને બ્રહ્મચર્ય એવું નામ આપેલું છે. જે પ્રમાણે લરકરના માણસનું જીવન ખડતલ હોયું જોઈએ તે જ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીનું જીવન પણ ખડતલ હોયું જોઈએ. જે માણસ સુખમાં અથવા વિવારમાં લલચાર્યને પડ્યો તેને હાથે વિદ્યાની ઉપાસના નહિ થાય. (આજકાલની શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં જે જાતની વિદ્યા શીખવવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરતાં તેને વિદ્યાની ઉપાસના કહી ન શકાય.) વિદ્યાની સાચી ઉપાસના કરવી હોય તો તે અનન્ય નિષ્ઠાથી કરવી જોઈએ. તેમાં રંગાર્થ જતું જોઈએ. તદાકાર થવાની શક્તિ હોય તો જ વિદ્યાનું પ્રદક્ષ્ય થાય અને વિદ્યાનો વિસ્તાર થઈ શકે. તદાકાર થવાને માટે શરીરમાંનો સર્વ જીવનરસ વિદ્યાની

ઉપાસનાને અર્થે વાપરવો જોઈએ. તેથી વિદ્યોપાસના વીર્યના રક્ષણુ વિના જરાજર ન થઈ શકે એમ બધા દેશોના મોટા લોકો કહેતા આવ્યા છે. અને તેથી જ બ્રહ્મચર્યનો મૂળ અર્થ આદર્શ વિદ્યોપાસના હતો. તેને સંકુચિત કરી વીર્યરક્ષણુ અને તપસ્વી જીવન એવો તેનો અર્થ પાછળથી થયો.

સાહિત્ય, મંગીત અને કળા વગેરેના જેવી ક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં પણ અનુભવ એવો છે કે તેમાં વિકાસિતા કાબજ થતાંની સાથે જ કળાનો ધાતુ યાય છે. કળાના સમર્થ ગીમાંસકો કહે છે કે કળામાં 'ઓસ્ટેરિટી' અને 'રિસ્ટ્રેઇન્ટ' એ બે તત્ત્વો જરૂરનાં છે. અને ઓસ્ટેરિટી અને મેન્ડ રિસ્ટ્રેઇન્ટ અથવા તપ અને સંયમ એટલે જ બ્રહ્મચર્ય.

આ પછી રાજયોગી અને હૃદયોગી લોકોએ બ્રહ્મચર્યના વીર્યરક્ષણુની દૃષ્ટિથી શા શા કાયદા થાય છે તે જણાવ્યા. મરણ વિંદુપાતેન જીવન વિંદુધારણાનું. અર્થ મરણનો અર્થ તત્કાળ દેહત્યાગ એવો કરવાનો નથી. મરણ એટલે કીણુતા, નિર્વીર્યતા (ડિગ્રીપેશન). બ્રહ્મચર્ય પ્રતિરિત થાય છે એટલે વીર્યલાભ થાય છે એમ પતંજલિએ કહ્યું છે. વીર્યલાભ એટલે અનેક જાતનાં પરાક્રમે કરવાની શક્તિ—વિદ્યો કરીને પોતાની પાસના ઉપર અને છદ્ધિયો ઉપર પૂર્ણ કાબૂ મેળવવાની શક્તિ. સરીરમાં મસ્ક્યુલર ટ્રેન્થ અને નર્વસ ટ્રેન્થ એવી બે જુદી જુદી શક્તિઓ છે. પૌષ્ટિક આદાર, યોગ્ય વ્યાયામ વગેરેના યોગથી મસ્ક્યુલર શક્તિ વધારી અને ટકાવી શકાય છે. નર્વસ શક્તિનો આધાર માનસિક સમાધાન, પ્રસન્નતા અને 'બ્રહ્મચર્ય' પર છે. જો સરીર પાસે નિયમિતપણે ઉદ્યોગ કરાવવામાં ન આવે તો તેથીયે નર્વસ શક્તિનો ક્ષય થાય છે. વીર્યરક્ષણુ, અખંડ ઉદ્યોગ અને અનાસક્તિમૂલક માનસિક પ્રસન્નતા એ ત્રણે એકના હોવાં જોઈએ.

વીર્યરક્ષણુ એટલે કામનિકા પર વિનય મેળવવો તે.

અહીં જો યાદ રાખવું જોઈએ કે કામવાસના કંઈ એકાદ એક જ ઇદ્રિય સાથે જોડાયેલી છે એવું નથી. આંખ, કાન, નાક, ત્વચા એ બધી જ ઇદ્રિયામાં કામવિકાર સુપ્ત રૂપે લપાઈ રહેલો હોય છે. કોઈ પણ ઇદ્રિય માગ્દતે બ્રહ્મચર્યનો નાશ થઈ શકે છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે પખાલનું ગમે તે એક છિદ્ર હીલું પડે તો બધું પાણી બહાર વહી જાય છે. એટલે બ્રહ્મચર્યનો અર્થ એક ઇદ્રિયને રોકીને બાકીની ઇદ્રિયોને મોકળા છોડી દેવી એવો નથી. આ રીતે એકાદ ઇદ્રિયને જ કંઈ મારવાથી શરીરમાં અને મનમાં વિકૃતિ જ પેદા થાય અને આખરે ફળેલી થયા વિના ન રહે. કામવિકારનું સ્વરૂપ આટલું વ્યાપક છે એ ઘણા લોકોને બહુ મોઢું સમજાય છે. અને ત્યાં સુધીમાં તો ઘણું નુકસાન થઈ ચૂકેલું હોય છે.

કેટલાક લોકો બાબ આચરણ પર પૂરેપૂરો ટાપૂ મેળવી લે છે પણ મનને માત્ર તાબામાં રાખી શકતા નથી. આ જાતના લોકોમાંથી કેટલાક જાંબથી આવું કરે છે તો કેટલાક લોકો શક્તિ અને અશક્તિના વિકૃત મિશ્રણથી એવી સ્થિતિમાં આવી જાય છે. આવા લોકોને ગીતામાં મિથ્યાચારી કહ્યા છે. મિથ્યાચારી એટલે જેમનો આચાર અથવા આચરણ મિથ્યા એટલે કે નિષ્ફળ છે તે લોકો. આવા લોકો જે મંથન પાળે છે, તે બધું હોય છે એટલું જ નહિ પણ ઘાતક પણ હોય છે. આવા મંથનના મૂળમાં અણુદ્ધિ અને આત્મવંચના હોય છે. આત્મવંચની ઇચ્છા હો કે ન હો પણ છેવટે તે સમાજ-વંચક થયા વિના રહેતો નથી. હી હુ ડિઝાયર્સ બટ ડઝ નોટ એક્ટ બ્રીડઝ પેસ્ટલન્સ. મિથ્યાચારી લોકોને વિષે આ વાત કહેવાયેલી છે. આવા લોકો સમાજમાં એક જાતનો ભયાનક સામાજિક રોગ ફેલાવે છે.

બ્રહ્મચર્યનો આથી તદ્દન જુદો દૃષ્ટિથી પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે.

અહા એટલે જીવન સમસ્ત અથવા આ અખિલ વિશ્વનું
સ્થાપી તત્ત્વ એવો આપણે અર્થ કરેલો છે. માણસના
તાત્કાલિક કર્તવ્યની દૃષ્ટિથી જોતાં અહાનો અર્થ ગીતામાં કરેલો
વ્યાપક સમાજ છે. એ સમાજની ધર્મને અનુસરીને સેવા
કરવાનું ધત જે લે છે તે અહ્યચારી છે. અહ્યચારી એટલે
સમાજની સેવાને અર્થે પોતાની સર્વ શક્તિ, પોતાનું સર્વ
જીવન જોણે અર્પણ કર્યું છે તે મનુષ્ય. આવા માણસનું ખ્યાનગી
જીવન તેનાં સગાંપહાણાંને પોષક ન જનતાં થણે ભાગે વિવરણ
જ બને છે. એટલે એવા એકનિષ્ઠ સમાજસેવકે પોતાના
કોટુંબિક જીવનનું વિચારનું કરવું એ જ યોગ્ય થાય. જે તેનું
પરેવેથી જ સ્વપ્ન થઈ ગયેલું હોય તો તે સેવાધર્મને પ્રધાન
કરીને બીજા સર્વ ધર્મોને સેવાધર્મમાં વિલીન કરે એ જ યોગ્ય
થાય. ધણીધણિયાણી જે જણ કુટુંબી અથવા ધર્મને અદ્ધા-
અધિકારીને જોમ પોતાનો જુદો ભાગો માંવી રહે તો જે રીતે
એકબીજા પર પ્રેમ કરી શકે છે તેવો પ્રેમ અવિભક્ત એવા
મોટા કુટુંબમાં તેમનાથી ન થઈ શકે. મોટા કુટુંબમાં પતિ-
પત્નીના ખાસ લગ્નને અંગેના સળાધનો મોટે અંશે ભાગ આપેલો
પડે છે. તેમ કરવાથી જ પતિપત્નીનું જીવન ઉત્તમ અને
સ્પૃહણીય થાય છે. પરંતુ અવિભક્ત કુટુંબપદ્ધતિને માટે
જરૂરના સામાજિક સહયોગનો આપણે નાશ થવા દીધો, તેથી
તે વ્યવસ્થા પણ સગભગ નાશ પામી છે. હવે આપણે અવિ-
ભક્ત કુટુંબ કરતાં પણ વ્યાપક એવું સમાજજીવન પાડવાનું
છે. એ વ્યાપક જીવનમાં કર્તા પુરુષોએ પોતાના વૈયક્તિક અને
કોટુંબિક જીવનનો હોમ કરવો જ જોઈએ. તો જ સામાજિક
આત્મા જનમત થાય અને સિદ્ધ થાય સમાજ સાથે સંપૂર્ણપણે
તદાકાર થવા પછી માણસથી વ્યક્તિગત અથવા વૈવાહિક જીવન
ચલાવી જ નહિ શકાય. એટલો સ્વાર્થત્યાગ કર્યા વિના વિશાળ
સંપ્રદામાં કોટુંબિકભાવ—આત્મીયભાવ પેદા નહિ થાય.

કુટુંબસંસ્થાથી વધારે વ્યાપક સંસ્થા નિર્મીણુ દરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. પણ એ નવી વ્યાપક સંસ્થા કુટુંબ-અર્થા કરતાં જેતગતા દરજ્જાની હોય તે ન ચાલે. કૌટુંબિક જીવનના કરતાં એ નવું સામાજિક જીવન વિશેષ ઉન્નત હોય તેથી એ ઉન્નતિની કિંમત ચૂકવ્યા વિના તે પ્રાપ્ત નહિ થાય. ખાનગી માનમિતકતનો સાગ અને ઘટ્ટવર્થ એ બે મૂલ્યના જેર પર જ નવું જીવન સિદ્ધ થઈ શકશે. આ બંને શરતો આખા સમાજ પર તો લાદી નહિ શકાય. પરંતુ સમાજના આગેવાનોએ, સમાજના આદર્શ સેવકોએ આ બંને બાબતોમા આશિષની જરૂરતા બતાવવી જ તેથીએ.

જીવનયોગ

કોઈ કોઈ માંદા માણસો જાણીજૂઝને કૃપાથી આદાર કરે છે તેનું કારણ શું? પોતાની તળિયતને અસત નુકસાન કરનારું જાણતો હોવા છતાં નાટક જોવાને માટે તે ઉભાગરેા કરે છે અમુક પદાર્થ ખાવાથી તળિયત એકાએક જગડી આવશે એવી ખબર હોવા છતાં તે પદાર્થ ખાવાનો ગોહ તે રોજી શકતો નથી. આનું કારણ શું?

એનું કારણ એટલું જ કે તેની વાસનાઓ અને તેની સમજ એ બેનો મેળ નથી વેદાતીઓ કહે છે કે જ્યાં સત્ય છે અને જગત માયા છે. પણ વહેવારમાં પડેલા યોદ્ધાને જગત જ સત્ય લાગે છે અને ગમે તેટલી તર્કની દલીલોથી સિદ્ધ કરેા તોપણ જ્યાં જ માયારૂપ લાગે છે અને તેથી જ જ્યાં-માનને છોડીને વહેવારમાંથી મળેલા જ્ઞાનને જ અનુસરીને તેઓ વર્તે છે. માંદા માણસને આજની અથવા આ જ ક્ષણની વાસનાતૃપ્તિ જેટલી પ્રત્યક્ષ હોય છે તેટલો આવતી કાલનો તળિયતમાં થનારો જગાડો પ્રત્યક્ષ નથી હોતો. પોતાના જીવન સમગ્રતની સાથે તેનું તાત્કાલિક થયેલું નથી હોતું. પ્રિય અને દિલ્લ એ બેમાંથી તેને પ્રિયની જ પ્રતીતિ હોય છે. દિલ્લમાંથી પ્રતીતિ થઈ ન થઈ સરખી જ હોય છે. આનું જ નામ અમરકારિતા.

એકાદ બાબત બૌદ્ધિક દલીલોથી સમજવામાં આવે તે જુદું અને આત્મહર્ષકના દૃઢ આચારને બળે તે હાડમાં ઠીતરી ગઈ હોય તે જુદું. તરવાની કળાનું શાબ્દિક જ્ઞાન પૂરેપૂરું

હોવા છતાં માણસ પાણીમાં તરી નહિ ગરે અને તરવાની કળા હરતગત — શરીરગત — સર્ધ ગયા પછી બૂડવું જ શ્રેષ્ઠ કહીને પાણીમાં પડવા છતાં માણસને ડુબવું મરકેલ સર્ધ માય છે. તરવાની બાજનમાં, ‘પાડીલે’ વળણુ ઇંદ્રિયાં સકળાં,’ જેવી રિયતિ સર્ધ બન્યું છે. તેને જ સાદાત્ત્વા કહેવાય છે.

માણસનું જીવન સામાજિક હોય છે. સમાજ વગર તેને માણસકપે જીવવાનું અને વિદ્યાસ સાધવાનું લગભગ અશક્ય હોય છે. આમ છતાં તે ડગલે ને પગલે સમાજદોષ કરે છે. જે પ્રમાણે મંદિા માણસ અપય્ય આદાર કરીને પોતાનો જ જીવનદોષ કરે છે તે જ પ્રમાણે સમાજદોષ કરીને માણસ પોતાનો જ જીવનદોષ કરે છે. સામાજિક જીવનનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તેમ જ સામાજિક હિત અને વ્યક્તિ-રનાતંત્ર્ય એ બેનો મેળ મેસાડીને જે જીવનસાત્ર પદાયેનું હોય છે તેને જ ધર્મ નામ અપાયેનું છે. ધર્મ મનુષ્યની સર્વ શુભ શક્તિ અને વૃત્તિઓનો મેળ સાધીને તેનો વિકાસ કરનારો છે. ધર્મના વાતાવરણમાં વ્યક્તિ અને સમાજ એ બેના દ્વિત-સંબંધનો વિરોધ ટકી શકે નથી. ધાર્મિક જીવન જ માણસ-નું સર્વાંગપરિપૂર્ણ જીવન છે. અમંકારી માણસના સર્વ વડેવાર કામથી મેગય છે. કામ એટલે સર્વ પ્રકારની કામના-ની તૃપ્તિ કરવા માટેનો આવેગ. આ કામરૂપી હાથીને અંકુશમાં રાખનારો જે નિયંતા છે, જે મદાવંત છે તે જ ધર્મ નામથી ઓળખાય છે. સુખની પાછળ દોડવું, બાપલાપણાથી દુઃખથી દૂર બાગવું, ચારિત્ર્યની હાનિ કરીને મરણમાંથી જાત બચાવી લેવી, આવતી કાલનું નુકસાન ટળીને આજની મોજ ઉડાવવી

દૂર રહી શકાય તેટલા ખાતર ગીતાએ ધાર્મિક જીવન વિશે આગ્રહ રાખ્યો છે અને ધર્માવિરુદ્ધો મૂલેષ વામાઽસ્મિ મરતર્વમ્ । એવો વિવેક ઉપદેશોનો છે કામ એક બાજુ ખેંચતો હોય ત્યારે તેનું કંઈ ન કરતા જે યોગી હોય તેને જ વળગી ગંઢેનું એ એક બીજાનો યોગ છે કામ એ એક શત્રુ છે તેની દોરવણી ફગાવી દઈ તે દોરવણી ધર્મને સોપની એમાં જ જીવનસિદ્ધિ અને જીવનવિકાસ રહેનો છે આ કાર્ય કરનાની યુક્તિ અથવા ઠળા તેનું જ નામ યોગ છે એ યોગની મદદથી સર્વ જ સમાન રહીને સર્વ પ્રકારના કર્મોમાં ડોશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું અને આખરે સર્વ વિશ્વની સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય ઓળખવું એ જ માણસનો ધર્મ છે

अयम् हि परमा धर्मः यथागेनात्मदर्शनम् ।

દોવા છતાં માણસ પાણીમાં તરી નહિ શકે અને તરવાની કળા હસ્તગત — સગીગત — થઈ ગયા પછી બૂડવું જ પ્રેમ એમ કહીને પાણીમાં પડવા છતાં માણસને હાથનું મુઝકેલ થઈ જાય છે. તરવાની બાબતમાં, ‘પાડીસં વળણુ ઇન્દ્રિયાં સકળાં,’ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. તેને જ સાક્ષાત્કાર કહેવાય છે.

માણસનું જીવન સામાજિક દોષ છે. સમાજ વગર તેને માણસરૂપે જીવવાનું અને વિકાસ સાધવાનું લગભગ અશક્ય દોષ છે. આમ છતાં તે ડગલે ને પગલે સમાજદ્રોહ કરે છે. જે પ્રમાણે માંદો માણસ અપથ્ય આધાર કરીને પોતાનો જ જીવનદ્રોહ કરે છે તે જ પ્રમાણે સમાજદ્રોહ કરીને માણસ પોતાનો જ જીવનદ્રોહ કરે છે. સામાજિક જીવનનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તેમ જ સામાજિક હિત અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય એ બેનો મેળ એસાડીને જે જીવનશાસ્ત્ર ધડાયેલું હોય છે તેને જ ધર્મ નામ અપાયેલું છે. ધર્મ મનુષ્યની સર્વ શુભ શક્તિ અને વૃત્તિઓનો મેળ સાધીને તેનો વિકાસ કરનાર છે. ધર્મના વાતાવરણમાં વ્યક્તિ અને સમાજ એ બેના હિત-સંગઘનો વિશદ ટકી શકે નથી. ધાર્મિક જીવન જ માણસનું સર્વાંગપરિપૂર્ણ જીવન છે. અમરકારી માણસના સર્વ વહેવાર કામથી પ્રેમય છે. કામ એટલે સર્વ પ્રકારની કામનાની વૃત્તિ કરવા માટેનો આવેગ. આ કામરૂપી હાથીને અંકુશમાં રાખનાર જે નિયંત્રક છે, જે મદાવંત છે તે જ ધર્મ નામથી ઓળખાય છે. મુખની પાછળ દોડવું, બાથલાપણાથી દુઃખથી દૂર ભાગવું, ચારિત્ર્યની હાનિ કરીને મરણમાંથી જાત બચાવી લેવી, આવતી કાલનું નુકસાન કરીને આજની ગોજ ઉડાવવી, સ્વકીયેને નુકસાન પહોંચાડી પોતાનો એકવાનો જ સ્વાર્થ સાધી લેવો, એ બધાં કામખગલણનાં લક્ષણો છે. કામસેવનથી માણસને જે સુખ મળે છે તેને કારણે તેનો દેહાત્મભાવ દૃઢ થાય છે અને તેની ચેતન્યનિષ્ઠા નાશ પામે છે. આ આપત્તિથી

દૂર રહી શકાય તેટલા ખાતર ગીતાએ ધાર્મિક જીવન વિષે આગ્રહ રાખ્યો છે અને ધર્માવિરુદ્ધો મૂલ્યુ વામોઽસ્મિ મરતર્પણ । એવો વિવેક ઉપદેશનો છે. કામ એક બાજુ એંચતો હોય ત્યારે તેનું કંઈ ન કરતા જે યોગ હોય તેને જ વળગી રહેવું એ એક જાતનો યોગ છે. કામ એ એક શત્રુ છે. તેની દોરવણી દ્વારાવી દઈ તે દોરવણી ધર્મને સોંપી એમા જ જીવનસિદ્ધિ અને જીવનવિકાસ રહેવો છે. આ કાર્ય કરવાની યુક્તિ અથવા કળા તેનું જ નામ યોગ છે એ યોગની મદદથી સર્વત્ર સમાન રહીને સર્વ પ્રકારનાં કર્મોમા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું અને આખરે સર્વ વિશ્વની સાથે યોગાનું તાદાત્મ્ય ઓળખવું એ જ માણસનો ધર્મ છે

अयम् हि परमो धर्मः यद्योगेनात्मदर्शनम् ।

શિષ્ટાઃ પ્રમાણમ્ ।

મથપ્રામાણ્ય, શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય, શિષ્ટાનું પ્રામાણ્ય અને આપ્તવાક્યનું પ્રામાણ્ય એવા અનેક પ્રામાણ્યો વિશે આપણે સાંભળીએ છીએ. તર્કશાસ્ત્રના પ્રામાણ્યવાદ વિશે સામાન્ય સોદાએ મહુ સાંભળેલું નથી હોતું અને આપણને પણ તેની સામે અહીં કશું કરવાપણું નથી.

સાચું પ્રામાણ્ય જો હોય તો તે પોતાના અનુભવનું. પણ એક વ્યક્તિ પોતાની પરિમિત શક્તિ અને મરકારિતાને જોરે દૂંકા આનંદમાં કેટલોક અનુભવ સર્જી શકે ? અને બીજાનો અનુભવ સ્વીકારવો એટલું તો પ્રામાણ્યવાદના દેહ મૂળમાં જ બેસેલું રહ્યું. દુનિયાનું ધણુંખરું જ્ઞાન ઇતિહાસના પાયા પર રચાયેલું છે. આ પાયા ગિર અને પૂર્ણપણે મદદથી કરી સેવા જેવો છે એમ તો કોઈ ન કહી શકે તોપણ બીજી રીતે જે વાતો વિશે ખાતરી થાય તે ઐતિહાસિક પુરાવાની મદદથી સાબિત થાય અથવા મળજૂત અને તો આપણને તે ગમે છે. પરંતુ ઇતિહાસનું પ્રમાણ કદી પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતું નથી.

આ તો થઈ વહેવારની વાત. ધર્મની બાબતમાં અને ગૂઢ સામાજિક વસ્તુઓની બાબતમાં સમસ્ત મનુષ્યજાતિના એકત્ર પિડીકૃત અનુભવને પણ પૂરું પ્રામાણ્ય આપવામાં આવતું નથી. અનુભવ બહુ બહુ તો આજ સુધીમાં શું શું બન્યું તે કહી શકે. જે વસ્તુઓ બની ગઈ છે તેમના જ જોર પર કાર્યકારણભાવ રચીને ભવિષ્યકાળમાં શું થવાનું છે એ વિશે વધતાઓછા પ્રમાણમાં ચોક્કસ અનુમાન તારવવું એ અનુભવથી બની શકે પણ ધર્મ તો અનુભવની પણ પેલી પાર જઈને

કેટલીક આમતોમાં શ્રદ્ધાને જોરે વિશ્વાસ ગણે છે અને તે વાતોનું પ્રમાણ્ય પણ સ્વીકારે છે. જેને કાટ ચઢ્યો નથી એવો ઉત્તરોત્તર ધર્મ ચાલી રહે ત્યાં સુધી બુદ્ધિને પકડીને ચાલે છે. બુદ્ધિએ તપાસીને જે વસ્તુ પોકળ કમળી, જે વસ્તુ બુદ્ધિની સાતી કસોટી ઉપર પણ ટકી ન શકી તેને ફેકી જ દેતી જોઈએ એ વાત ધર્મે સ્વીકારેલી છે, પરંતુ મણી વાર કેટલીક વસ્તુઓ બુદ્ધિની કસોટી પર કસવામાં આવે છે ત્યારે હીથુકસ નથી ફરતી એટલું જ નહિ પણ તેમના પર જાપટી બુદ્ધિ જ કસાય છે, તેની જ કસોટી થઈ જાય છે, અને બુદ્ધિ હારીને પાછી ફરે છે. આવી જાતની વસ્તુઓ પડી શ્રદ્ધાને જોરે જ માનનારી રહે છે. તેમનું પ્રમાણ્ય શ્રદ્ધા અથવા અંત કરણની પ્રવૃત્તિ જ બની રહે છે. જ્ઞાનજ્ઞાન, સંભારી, અનુભવી, નિરશ્વર અને કારુણ્યયુક્ત સમાજહિતેચ્છુ તટસ્થ લોકોની અંત કરણ પ્રવૃત્તિ કુદરતી રીતે જ પ્રમાણ્ય હોય છે. એ જ લોકો આસ નામથી ઓળખાય છે. કોઈ પણ જાતના એકાગ્રીપણાને, પશ્ચાન્નિમાન-ને, વિકારને અથવા સ્વાર્થને વશ ન થઈ જવા જેટલો પોતાનો ગ્વમાન તેમણે કેળવેલો હોય છે. તેથી જ તેમનો નિષ્કૃષ્ટ પ્રમાણ-ભૂત ગણાય છે આવા આપ્ત અથવા ગિષ્ટ લોકોનો જે નિશ્ચિત અભિપ્રાય તેનું જ નામ સામ્યપ્રમાણ્ય છે.

જે તે જમાનાની પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિના સંગોપાંગ જ્ઞાન વિના શિષ્ટ લોકો પણ પોતાનો અભિપ્રાય કેવી રીતે આપી શકવાના હતા? એટલા માટે શિષ્ટ લોકોએ શ્વંત, સમકાલીન અને પરિસ્થિતિની આગતમાં અખરહાર હોવું જોઈએ. અથવાપ્રમાણ્યમાં આ સરતો પૂરી પડતી નથી. અત્યંત પ્રમાણ્યભૂત એવી એક વિભૂતિઓએ રચેલો ગ્રંથ પણ આખરે ટાળાગ્રસ્ત થઈ જાય છે. એક જમાનાનું વચન જીવન જમાના-માં તત્તોતંત લાગુ પડતું નથી. અથવાર ગમે તેટલો કાળેલ હોય તોપણ ગ્રંથ અને અથવચનો સંસ્કારની દૃષ્ટિથી નહ જ ગી-૧૦

રહે છે અને તેથી અંથપ્રામાણ્ય પર જધો આધાર રાખી ન શકાય એવું આપણે ત્યાં ઠરાવવામાં આવેલું છે. પ્રાચીન વ્યક્તિઓમાંથી એકને સર્વજ્ઞ ગણીએ અને બીજાને અધ્ધજ ગણી કાઢીએ તે પણ કેમ ચાલે? વપિલો ચદિ સર્વજ્ઞઃ કળાદો ન ઇતિ યા પ્રમાણ?

અંથો કદી જધા જમાનાનો અને સર્વ પ્રસંગોનો ત્રિચાર ન કરી શકે. અને ત્રિકાળગાની તરીકે ઓળખાતા અપિમુનિઓનું જ્ઞાન પણ દેશકાળ તેમજ પરિસ્થિતિની સીમાઓથી મર્યાદિત થયેલું હોય જ. તેથી સાચું પ્રામાણ્ય જો કોઈનું હોય તો તે આજના જમાનામાં આપણી વચ્ચે હરતી ધરાવતા અને પરિસ્થિતિની જોમને બરાબર ઓળખ છે એવા ઇતિહાસચક્ષુ જીવંત લોકોના અભિપ્રાયનું છે. એવા લોકોનાં વચનો તે જ સાચું શાસ્ત્ર. વાસ્તેષાં સ્વૈરક્ષાઃ તા ઇવ મરવન્તિ શાસ્ત્રાણિ ॥

આમ જ જો હોય તો પછી અંથોની પાછળ આપણે શા માટે પડીએ છીએ? તેમના પર આટલો જધો આધાર શા માટે રાખીએ છીએ? અંથપ્રામાણ્ય ઐતિહાસિક પ્રામાણ્યના જોડણું જ ઉપયોગી છે. અમુક વિશિષ્ટ વખતે અમુક વિશિષ્ટ વિભૂતિઓએ શું કહ્યું અને શું કયું તે જાણવું ઉપયોગી છે કેમકે માણસનું જ્ઞાન મોટે ભાગે સામાજિક હોય છે. દરેક પેઢીએ વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં આપેલા જ્ઞાનને પરિણામે જ સમસ્ત જ્ઞાનનો રાશિ સંધરાયો છે. તેનો વિકાસક્રમ જાણવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે અને એ વિકાસક્રમ સમજવામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓના અંથોનો જલ્દ ઉપયોગ હોય છે. કેટલાક લોકોને મોઢાના બોલ કરતાં અંથવાચન વધારે મહત્ત્વનું લાગે છે. એનું કારણ આ જ વસ્તુમાં રહેલું છે. પરંતુ એવડનો નિર્ણય અંથવચનો પર કદી છોડવો ન જોઈએ. જીવતાં, ચેતનવાળાં માણસોના જીવનવહેવારનો નિર્ણય કાળમસ્ત એટલે કે

૧૮૭ એવા પ્રધાને સોંપવો એ તો મનુષ્ય જીવનની હાંસી ન થઈ.
ગીતામાં ધીર શબ્દ અનેક ઠેકાણે આવે છે. એનો અર્થ
મરાઠીમાં અને ગુજરાતીમાં સાધારણ રીતે ધૈર્યવાન એવો
કરવામાં આવે છે, અથવા ‘જે હિતાવળો નથી, જે વાટ
જોઈ શકે છે તેવો માણસ,’ એમ પણ થાય છે. ‘તેણે ધીર ન
ધરી,’ એ વાક્યમાં અથવા ‘તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ,’ એ
વાક્યમાં ગુજરાતી અર્થ સ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતમાં ધીર શબ્દનો મૂળ
અર્થ જેને ધી એટલે કે શુદ્ધિ છે તે એટલે કે શુદ્ધિમાન,
સમજદાર એવો થાય છે. જે શુદ્ધિ આપે છે, અચૂક કે જે
અથવા ગ્રેર છે તે ધીર છે. આ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં પણ ધીર
એટલે ધીરજવાળો, સમજસ, ધૈર્યવાન એવો અર્થ પાછળથી
થયો છે. મૂળ અર્થમાંથી આ લાક્ષણિક અર્થ કેવી રીતે નીકળે
છે તે સમજવું અઘરું નથી. શુદ્ધિ જે ઠેકાણે હોય તો માણસ
ગભરાઈ જતો નથી અને છેવટ સુધી પોતાની હિંમત ટકાવી
રાખે છે.

મૂળનું જ જે અજ્ઞાન હોય તે દૂર કરવાને માટે જ્ઞાન
મેળવવું જ જોઈએ અને શુદ્ધિને તીક્ષ્ણ કરવી જ જોઈએ,
અનુભવ વધારવો જોઈએ, અનુમાનશક્તિ ચારે તરફથી અચૂક
કામ આપી શકે એવી બધી બાજુની કેળવણી લેવી જોઈએ.
પરંતુ જ્ઞાન હોવા છતાં તે જરૂર હોય છે ત્યારે જ કામ આવતું
નથી એવો પણી વખત અનુભવ થાય છે. જે સ્વભાવથી જ
બીદ્ય છે, જે કારણ વિના પણ જોગાકળો બની જાય છે, તેનું
ચિત્ત ઠેકાણે રહેતું નથી, તેને શુદ્ધિ સંભવતી જ નથી, પોતાના
જ્ઞાનનો તેને ભાર લોગે છે અને નસીબમાં જે ચવાનું લખેલું
હશે તે ભલે થાય એવો નામદોષભયો નિયતિવાદ આગળ
કરીને હાથમાં ઉપાય હોવા છતાં તે અકર્મણ્ય બને છે. એનો
ઉપાય શા ?

ઉપાય શોધીએ તે પહેલાં આમ કેમ બને છે તેનું

કારણ એનું જોડો. બીજાણપણના મૂળમાં શરીર અને શરીર વિશેની આસક્તિ જ આખરે જણાય છે. જે માણસ સુખથી લોભાયો છે, કુખ સાથે જે દારી બેઠો છે, જેને મરણની હમેશ બીજ લાગના માંડી છે તે પરાક્રમનું કાર્મ પણ કામ નહિ કરી શકે. જીવનું અથવા મરણું એ માણસના હાથની વાત નથી. ભવિષ્યકાળ પણ કંઈ માણસનો બંધાયેલો નથી જે કંઈ બની શકે એનું હોય છે તો તે પુરપાઈ અને પરાક્રમથી જ બની શકે છે તો પછી ભવિષ્યકાળનો ચિંતાયાને કરવી? પણ બીજાણ માણસ ભવિષ્યકાળની ચિંતામાં આવતી કાલનું મરણ આજે જ વહોરી લે છે. બીજાણ માણસ એટલો બધો પરિણામબીરુ હોય છે કે જોખમનું કાર્મ પણ કામ તેનાથી શરૂ જ થઈ શકતું નથી. એવો માણસ જીવે છે છતાં મરેલો જ છે. એથી બીજાણ જે માણસ શુદ્ધિમાન છે, જેને ધીરજ છે અને તેથી જ જેની ધીરજ આખર સુધી ટકી રહે છે, જેને સુખદુઃખની પરવા નથી, જ્યાં અને અપજ્યાને જે રમતના દાવ જેવા જ સમજે છે તે માણસ ગરેલો હોય તો પાવુ અમર જ છે. એ વાત સમજાવવાને કંઈ બહુ જોડા બીતરવાની જરૂર નથી. દેહને વિશે બેપરવા ગ્હીને જે કાર્યને જીવન સમર્પિત કર્યું હોય તેની સાથે તદ્દપ થઈ જવું, જે સમાજની સેવાને અર્થે આપણી દસ્તી છે તે સમાજના જીવનને જ પોતાનું જીવન સમજવું, તે જ અમૃતત્વ છે.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે વ્યક્તિ અનિત્ય છે અને જાતિ એ નિત્ય છે. આ વચનનો છેક સાદો અર્થ કરીને એટલું ધ્યાનમાં રાખીએ કે સમાજમાં વ્યક્તિ જેટલી નજર છે તેટલો સમાજ નજર નથી. સમાજ તો વધતો જ રહે છે. અસખ્ય વ્યક્તિઓનો નાશ થવા છતાં સમાજનો નાશ થતો નથી અને તેથી સમાજની સાથે જોએકરૂપ થયો છે, સમાજના કલ્યાણથી જીવું એવું પોતાનું હિત અથવા સુખદુઃખ જોણે માન્યું નથી તે અમર થયો છે એમ કહેવાને વાંધો નથી. શરીર

હોય ત્યા સુધી તો સરીર દ્વારા સેવા કરવાની છે જ. પરંતુ સરીર પશુ એટલે સેવા પણ અટકી એવું કંઈ નથી. બિલકુલ સરીરની હઠી દરમિયાન કરેલી સેવા પાળળથી વધતી જ રહે છે. આ સરીરની હઠી મળી ગયા પછી જે સેવા વધતી રહે છે તે ઉત્તમોત્તમ ગાય એ દષ્ટિથી જ હાનુ દેહવારી જીવન આપણે ચલાવુ જોઈએ સમાજની સાથે આત્મીયતા થવામાં જો કંઈ આડે આવડું હોય તો તે દેહની ફિકર અને તેને રિતેની આસક્તિ એ જ જ વગુઓ છે. એ જો દૂર થઈ એટલે વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેનો વિરોધ મટ્યો સમજવો. આધ્યાત્મિક સાધનાનો ખીજો કસો અર્થ નથી પરંતુ એટલે જ છે કે સામાજિક જીવનની આડે આવાર વ્યક્તિગત જીવન માનો હનુયિત બાગ કાઢી નાખવો પણ સામાજિક જીવનનો અર્થ અત્યંત વ્યાપક અને ધર્મ્ય કરવો જોઈએ. જેનો સ્વાર્થ જતો રહ્યો છે, જે નિઃશ્વમ થયો છે તેને જ સમાજ માનો વ્યાપક અર્થ સહેજે સૂઝશે અને માન્ય થશે.

એટલા માટે જ ગીતાએ અનાસક્તિ, નિઃકામતા, રિધનપ્રસૂતા વગેરે માન્યોને મોટા આગ્રહથી સૂચવી છે અને એ વગુઓ જોઈ સિદ્ધ કરી છે તેને અમૃતતત્ત્વ માન્યુ છે એવી પોતાની સાક્ષી પૂરી છે

તમદુ ગમુન્ધીર મોડમુન્ધાલ વલ્લા ।

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે ।

ગીતામા કહ્યું છે કે કર્મણ્યવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ રતાન્વા ।
અનાસક્તિનો આ મુગધૂત સિદ્ધાંત છે.

કર્મ કરતી વખતે તેનું ફળ શું આવશે એનો દરેક જાણુ વિચાર કરે જ છે, ન હોયે ચાલે જ નહિ કર્મ એ કંઈ અથ વગરની ક્રિયા નથી અથવા કોઈ ગાડાના ચાળા નહીં જે કોઈ બાગમાના ફૂલગાડોને પાણી પીએ છે તે તે ગાડો ખીતે અને તેને ફૂલો મેસે તે માટે જ તેમને પાણી પાપ છે જે કોઈ આમાનાડી અથવા ફળમાગ બનાવે છે તેના અંતરની દુઃખ એવી ડોર છે કે ગાડા મરાગર જોયે પણ ચંદે અને તેને ઉત્તમ પ્રકારના રસાગ દોગ આવે એટલા માટે તે ગાડોને ઉત્તમ ખાતર પૂરે છે, વધારાના ડાખગા કાપી નાખે છે, ગાડોને પાણી કેટલું આપવું તેનું પ્રમાણ નક્કી કરે છે અને ચારે તરફથી ગાડોનો જળવણી કરે છે રસ સુકાઈ જાય ત્યાં છુટી તે ફોરડીને ઊભી રહેવા ફેતો નહીં જરાગર વખતસર ફોરડીને માગી લઈ તેમાથી રસ પીવીને ઢાઢી ને છે

ફૂલનો, ફળનો અથવા રસનો વિચાર કર્યા વિના આ ગાંધી ક્રિયાઓ કોઈ નહિ કરે કરે જ તો તેને મુક્તા પુરુષ સમજવાને બદલે ગાડામા કાઢી નાખવો પડે તો પછી કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ રતાન્વા નો અર્થ શો ? આ ધાર્મિક બોધનું રહસ્ય શું ? માણસ કર્મ એક કરે છે પણ તેના ફળ અંગે હોય છે જગતનું પટનાપટ એવું કંઈક પરસ્પર સંક્રમણનું છે કે એક જ ક્રિયાના પરિણામો એક બાજુની

માંડીને દુનિયાની બધી પટનાઓ સુધી પહોંચી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં માણસ બધાં ક્ષણોને વિશે જત્યાગદાર શી રીતે હોઈ શકે ? અને બધાં ક્ષણો પર તેનો કાળૂ શી રીતે રહેવાનો હતો ? એટલે મા ફલેષુ કદાચન એ કોઈ મોટા ધર્મસિદ્ધાંત નથી પણ કેવળ ભૌતિક પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ જ છે એમ કહેવું જોઈશે. કવિ કવિતા તો કરે છે પણ તેમાંનો અર્થ વધતો જાયો સમજવાનો આધાર સાંભળનાર અથવા વાંચનારની સંસ્કારિતા પર રહે તેમાં કવિનું શું યાત્રવાનું હતું ? આ વાત જેમ સાચી છે તેમ જ આ દુનિયાના ગૂંચવાઈ રહેલા વહેવારમાં અત્યંત સદ્બુદ્ધિથી અને બધી બાજુથી વિચાર કરી કરીને પૂરી કુશળતાથી કર્મ કરવું એ આપણા હાથનો વાત છે; પણ એક વાર કર્મને જન્મ આપ્યા પછી તે કર્મનાં સ્વતંત્ર જીવન શરૂ થાય છે. પછી તે કેવાં કેવાં પરાક્રમ કરશે તે કોણ કહી શકશે ? આપણે જેમને જન્મ આપીએ છીએ તે બાળકો જે પ્રમાણે જન્મગર આપણી મરણ પ્રમાણે જ ચાલે એમ જનતું નથી, તે બધાં સ્વતંત્રપણે જીવનનો ખેત ખેતે છે તેનું જ આપણા કર્મોનું પણ છે. દરેક એટલે જ છે કે બાળકો દેવધારી હોવાથી તેમને તો કદાચ મારી નાખી શકાય, પણ આપણાં કરેલાં કર્મો પર આપણી એટલીયે સત્તા નથી. અને દરેક કર્મનું ફળ, તેનું પ્રતિફળ અને તે પછીનું પ્રતિપ્રતિફળ એ પરંપરાની આગળ આપણું શું યાત્રવાનું હતું ? તેથી આપણી હકૂમત ક્યાં સુધી છે તે બરાબર જોખણીને વિચારપૂર્વક કર્મ કરવું, અને કર્મ કર્યા પછી નિરામહી વૃત્તિઓ અને સમાધાનથી રહેવું એ જ હકાપણનો રસ્તો છે. ઉપરના વચનનો આ અર્થ છે.

પણ ગીતાને જે કહેવાનું છે તે આટલું જ નથી. સામાન્ય માણસ ત્યારે કર્મ કરે છે ત્યારે તેમાં તેનો કંઈ ને કંઈ સ્વાર્થ હોય છે. જગતના વહેવારમાં સ્વાર્થ વગર કર્મ થતું નથી એવું

ગીતાધર્મ

અનુભવનું વચન ભગવાન મનુ પણ કહે છે -

પામમ્મા ન પ્રદાસ્તા ન ચૈવ દ્વહસ્તિ જ્ઞામતા ।

ગીતા કહે છે કે આ પોતાની સ્વાર્થદષ્ટિને લીધે માણસની વૃત્તિ અને તેનું કર્મ કનુપિત થાય છે. સદ્ગુણિની, કલ્યાણની દષ્ટિથી કુશળ ધર્મ કરતા રહેવું. સમાજ એ એટલી બધી આપક વસ્તુ છે કે પોતાના કર્મનું ફળ કર્યાં કેટલું પહોર્યું એ આપણાથી સમજી નહીં જાય. ઉપરઉપરથી જોતાં જે કર્મની બાજે નુકસાન થયેલું આપણને દેખાય છે તે જ કર્મ અજ્ઞાન રીતે શુભપણિયાથી પણ હોઈ શકે. એટલા માટે શુભ વૃત્તિથી, સર્વના કલ્યાણની દષ્ટિથી, કુશળતાપૂર્વક કર્મ કરવું અને તેના પરિણામનો હિસાબ કાઢ્યા ન કરવો એ જ ઉદાપણનો માર્ગ છે. કુશળતાથી જોવાથી તે વાતો છે તેના બોધ પણ આવે જ છે. એ વાતોમાં ખીજરને સર્જન માનેલો છે, પણ સામાન્ય માણસ તો અલપસ જ હોય છે. તેણે જાડા પાણીમાં બેસીને પ્રયત્ન જ ન કરવો જોઈએ. શુભ કર્મનું ફળ શુભ જ હોય એ નિષ્કાચી તેણે સમાજના માનીને ગેરું જોઈએ.

શુભ કર્મનું ફળ શુભ જ હોય એવા દૃઢ વિશ્વાસને અથવા શ્રદ્ધાને વળગીને તેણે કર્મ કરતા રહેવું. પોતાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ કેવું આવશે, કયું કર્મ કેવી રીતે કરવું જોઈએ વગેરે બાંધતો ખ્યાનમાં રાખીને કામ કરવાની જોડથી આવશ્યકતા છે તેટલું જ તે નિસ્વાર્થ જુદિથી કરવાની પણ જરૂર છે. જે માણસ પૂર્ણપણે નિસ્વાર્થ થયો છે તેની જુદિ આપમેળે જ નિર્મળ થાય છે અને તેને યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું તે અચૂક સમજાય છે તદ્વચ પંચ ન્યાય ક્યાં અને શામાં નહેતો છે તે જેમ અચૂક ઓળખી લે છે તે જ પ્રમાણે નિસ્વાર્થી માણસ પણ કુશળ જાણી રહેવું છે તે આપોઆપ સમજતો થાય છે. જેનું હૃદય શુદ્ધ થયું છે તેને જુદિયોગ પ્રાપ્ત થયો સમજવો.

સર્વનું દિત કરતાં કરતાં પોતાનું દિત આપમેળે જ થઈ રહે છે અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું દિત જ પોતાની લાયકાતના પ્રમાણમાં થયું છે એમ સમજાવું જોઈએ, આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલા દિતભાગને જ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ વિધસુ અને અમૃત એવાં નામ આપેલાં છે. આ જ વાત જાતુંદરિની એક પદ્ધતિમાં સુંદર રીતે સ્પષ્ટ થયેલી છે

સ્વાર્થાન્ન સગદ્યન્તો વિતગપ્થુત્તરંમચ્ચત્તા વરાયં ।

મોટા માણસો પોતાનો સ્વાર્થ મંપાદન કરવાને જુદો પ્રયત્ન કરતા જ નથી; પણ પરોપકારને અર્થે અનેક મોટા કામો કરતાં કરતાં આપમેળે જ તેનું મંપાદન થઈ રહે છે.

સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને કરેલાં કર્મથી સમાજનો કંઈક અંશે લાભ થાય છે એ વાત ખરી, પણ તે લાભ કદાચિત હોય છે. તેમાં સમાજને નુકસાન પણ પડેલે છે. ગૃહ સામાજિક દષ્ટિ રાખવાથી બંને પક્ષે કંઈક જ થાય છે. આને જ નિષ્કામ-વૃત્તિ કહી છે.

કર્મ વિશે તોરો અધિકાર છે, કળસમુદાય વિશે નથી એ વચનનો એક નવી દષ્ટિથી પણ વિચાર કરવાનો રહે છે. જે પ્રમાણે ‘અહા સત્ય’ જગન્નિમિત્થા’ એન કહેવાય છે તે જ પ્રમાણે ‘કર્મ’ એ સત્ય છે અને કર્મના ફળો એ માયા છે’ એમ કહી શકાય. અક્ષરનો મરોડ બેસાડવાને માટે આપણે દોપિસ્તાં ગીતરીએ છીએ, અને અનેક કોપીજીએ ભરી કાઢીએ છીએ. ત્યારે અક્ષર કાઢતી વખતે અને લખતી વખતે આપણે કેટલી બધી સંભાળ રાખીએ છીએ ? પણ એક વખત લખાય થઈ ગયા પછી આપણને તેની કશી કિંમત રહેતી નથી. અમુક એક વખતે આપણા અક્ષર કેના દત્તા એ જોવાને અથવા જીવનને બતાવવાને તે લખાણનું મહત્ત્વ હોય ખરું પણ એ મહત્ત્વ ગીણુ ગણાય તેને અગ્રિયમ વેંચુ કદી શકાય. તેનો વિચાર આપણે અહીં કરતા નથી. કોપી લખતી વખતે

મહત્ત્વનો જે ભાગ છે તે લખવાની ક્રિયા છે. લખેલું લખાણ એટલે કે લખવાના કર્મનું જે ફળ તેનું એટલું બધું મહત્ત્વ નથી. આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જોઈએ તો જીવનની કિંમત જીવન જીવવાની પદ્ધતિમાં રહેલી છે, જીવતાં ગેળગેલી સંપત્તિમાં નથી. તેથી ગીતાએ માણસને કહ્યું છે કે તારા જીવનનો મહત્ત્વનો ભાગ તારું કર્મ છે. સાચું પરાક્રમ, સાચો પુરુષાર્થ, સાચું આર્યત્વ તે કર્મમાં છે. રસ્તા પરથી ગાડું બચ છે ત્યારે તેની વાટથી જેમ ચીલો પડે છે તેમ કર્મની પાછળ તેનું ફળ આપે છે. તે ફળની તે કિંમત કેટલી? એ ફળનો લોભ કરનારા લોકોને સાચે જ પામર કહેવા જોઈએ. કૃપણાઃ ફલહેતवः ।

એટલે કે રથાવી મહત્ત્વનો ભાગ તે કર્મ અને તેમાંથી નીપજતો આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી ગૌણ ભાગ તે ફળપરંપરા એટલું જોને સમજાવ્યું છે તે વીર પુરુષ છે, તે ગદાવીર છે; કેમકે તે કર્મવીર છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા

ગીતામાં ચાર વર્ણોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પણ ચાર આશ્રમોનો સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કોઈ ઠેકાણે નથી. બ્રહ્મચર્યનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે આવે છે. ગીતામાં મન્યાસ તો બધે જ બરેલો છે. પરંતુ એ બંનેનો આશ્રમવ્યવસ્થા સાથે કશો સંબંધ નથી. મહાભારતમાં આશ્રમવ્યવસ્થા સર્વત્ર બરેલી હોવા છતાં ગીતામાં તે નથી એ વાત વિચારવા જેવી છે. મૂળમાં ગીતા મહાભારતનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ છે એ વાતને આ હકીકતથી પુષ્ટિ મળે છે. ગીતામાં કહેવો મન્યાસ સર્વ માણસોએ સર્વ કાળે પાળવાનો જીવનક્રમ અથવા જીવનવૃત્તિ છે, અને ગીતાનું બ્રહ્મચર્ય મોક્ષસાધનાની એક બાજુ અથવા શારીરિક તપ તરીકે આવે છે. ગુરુને ઘેર રહીને અભ્યાસ કરવાની વાત તેમાં નથી. શ્રીકૃષ્ણે ગુરુ સાંદીપનિને ઘેર રહીને સેવા કરી હતી પણ ગીતામાં ગુરુકુળનો ઉલ્લેખ નથી. પ્રણિપાત, પરિશ્રમ અને સેવા એ બધાંનું મહત્ત્વ જોડે સારી પેઠે દર્શાવેલું છે.

ગીતામાં આશ્રમવ્યવસ્થા નથી છતાં હિંદુધર્મની સમાજ-વ્યવસ્થામાં આશ્રમધર્મનું મહત્ત્વ ખુબ મોટું છે. એટલે તેનો વિચાર અહીં કરીએ તો તે અપ્રસ્તુત નહિ થાય. આશ્રમ-વ્યવસ્થા બંધી સ્મૃતિઓમાં એક જ સરખી છે એમ કહી શકાય અને તે ચારે વર્ણોને લાગુ પાડેલી છે, છતાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોએ જ તેને ટકાવી રાખી છે એમ પણ કહી શકાય.

હમણાં હમણાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો વિચાર ખુબ ચાલે છે અને ગુરુકુળ જેવી સંસ્થાઓ પણ છે એટલે બ્રહ્મચર્ય

આશ્રમનો વિચાર જાણ્યો છે. તે છતાં નવી દષ્ટિથી તેનો દરીયા તત્ત્વતઃ વિચાર કરી શકો દષ્ટ છે.

શૃદ્ધધ્યાત્મ એટલે પ્રગતિમય અખિલ જ્ઞાન એમ હમેશ મનાય છે. તેનો ઐતિહાસિક વિકાસ કેમ થતો ગયો એ પણ જોવું જોઈશે.

સંન્યાસાશ્રમ એ એક રીતે પૂર્ણત્વને પદોન્મેશી માનવતાનો આશ્રમ છે. પણ ઘણી વખત પૂર્ણત્વ બહુ પડીને અન્યાય તરફ જ જાય છે. કેમકે એ બંનેમાં એક જાતનું સરખાપણું છે. ગીતાનો સંન્યાસ અને સ્મૃતિઓમાં કહેલો સંન્યાસાશ્રમ એ બંને એકબીજાથી અત્યંત દૂર એવા જો છેકાઓ છે. તેથી સંન્યાસાશ્રમ કૃતાર્થ કેમ થાય એનો પણ વિચાર કરવો રહે છે.

શર્યાતમાં નાટકમાંના વિષ્કંભકની માફક વચગાળે આવતો વાનપ્રસ્થાશ્રમ શું છે તે અહીં પ્રથમ જોઈ લઈએ. આજકાલ સંસ્કારી નાકોના મનમાં જ્ઞાતિસંસ્થા વિગે જ્યાં ત્યાં અશ્રદ્ધા જણાય છે વર્ણવ્યવસ્થા વિગે શ્રદ્ધા હશે તો પણ તે વ્યવસ્થા દરી પાછી સ્થાપન થઈ શકશે કે કેમ એ વિગે બરોમો બેસતો નથી. એક આશ્રમવ્યવસ્થા બધાને જ સુંદર લાગે છે. વર્ણવ્યવસ્થામાં વર્મચિયદનું તત્ત્વ ધૂમી શકે છે. આશ્રમવ્યવસ્થા વિગે એવો ભય નથી કેમકે એક જ જ્ઞાનના એ બધા વિભાગો છે અને તેથી તેનો કોઈ એક જાણુ પણ પોતા પૂરતો અમલ કરી શકે. તેમ છતાં આજે તો આશ્રમવ્યવસ્થા પણ સમાજમાંથી નીકળી ગઈ છે એમ દેખાય છે.

આજકાલ કેટલાક લોકો પેન્શનર લોકોને વાનપ્રસ્થ કહેવા લાગ્યા છે. રિટાયર્ડ હજૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટર એમ કોઈના નામ આગળ લખવાને બદલે વાનપ્રસ્થ હજૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટર લખવાનો તુસખો થોડો વખત ચાલ્યો હતો. દિંદુ યુનિવર્સિટીની તાજ કંપના લોકોને સમગ્રવર્તા પંડિત મદનમોહન માધવીય

કહેતા કે, ‘નિદ્રાન સરકારી નોકરોને નોકરી છોડીને વાનપ્રસ્થ રવીકારવાને કહેતું અને તેમની મદદથી આ વિશ્વવિદ્યાલય ચલાવવું એવો અમારો નિયાર છે.’ પરિપક્વ બુદ્ધિ અને અનુભવની ઓળખ અર્થથી સગવડ થઈ તકરો એવી તેમને આગા હતી. સરકારી નોકરા નોકરીમાં પેઠા પછી થોડા જ વખતમાં કટાર્થ જાય છે અને પેન્શન લીધા પછી તો તેમને ઓછો ખર્ચ પણ કામની દૃષ્ટિએ મોટો પડી જાય છે એ પંડિત મામરીયને તે વખતે સૂઝતું નહિ હોય.

મૂળ સ્મૃતિઓમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ સમાન્તરેનાની દૃષ્ટિથી કશ્ચેનો જણાતો નથી કેટલેક અંશે એ પૂર્વતૈયારીનો આશ્રમ કોય એમ લાગે છે. જે પ્રમાણે જારન્વર્ષ સુધી તૈયારી કરતો કરતો બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થાશ્રમી બનતો અથવા સીધો સન્યાસ ધામણુ કરતો તે જ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમનું નાનુકપણું અને ઓછીપણું દેદદમનથી કાઢી નાખીને સન્યાસની તૈયારી કરાવતો અથવા મરણને તદ્દન સહેતું બનાવતો.

વાનપ્રસ્થને અંતે બધાએ જ સન્યાસ લેવો એવો આગ્રહ જણાતો નથી પર છોડીને વનમાં જતી વખતે પત્નીને જોઈએ તો નોકરાના તાનામાં સોપી જવી અથવા તેને સાથે લઈ જવી એમ કહેતું છે. ટાંકરીને પત્નીને ઘેર છોડી જવાનો રિવાજ જ વધારે શુદ્ધ હતો એમ લાગે છે કારણ કે વાનપ્રસ્થ પતિએ સન્યાસ લીધા પછી પત્નીનું શું કરવું એનો કોઈ ઠેકાણો ઉપેક્ષ નથી. વાનપ્રસ્થ પતિપત્નીએ છેવટ સુધી તેના તે જ આશ્રમમાં રહીને વનમાં જ દેહત્યાગ કર્યોના માખનાઓ છે.

હિંદુ સમાજવ્યવસ્થામાં બીજી એક ગાળત સૂક્ષ્મપણે સર્વજન પ્રસરેલી દેખાઈ આવે છે સર્વ જાતની પ્રગતિ અથવા પ્રવૃત્તિ મોટા ઉત્સાહથી કરતા રહેવા છતાં પણ મનના એક ખૂણામાં એક જાવ કાયમ રહેજ છે કે પ્રવૃત્તિ માત્ર એક

રીતે અથ પાત છે, અસલની શુદ્ધ સ્થિતિમાંથી દૂરદૂર જવા-
પણું છે.

અને આ વૃત્તિ માણુસમાં બધે જણાય છે. બળદ-
ગાડીઓ ન્યારે વપરાશમાં હોતી ત્યારે પગે ચુસાફરી કરવામાં
વધારે કાબ્ય અને વધારે પુણ્ય બધાને જ લાગતું. આગગાડીઓ
અને મોટરો થયા પછી, બળદગાડીનો મજલ દર મજલ થતો
પ્રવાસ, રસ્તામાં ઝરણાંઓને કાંઠે જતે રસોઈ કરીને કરેલાં
વનમોજનો અને સવારના પહોરમાં બળદના ગળામાંની
ઘંટડીઓ અને ધૂધરમાળોનો ધુંધુર અવાજ એ બધાંમાં હવે
કાબ્યનો અનુભવ થવા લાગ્યો છે. આ જ સ્થિતિ યશ વિષે
પણુ દેખાઈ આવે છે. યશ માટેનાં વાસણો, સોમવસ્ત્રી ભરી
લાવવાની ગાડી, અગ્નિ તૈયાર કરવાની રીત, એ બધાં છેક
જૂની પદ્ધતિનાં હોવાં જોઈએ. દીવાસળીની પેટીથી દેવતા ન
સળગાવતાં અરણીમંથનથી જ દેવતા પાડવો જોઈએ એવો યજ્ઞ-
વિધિનો આગ્રહ છે. ધાતુનાં વાસણો મળતાં હોય તોપણુ
યજ્ઞને માટે કાષ્ઠપાત્રો જ પવિત્ર ગણાય છે. વનમોજનને માટે
જલું હોય તો બધી રસોઈ જતે હાથે જ કરવી જોઈએ, અને
પ્રાયશ્ચિક્ષ મુશ્કેલીઓના અનુભવમાંથી જ આનંદ માણવો ઝોના
જેવો જ આ કિસ્સો થયો. પ્રિમિટિવ જીવન સ્વાવસંખી હોય
છે અને તે જ કારણે વિશેષ નિષ્પાપ હોય છે. પરસ્પરાવસંખન
એ પ્રગતિને ગમે તેટલું પોપક હોય તોપણુ તેમાં અસલતું
સ્વાતંત્ર્ય ઓછું થાય છે એવો દરેક જાણુનો ગ્રહ બંધાઈ
ગયેશે હોય છે. એટલે ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રવૃત્તિનો કંટાળો આવવા
લાગે, તે પ્રવૃત્તિ ભારરૂપ છે એમ લાગવા માંડે, તે ઠેવળ એક
ઉપાધિ છે એવો આગ્રહ દઢ થાય એટલે પાછા વળીને મૂળ
પદે જવાની વૃત્તિ થાય છે જ. પાછા ફરવું એટલે આત્માની
વધારે નજીક જવું એવી સમજ પણ સર્વાત્ર શ્દ થયેલી છે.
ઉપાધિ ઓછી થાય એટલે આપોઆપ જ આત્મચિંતનને માટે

પાર પાડવામાં પણ તેનો હમ નીકળી જાય એમ છે.) એવા ગોટા વેપારીઓને અંદરથી લાગતું કે આપણે જે ગોટા પાયા પર વેપાર કરીએ છીએ તેમાં સમાવત્રીક રહેવો છે. અને પછી તેઓ વ્રત લેતા કે એકે દુબાર ગાડાંથી વધારે ગાડાં વાપરતાં નથી, અમુક મૂડીથી વધારે મૂડી વેપારમાં રોકવી નથી. આ રીતે એકે હાથમાં દ્રવ્યબળ વધી ન જાય, મોટો સમૃદ્ધ ન થઈ જાય એવો ધાર્મિક પ્રતિભાવ આપત્ત રહેતો. સંયામી-ઓએ પામે કશું જ મળવું નહિ. સાચા ધ્યાનથી અધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિથી રહેવું વગેરે નિયમોમાં આ જ ધાર્મિક આદર્શ નજરે પડે છે. અજોક જેવા સમાટનું અર્થશાસ્ત્ર પણ આ પ્રતિભાવ અનુસરીને જ હતું. તે કહેતો કે, 'અપ્ય ભાડતા સાધુ, અપ્ય વ્યય' સાધુ.' વાનપ્રસ્થોને માટે એવી સૂચના છે કે, 'અશ્વિની નક્ષત્ર જેમે એટલે પામે હોય તેટલું નીવાર જેવું' ધાન્ય પણ બધું કાઢી નાખવું. નવે વર્ષે પાછી પહેલેથી નવી સગવડ કરવી. આથીયે કડકપણે વર્તવું હોય તો છ મહિનાનો જ મંચડ રાખવો, અથવા ત્રણ જ મહિનાનો રાખવો. આમ કડક ચતાં ચતાં છેવટે રાજ સાંજ પડે એટલે જે કંઈ હોય તે બધું આપી દઈને સાફ કરી નાખવું આવા વાનપ્રસ્થને સદ્ય-પ્રજ્ઞાલક એવું જ નામ આપેલું છે. રાજ રાજ પરિવ્રજ્યને ધોઈ નાખનારો એવો એ શબ્દનો અર્થ છે.

ઉનાળામાં પંચાગ્નિ સાધન કરવું, શિયાળામાં બીનાં કપડાંમાં રહેવું વગેરે તપના પ્રકારો જોઈને એમ લાગે છે કે વાનપ્રસ્થે પોતાના શરીર પર વેર જ વેવાનું હોય છે. આ એમાંથી શરીર ટકી નીકળે તો મંચાસ વેવાને લાપક તે બને. કેટલાક અસાધ્ય રોગ થાય ત્યારે કેવળ પાણી અને પવન પર જ રહીને શરીર પડે ત્યાં મુઘી ઈશાન્ય દિશા તરફ ચાલવા માંડવું એમ પણ કહેલું છે. ઈશાન્ય દિશા જ કેમ પમંદ કરવામાં આવેલી છે તે શોધવું જોઈએ.

ઘડપણમાં બ્યારે પોતાનાથી હવે સમાજની કંઈ સંગીન સેવા ન થઈ શકે એવી ગિથિતિ થઈ જાય તે પછી સમાજને બારણે થઈને રહેવામાં અર્થ નથી એવું દરેક જણને લાગવું જોઈએ. સમાજે એવા વહેવારને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક પાળવા જોઈએ એ ધર્મ સમાજનો થયો. ધરડા નોકરોને આજે પેન્શન મળે છે, ધરડા નાગરિકોને આજકાલ ‘એડ્ડ એન્ડ પેન્શન’ આપવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે. આપણે ત્યાં તો મરી ગયા પછી પણ શ્રાદ્ધ ભારફતે પિંડપ્રદાન મળતું રહે છે. એક તરફથી આગે કૃતજ્ઞતાધર્મ ધર્મકારોએ ચલાવ્યો છે અને બીજી તરફથી સમાજ ઉપરનો પોતાનો બાર હવતાં હવતાં જ જાય તો કાઢી નાખવાનો ધર્મ વૃદ્ધોને સુમરવેલો છે. દાન આપવું એ પરમ ધર્મ છે એવું એક તરફથી સૂચવીને બીજી તરફથી દાન લેવાથી પુણ્યક્ષય થાય છે, સત્ત્વદાનિ થાય છે, તેનો વધ થાય છે, એમ કહેવું છે. આ બેવડા ઉપદેશથી જ સમાજધર્મ મંપૂર્ણ થાય છે.

વાનપ્રસ્થમાં ગૃહસ્થના ઉપભોગ બધા હોડી દેવાના હોય છે પરંતુ અગ્નિહોત્રના જેવું કર્મકાંડ માત્ર જોરથી ચાલુ રાખવાનું છે. પછી શરીર છેક જ થાકી જાય એટલે વેદાંત થાક કરીને આ સર્વ યજ્ઞોનો પોતાની જાતમાં જ સમાવેશ કરવાનો હોય છે.

સ્ત્રીને સાથે રાખીને વનમાં રહેતાં જાનેએ બ્રહ્મચર્ય-પૂર્વક જ રહેવાનું હોય છે; પણ જૂજ થઈ જ ગઈ, અને બાળક થઈ જ તો — તો એવા બાળકને અંડાળ સમજાવું એવું સ્મૃતિઓએ કહી નાખ્યું છે! મહાભારતમાંના પાંડુ અને કુંતી-માદ્રીનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને બીજી બાજુથી વિદુરનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ એ બંને અભ્યાસ કરવા જેવા છે.

આજે જો વાનપ્રસ્થાશ્રમ ફરી ચાલુ કરવો હોય તો ઉપર વર્ણવેલો આદર્શ ફરી તપાસી લેવો જોઈએ. મરીએ ત્યાં સુધી ધરને, ધંધાને અને ધનસંપત્તિને ચોંટી રહેવું એ શરમજારણ

છે. પુત્રપૌત્રાને તેમની ઉમેદના અને પગકમના દિવસોમાં સર્વ પ્રકારની મોકળાગ અથવા છૂટ આપવી જોઈએ. વકીલ, દાકતર, સરકારી નોકરો વગેરે જે પોતપોતાના ધંધાઓમાંથી વખતસર નિવૃત્ત ન થાય તો તેમની પાછળ આવતા યુવાનોને તે કાંદા જેવા સાથે છે. જે કાઈ હોય તે બધા જ તેમનું ખૂડું ધચ્છતા થઈ જાય છે. ધર્મબુદ્ધિથી રખાતો અધિકારનો આગ્રહ પણ ધડપણમાં રાખવો ન જોઈએ, નહિ તો હુકિતફોજના વડાની જે દશા થઈ તેવી જ દશા જુદોની પણ થાય. સાચું જોતાં અધિકારનો આગ્રહ તો કદીયે ન હોવો જોઈએ.

ખરું જોઈએ તો વાનપ્રસ્થાશ્રમ એટલે કેટલેક અંશે ખાનગી જીવનને સમેટી લઈને સાર્વજનિક મેવા કરવાનો વખત છે. માણસે લગ્ન વીસ પચીસ વર્ષની ઉંમરની આસપાસ કરવું જોઈએ. વીસની આગળ કરવું ખરાબ છે. પાંત્રીસ પછી કરવું એ પણ ખરાબર નથી. પોતાની શક્તિ ક્ષીણ થાય તે પહેલાં જ વડો દીકરો ઘરમાં કર્તાપુરય થાય અને ઘરનો ધંધો પોતાનો કરીને ચલાવી કુટુંબનો બાર જીંચકી બેવાને સમર્થ થાય એવી રીતે માણસે લગ્ન કરવું જોઈએ. લગ્ન કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ માણસે બહુ જલુ તો પદર વર્ષ સુધી ભોગવવું. તેટલા ગાળામાં જે કંઈ ધનસંચય કરવો હોય, આગર કમાવી હોય, સર્ગાવહાલાં અને મિત્રોનું કલ્યાણ સાધવું હોય તે બહુ કરી લેવું. અને બધી શક્તિ પૂરા જોશમાં હોય ત્યારે વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવો. સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે પુત્રને ઘેર પુત્ર થાય એટલે માણસે ઘર છોડી દેવું. આ નિયમ એક રીતે બહુ સારો છે. જોકે સોળમે અથવા સપ્તરમે વર્ષે છોડવાને જન્મ આપો અને છોડેરા પણ બાપની માફક જ લગ્ન કરી લેવાની ઉતાવળ કરે તો પાંત્રીસ વર્ષની અંદર જ ઘર છોડવાની નોટિસ મળે એવો વખત આવે ખરો !

રસિકતાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ

પંદર વર્ષ બોમવાય તો બહુ ચર્ચુ. શરીર છેક નિર્વીર્ય થઈ જાય ત્યાં સુધી વિધવની પાછળ લાગી રહેવું એ વિધવને જ હાસ્યારપદ કરી દેવા સરખું છે. આધુનિક શાસ્ત્રજ્ઞોનો એવો મત છે કે બાળકને જે કેળવણી મા પાસેથી મેળવવાની હોય છે તે બરાબર મળે તે માટે માતામાં મીવનનો અંશ રહે એ જરૂરનું છે. ધરડી માતાઓ પોતાનાં બાળકોને સર્વોચ્ચ સંસ્કાર આપી શકતી નથી.

અહીં રસોના એક વિચારની યાદ આવે છે. કોઈ એક માણસ વિદ્વાન હોય એટલા ખાતર જ તેને કેળવણીનું કામ ન સોંપવું જોઈએ. વિદ્વાન તરુણે પહેલાં સમાજસેવામાં પડવું; રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં પોતાનું પરાક્રમ બતાવી પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવીને પછી જ તેણે કેળવણીના કાર્યમાં પડવું જોઈએ. જેણે સમાજની મેવા ઉત્તમ રીતે કરી છે તેને તે સેવાના ધનામ તરીકે કેળવણીનું કામ સોંપવું.

એથી જિજ્ઞાસી રીતે વિચારતાં એમ પણ સમજાવું જોઈએ કે કેળવણી એ પણ એક સમાજસેવા છે. બાળકોને અને યુવાનોને બરોડા શિક્ષક આપવો છટ નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. સર્વોચ્ચ કેળવણી ઉત્સાહી શિક્ષક પાસેથી જ મળી શકે છે. કેટલાક શિક્ષકો વયમાં ધરડા હોય તોપણ ઉત્સાહ જુવાન હોય છે તે વાત જુદી.

એટલે વાનપ્રસ્થની કલ્પના તદ્દન બદલી નાખવી જોઈશે. ખાનગી જીવનનો સંકેત કરી લઈ યુવોત્પત્તિ અને ધનોત્પત્તિ એ બે વ્યવસાયો છોડી, કુટુંબસેવાના સંકુચિત ક્ષેત્રમાંથી બહાર નીકળી સમાજસેવાને અર્થે જીવિત અર્પણ કરવું એવો નવીન અર્થ કરીને નવો આદર્શ હવે ધડવો જોઈએ તથા પછીથી ન્યારે પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં પડવાનો ઉત્સાહ રહે નહિ, તટસ્થપણે રહીને માત્ર સલાહ આપવા જેટલી જ લાયકાત બાકી રહી જાય ત્યારે મૈત્ર્યાસ આશ્રમની શરૂઆત થાય એમ ગણવું જોઈએ. મૈત્ર્યાસ આશ્રમમાં પૂર્ણ નિરામલી શક્તિ, સર્વના

કથાણીની દૃષ્ટિથી નિમ્મૂલપણે સવાહ આપવાની શક્તિ અને ભવિષ્યકાળને ઓળખી જૂનાનો આગ્રહ કર્યા છોડી દેવો તે સમજવાની દૃષ્ટિ, એ ત્રણ વસ્તુઓ અત્યંત જરૂરી છે.

અહિંસાપ્રધાન હિંદુધર્મમાં સર્વજૂતાનુકંપા, અગ્રોહ, મૈત્રી અને સમાનતાવ એ બધાનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે છે. પણ જીવન સર્વ બાબતુથી હિંસામૂલક જ હોવાથી એ હિંસા કેમ ઓછી કરતા જવું એનો જ અખડ પ્રયત્ન હિંદુધર્મે કરેલો છે. ક્ષત્રિયોને હિંસા કરતી જ પડે છે, એટલે કઈ નહિ તો બ્રાહ્મણોને હિંસાથી મુક્ત રાખના એવો પ્રયત્ન થયો. અને સમાજધર્મનાં બાલ બધનોથી વધારેમાં વધારે મુક્ત એવા વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીઓએ તો પૂણ્યપણે અહિંસક રહેવું, નિર્વેર થવું, નિષ્પપ રહેવું એવો આગ્રહ સર્વજ રખાવ્યો છે. વિપ્લવોનુપતાને ચારી કાઢવી, જીવનમાં ખડતલપણું લાવવું અને મધી જતના દોહ છોડી દેવો એ વાનપ્રસ્થોનો મુખ્ય ધર્મ છે. પરમ્પરાનુચીન છોડી દઈ સ્વાસ્થ્યજનને સ્વીકારવાને આ આગ્રમમાં આભાવિક રીતે જ વિશેષ મહત્ત્વ છે.

બ્રહ્મચારી, મૃદસ્થાત્રી, વાનપ્રસ્થ, મન્યાસી, યતિ, શિક્ષાશાળીન ગમ્મ, વિવાહે-છુ તરુણ, વેપાર માટે જગનોમાં મુસાફરી ખેડતો વણિક વગેરે લોકોના સંમધમાં આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં જે નિબંધો કહેવા છે તેમાંની એક વૃત્તિ જોઈને મનને ગ્વાનિ થતા વિના રહેતી નથી. જીવ સાચવતો, મહદ દાણવુ, આશરો શોધવો એવી જોની શીખ અનેક ઠેકાણે આપેલી નજરે પડે છે.

બ્રહ્મચારીએ કહે છે કે જાડ પર ચડવું નહિ, જળા-રાયમાં તરવું નહિ. દીકરીના બાપે જેયરો ગણાય તેને દીકરી આપવી નહિ એમ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેયું છે જગરો માણસ સામે મળી જાય તો જૂઠું જોનવામાં પાપ નથી કહ્યું કાળમાં ધર્મોત્તર કરે. તોપણ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો તમારા પર ચુરસે

નહિ થાય. વાનપ્રસ્થોએ તો સર્વ પ્રકારનું મેળાપણ અને નરમપણ છોડી હર્ષ પ્રતો પાળવાને માટે જોઈતું કઠણપણ કેળવવાનું હોય છે. અને એટલા માટે તો તેણે વનમાં જઈને રહેવાનું છે. પણ સ્મૃતિએ ધીરે ગદીને કહે છે કે હવે કળિયુગ ખેડો છે, હવે જગતોમાં મેન્ડલ લોકોનો ખેડો થવાનો, રાગનો કંઈ આપણું રક્ષણ કરી શકવાના નથી એટલે મામની આશુ-બાશુમાં એકાદ ખગીયાને જગત કહી સર્વ ત્યાં આરામથી રહેવું અને સમાવહાયાઓ પામેથી બિદ્ધા માગી લાવવી.

સન્યાસી તો નિર્ભયતાની મૂર્તિ. તેણે તો ધર્મપ્રચારને અર્થે બધે જ અકુતોભય થઈને વિચરવું જોઈએ. થોમસ પેને કહ્યું છે કે જ્યાં સ્વાધીનતા નથી તે જ મારો સ્વદેશ. ‘માર્ક હોમ ઇઝ ઓર લિબર્ટી ઇઝ નોટ’. મન્યાસીની વૃત્તિ આ પ્રકારની હોવી જોઈએ. મન્યાસી એટલે પાપ, અનાચાર, આળસ, પ્રજાપીડન, અનાન્યા વચ્ચે માનવશત્રુઓની સામે પોતાના દેહની પરવા રાખ્યા વિના ઝઘડનારા લડવૈયો. એવાને સ્મૃતિ શિખામણ આપે છે કે જ્યાંના લોકો નાસ્તિક છે, નાગા છે, બિદ્ધા આપતા નથી એવા દેશમાં રહેવું નહિ—અરે ત્યાં જવું પણ નહિ. જ્યાં લડાઈ ચાલતી હોય, મારામારી થતી હોય, દુકાળ પડ્યો હોય ત્યાંથી સન્યાસીએ ચાર ડગલાં દૂર જ રહેવું. આવી જાતનું ડહાપણ શીખવવાને શાસ્ત્રની શી જરૂર હતી ?

રાગને શિકારને માટે જવાનું તે સાચું જેતાં આમ્ય-પશુઓથી પ્રજનનું અને તેની ખેતીનું ગદાણ કરવાને માટે. પણ અસમનું ડહાપણ રાગને શીખવે છે કે શિકારે જાઓ તો જ્યાં રથ બેલળા ન જાય એવી સપોટ ભોંય જોઈને અથવા ન હોય તો કરાવીને મધુર મૃગયા-આયામ કરવો. છોકરાં ન હોય તો લડાઈમાં જવું નહિ એવી એવી કેટલીયે વાતો નોંધી રાખેલી છે. જ્ય આપવાની પરવા ન કરતાં તેને છોડીને ચાવવાનો જે પરમ ધર્મ હતો તેનો આવી શિખામણથી ગોપ થયો.

ગીતામાંનું રૂપકાત્મક યુદ્ધ

ગીતા અથવા ભારતીયયુદ્ધ પત્રી, અને હાલનું મહાભારત લખાયું તે પૂર્વે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ તરીકે કોઈ સમર્થ પુસ્તકે બખ્ખો હોય એમ માગે છે. મહાભારત જેવા બધા અથવા દેકેકાણે ધર્મગંવાદો વેરાયેના પડ્યા છે. અને તેમની યોગ્યતા પણ કંઈ સામાન્ય નથી. પણ એ બધા ગંવાદોમાં કૃષ્ણાચાર્યનો ગીતામાં કહેયો સંવાદ તદ્દન જુદો જ પડી જાય છે. વિવેચનની રીત અને વિચારની ભૂમિકા એટલી ભિન્ન છે કે હિમાનખનાં ગાંધી હાર્યા શિખરોમાં જેમ મોરીશંકર શોભી રહે છે તેમ મહાભારતમાં ગીતાનો સનાદ શોભી રહે છે.

ભારતીય યુદ્ધ ઐતિહાસિક હો કે કાલ્પનિક હો, તેમાંની ઘટનાઓ અને અમખ્ય ગંવાદો મુખ્યપણે ઐતિહાસિક હોયા ન હો, ભગવદ્ગીતાનો સનાદ માન કાલ્પનિક અથવા રૂપકાત્મક હોય એમ લાગે છે. મહાભારતમાં બીજા ગદ્યોએ કીકૃષ્ણ પરમાત્મા બોલે છે તેનાથી જુદી જ ભૂમિકા પરથી ગીતામાં બોલે છે તેનું કારણ અસંત યોગયુક્ત સ્થિતિમાં રહીને તે બોલ્યા છે એનું મહાભારતની અનુગીતામાં જણાવેલું છે. પરંતુ ગીતાનો અર્થુન પણ મહાભારતમાં બીજે બધે કેકાણે દેખાતા ધનજય અર્થુનથી કોઈ જુદી જ કોટિનો દેખાય છે. ભારતનો સામાન્ય અર્થુન શુરુભક્ત, પાપબીરુ, સાસ્ત્રિક અને મોટે ભાગે દૈવી સંપત્તિથી યુક્ત છે એ વિષે શંકા નથી. પરંતુ ગીતામાં દેખાતી તેની આખી મનોભૂમિકા, તેની તાવાલની, તેનો આદર્શ, તેના પ્રશ્નો બધું જ સવાઈ અર્થુન જેવું છે. અને તેથી જૂની ચાસ્યોની ભાષામાં કહીએ તો ગીતામથ

‘વિધારતુત્યર્થ’ સ્વતંત્ર પ્રકરણ તરીકે લખાયો છે અને તે રત્નને મહાભારતની બેઠકમાં અત્યંત યોગ્ય રચાને બેસાડેલું છે.

તેમ છતાં ગીતાધર્મ એટલો અતિ ડાઘીનો છે, અતિ-ભૂમિનો છ કે ભારતમાના યુદ્ધપ્રસંગની આ અદ્ભુત બેઠક પણ તેને અડચણ કરનારી થાય છે. જીવનના બધા અતિ ઉત્કટ પ્રસંગો યુદ્ધના સ્વરૂપના જ હોય છે. ધાર્મિક જીવન એ હંમેશાં નું જ વીર જીવન છે. ધર્મને અનુસરું એટલે હાથમાં શિર-કમળ ધરીને એક બીપણ રમત રમવાની છે એ વિષે શંકા નથી, અને તેથી જ જીવનગીતાને યુદ્ધગીતા બનાવી છે એ તર્કન અનુરૂપ થયું છે. અને તેમાંયે સ્વધર્મને સ્વજનમોહના ગૂંચવાડામાંથી બહાર કાઢવાનું કાર્ય ગીતાએ મોટી કુશળતાથી પાર પાડ્યું છે, એ તેની વિશેષતા છે. મૂળ સંવાદ ઐતિહાસિક રૂપમાં જ લખાયો હોવો જોઈએ. મૂળ લેખકને આ અદ્ભુત તેમજ ધર્મ સંવાદનું મહત્ત્વ તે લખતી વખતે જ સમજાયું હોવું જોઈએ. પણ ગીતા સંવાદ દિંદુધર્મના બધા પદો અને બધા વાદોને માન્ય થશે એવું તો તેને પણ નહિ લાગ્યું હોય. જે દિવસે ગીતામંથ સર્વ ઉપનિષદોનો સાર, બ્રહ્મવિદ્યાનો સિદ્ધાંતો અને યોગશાસ્ત્રના પ્રમાણુમય તરીકે નક્કી થયો, તે દિવસે ગીતાના જીવનમાં મોટું મુર્ગાંતર થયું એમ કહેવું જોઈએ. મોટાંજનો શ્રીકૃષ્ણ જેમ પૂણ્યવતાર હતો અને મયુરા પહોંચ્યા પછી તે શ્રીકૃષ્ણ જેમ યુગાંતર બન્યો તે જ પ્રમાણે ગીતામંથ એક આધ્યાત્મિક રૂપકાત્મક સંવાદ છે; જે દિવસે તેને ઉપર પ્રમાણે અસ્થાનનયીનું પરમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું તે દિવસથી તેનું કાર્ય બદલાયું, તે પછી તે ધર્મમંથ બન્યો.

ગીતાગ્રંથનું જીવન્તપણું

કોઈ એક ગ્રંથ ધર્મગ્રંથ તરીકે સ્વીકારાય કે તે પછી તેની સ્થિતિ ધણે અશે કૃત્રિમ બની જાય છે વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામ અને સીતા તદ્દન સ્વાભાવિકપણે બોલે છે અને વર્તે છે પણ તુલસી રામાયણમાં રામ તે જ પરબ્રહ્મ અને સીતા એટલે આદિ શક્તિ એમ માનીને રચના થઈ છે તેથી આખું રામચરિત્ર તદ્દન કૃત્રિમ બની ગયું છે રામચરિત્ર-માનસમાં બહિરસનો ઉત્કર્ષ થયો છે ખરો, પરંતુ મૂળનો સ્વાભાવિક જીવનરસ જરા પણ બચ્યો નથી તુલસી રામાયણમાં જીવનરસ ઠેકઠેકાણે બરૂંપણે છે પણ તે કાંઈ તરીકે આવેલો છે રામના જીવનમાં તેને સ્વાભાવિક સ્થાન નથી રામની સીતા માટેનો વિનાય જ ન્યા સાચો ગણવામાં આવ્યો નથી ત્યાં ગમગ્યામાં સ્વાભાવિકપણું ક્યાંથી દેખાય ?

કોઈ પણ મહાપુરુષને ત્રિકાળગાનની ઠરાવીને તેને યુદ્ધ સ્થાને કાંઈ સેનામાં આવે એટલે તેની સાથે થનારો સમઘ બહુ વિચિત્ર થઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે ગીતા જેવો ગ્રંથ ધર્મશાસ્ત્ર કયો એટલે એ નવો ભાર જોવાઈને જ તેને ચાનવું પડે છે સીતાની સાથે વર્તતા પણ પોતે પ્રજ્ઞસેવક રાજા છે એ વાત રામ જેમ જૂની ગકતા નહોતા તેણે જ ગીતાનું શરૂ છે સમસ્ત માનવજાતિના જીવનપ્રવાહના સર્વકાલીન અને સાર્વજનિક પ્રશ્નો ઉકલવાની જવાબદારી ગીતા ઉપર આવી પડી પડી ગીતાના દરેક શબ્દનો અર્થ એ નવી દૃષ્ટિથી કરવો પડે છે ગીતા લખાઈ ત્યારે જ તે રૂપક તરીકે લખાઈ હોવાથી તેના ઐતિહાસિક સ્વાભાવિકતા શોધ્યા કરવી એ અયોગ્ય થશે

રૂપકે તરીકે લખાયા પછી ધર્મગ્રંથ તરીકે વર્તવાનું તેના નસીબમા આવે એ અપરિહાર્ય હતું અને એ નવી શ્રમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી આજ સુધી ગીતાએ એ કાર્ય ઉત્તમ રીતે પાટ પાડ્યું છે એમ ચર્ચ શક્યું તેનું કારણ તેનું રૂપાત્મક ગુણ જ છે.

કોઈ પણ ધર્મગ્રંથ જનનના જોડેથી જ મૂક અને વિકાસશીલ હોય છે. માણસનું શરીર તેનું તે જ હોવા છતાં અને એકનું એક જ દેખાતું હોવા છતાં જેમ અખંડ વસ્તુ રહે છે તેવું જ માણસના મનનું પણ છે. છેક બાળપણથી તે મરણની ધડી મુઠ્ઠી મન એક જ, તેનું તે જ હોય છે એમ આપણને લાગે છે. પરંતુ માનસશાસ્ત્રીઓ સમજે છે કે એક જ શરીરમાં એકી વખતે પણ ધણાં મનના વાસ હોય છે અને તે બધાં એકબીજા સાથે લડીને અથવા મેળ બેસાડીને વારાફરતી જીવન ઉપર પ્રભુત્વ ચલાવે છે. વળી જીવનના પ્રવાહનો વિચાર કરીએ તો એ બધાં મન મંત્રાઓના પ્રમુખોની માફક અથવા રાજાના પ્રધાનોની માફક વારંવાર બદલાતાં રહે છે. મન બદલાય એટલે શરીર પણ બદલાવું જોઈએ એવી કોઈની મમત નથી. અને કાળે કાળે શરીર બદલાય છે તેની તો કોઈને ખબર પણ પડતી નથી. જીવનની લીલા જ એવી વિચિત્ર છે અને વિચિત્ર હોવા છતાં ચોક્કસ છે એમ જ આપણને હમેશા લાગે છે. ત્યારે એક જ જીવનપ્રવાહનાં નિત્યનવીન પરિવર્તનો શરીરથી ખમાતાં નથી અને તે જીર્ણ ચર્ચ જાય છે ત્યારે તેને ફેંકી દઈને નવું લીલા સિવાય છૂટકો નથી. કેટલાક ધર્મગ્રંથો એવા નીરોગી, વીર્યાવાન અને નિત્ય વધતા શરીરના હોય છે કે પેઢી દર પેઢી સેવા આપતા રહેવા છતાં તે જરાજીર્ણ થતા નથી.

જે ધર્મગ્રંથોની મૂળ ગ્રંથો જીવનમાંની કેન્દ્રીય વસ્તુઓમાંથી મળેલી હોય છે તેના વિકાસનો સહેજે અટકાવ ચર્ચ

શકતો નથી. મનુષ્યમનતિનું જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતું જાય છે તેમ તેમ ગીતાનાં વચનોનો અર્થ પણ વ્યાપક, મૂઢ અને સમૃદ્ધ થતો ગયો છે. આવી રીતિ અનંત કાળ સુધી ટકશે એમ તો કોણ કહી શકશે પણ ગીતાઅર્થને હજી ઘડપણુ આવ્યાનાં ગિહો દેખાતાં નથી એટલું તો જરૂર કહી શકાય. જીવનપ્રવાહનું ધર્મશાસ્ત્ર ત્યાંજે ગીતા વ્યક્ત નહિ કરી શકે ત્યારે વૈદિક સંહિતાઓની માફક ગીતાને પણ આદરથી બાળુએ રાખી દેવાનું પ્રાપ્ત થશે. વૈદિક પ્રેરણામાથી જ જેમ વેદાંત ઉત્પન્ન થયું અને તેમના દોહનમાથી જેમ આપણને ગીતાનું જીવનમૃત મળ્યું. તે જ પ્રમાણે ગીતાની કામગીરીમાથી જ હવે પગની પ્રેરણા નવે રૂપે વ્યક્ત થશે એ વિષે શંકા રાખવાને કશું કાળુ નથી. એ પ્રેરણા અર્થનું જ સ્વરૂપ લેશે એમ કહી નહિ ગકાય કાલ્ય કોઈ એક અદ્ભુત અને દૈવી વાતાવરણના રૂપમાં તે જગતમાં ફેલાશે.

ગીતા ઉપર બાહ્ય લખનારા પૂર્વના આચાર્યો આજના કરતાં ગીતા અને ગીતાના જમાનાની નજીક હતા. તેમના જમાનામાં ધાર્મિક પરંપરા નિષેધ ઉત્કલ્પન અને જીવન હતી. અને તેથી તેમણે કરેલા અર્થોથી દૂર જવાનો આપણને અધિકાર નથી એવી એક વિચારસરણી છે. એથી બચડું એમ પણ કહી શકાય કે ગીતા લખાઈ તે પહેલાં ભારતીય લોકોનું જે જીવન આજ સુધી વિકાસ પામ્યું છે તે બધું એક રીતે ગીતા પરનું એક ભાષ્ય જ છે. આ વહેતા આરેલા ભાષ્યની દૃષ્ટિથી આજે ગીતાને સમજવી જોઈએ. કોઈ એક કુળના કળાધરે લખેલા નાટકના પહેલા અંકનું સહ્ય માત્ર પહેલો અંક વાંચનારને જ ઉત્તમ રીતે સમજશે કે ઉત્તરોત્તર અંકો વાંચી અથવા જોઈને પહેલા અંકનો એ બધા અંકોની દૃષ્ટિથી વિચાર કરનારને વધારે સમજશે ?

ગીતાના લેખકને જીવનધર્મનું જોટલું સહ્ય સમજાયું

દત્ત તેટલું જ ગીતાના શબ્દોમાં છે એમ માની સેવામાં જૂન છે. ગીતામંથ એ એક શ્રવંત વ્યક્તિ છે. તેનું શ્રવન ગીતાના શ્રેષ્ઠકર્તી અક્ષય, સ્વતંત્ર અને વર્ધમાન છે, એટલું સ્વીકારી પછી ગીતાના મૂળ ઉપદેશને ઘણી રહીને નવી દૃષ્ટિથી નવા અર્થો તેમાં જેવા એમા સત્યનો કોઈ દ્રોહ નથી, પણ જાનેની કૃનાયતા જ છે. ગીતાના મુખ્ય ઉપદેશથી વિસદ્દશ એવું કંઈ કોઈ ગીતામાંથી કાઢવા મથ તો માત્ર તેણે ગીતાનો દ્રોહ કર્યો કહેવાય. ગીતાનું કુખ્યામૃત પીને જેની મનોભૂમિકા બની છે અને પોષાઈ છે તેને ગીતાના જેટલો જ વ્યાપક સંદેશો સમજાવીને કહેવાનો અધિકાર છે. વડીયો તરફથી મળેલા વારસાની સંપત્તિ વાપરીને વધારવી એ વંશજોનું કર્તવ્ય છે. ધર્મમંથોનો કેવળ શબ્દાર્થ જોઈને તેને જ ચોંટી રહેતું એટલું તેનું ખૂન કરીને તેના 'મગી'ની પૂજા કરવા જેવું છે. આ બાતની મુઠ્ઠાપરસ્તી બરાબર નથી.